Міністерство освіти і науки України

Одеська національна академія харчових технологій

Самофатова В. А.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ: ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, УПРАВЛІННЯ

Монографія

Одеса – 2017

УДК 338.43:332.14:001.82
ББК У 632.5
С – 17
Самофатова В. А.

Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону: теорія, методологія, управління: Монографія – Одеса: Астропринт, 2017 – с.

У монографії викладені результати дослідження проблем управління сталим розвитком агропродовольчої сфери (АПС) регіону. Представлено теоретичні та методологічні підходи до характеристики поняття «сталий розвиток». Виявлено економічні, соціальні та екологічні передумови забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону України у сучасних умовах та шляхи їх розв'язання. Розроблено наукові рекомендації та концепцію створення агротехнопарку і агропродовольчих кластерів у регіоні. Сформульовані пріоритети забезпечення сталого розвитку АПС регіону, що включають найважливіші стратегічні цілі, пріоритетні цілі, механізми та моніторинг їх реалізації

Для науковців, викладачів, економістів, управлінців, аспірантів, студентів економічних напрямів підготовки та фахівців агропродовольчої сфери.

Рецензенти:

І. О. Іртищева, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова, м. Миколаїв

Д. Ф. Крисанов, доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу форм і методів господарювання у агропродовольчому комплексі, ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України», м. Київ

В. В. Лагодієнко, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу, товарознавства і торгівлі Одеської національної академії харчових технологій

Рекомендовано до друку вченою радою Одеської національної академії харчових технологій *(протокол №17 від 04.07.2017 р.)*

ISBN 978–966–

© В. А. Самофатова, 2017

© Одеська національна академія харчових технологій

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ	10
1.1 Сутність і концептуальні основи сталого розвитку	10
1.2 Структура агропродовольчої сфери як організаційно-економічної системи та її трансформація	39
1.3 Формування наукових підходів до управління сталим розвитком агропродовольчої сфери	61
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ	89
2.1 Моніторинг факторів впливу на сталість розвитку агропродовольчої сфери регіону	89
2.2 Вплив ділових циклів і криз на функціонування і розвиток АПС	100
2.3 Методологічні засади галузево-територіальної моделі управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону	113
РОЗДІЛ 3. АНАЛІТИКО–ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІНННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ	136
3.1 Методичний базис дослідження сталого розвитку АПС регіону	136
3.2 Аналіз сучасного стану та оцінка економічної сталості розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону	145
3.3 Діагностика соціальної складової сталого розвитку АПС Південного регіону	164
3.4 Екологічна складова сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону	173
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАСАД УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ	192
4.1 Кластерно-мережева модель організації управління агропродовольчою сферою регіону	192
4.2 Специфіка управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону в умовах децентралізації влади	205
4.3 Забезпечення якості та безпечності харчової продукції як важливий фактор сталого розвитку агропродовольчої сфери	231

РОЗДІЛ 5. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ	241
5.1 Організаційно-економічні засади формування регіональних інноваційних кластерів у агропродовольчій сфері	241
5.2 Чорноморський агротехнопарк як центр розробки і впровадження інноваційних технологій у агропродовольчій сфері регіону	273
5.3 Формування зернового кластера як передумова сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону	281
5.4 Агротуристичний інноваційний кластер «ОНАХТ – Фрумушика-Нова»	289
5.5 Базові принципи створення рибогосподарського кластера в Південному регіоні	297
5.6 Стратегічний вектор розвитку АПС Південного регіону	303
ПІСЛЯМОВА	319
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	325

ПЕРЕДМОВА

Неминущою загальнолюдською цінністю є свобода жити, діяти, творити. Ця свобода виникає не від можливості порушувати закони природи, а від уміння ставитися до неї відповідально. Найвагомішими чинниками у виробництві продуктів харчування були і залишаються – енергія Сонця, грунту, води і повітря і сам фотосинтез. Серед значної кількості наукових концепцій і теорій світового розвитку у різних державах, у тому числі і в Україні, орієнтовно до 70-х років XX століття домінував техногенний тип економічного розвитку. Характерними рисами техногенного типу розвитку є швидке використання невідновлюваних видів природних ресурсів (насамперед, корисних копалин) і надмірне використання відновлюваних ресурсів (грунтів, лісів і т. ін.) зі швидкістю, яка перевищує можливості їхнього відновлення. При цьому завдається значна екологічна шкода, а саме: деградація природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища внаслідок руйнівної людської діяльності. Як наслідок, на початку 70-х років XX сторіччя було здійснено спробу знайти шляхи протидії загрози глобальної енергетичної та екологічної катастроф. У цьому контексті важливими є дослідження Римського клубу на чолі з його засновником А. Печчеї. Основна ідея сталого розвитку полягає в збереженні цивілізації та біосфери.

Сталий розвиток (англ. *Sustainable development*) – загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі. Сталий розвиток визначено ООН як визначальний напрям розвитку цивілізації на XXI століття. 25 вересня 2015 року 193 держави-члени Організації Об’єднаних Націй на Саміті зі. сталого розвитку в Нью-Йорку одностайно прийняли нову глобальну програму сталого розвитку, що містить 17 амбітних цілей, яких світ має досягнути до 2030 року.

Глобальні проблеми вимагають не лише своєчасного реагування, а й узгоджених превентивних дій на всіх рівнях. Сталий розвиток

агропродовольчої сфери є основою для забезпечення продовольчої та національної безпеки держави, ефективного функціонування інших галузей та сфер економіки, а також вирішення низки соціально-економічних проблем життя сільського населення. Величезний вплив людини на природу й масштабні наслідки її діяльності стали основою вчення про ноосферу. Термін ноосфера (від грец. noos – розум) уперше ввів у науковий обіг 1927 р. французький учений Е. Леруа. Разом з П. Тейяром де Шарденом він розглядав ноосферу як ідеальне утворення, позабіосферну оболонку думки, що оточує Землю. Розвиток цих ідей В. І. Вернадським дав сучасне визнане розуміння ноосфери як системної основи взаємодії людини й природи, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним фактором розвитку. Гармонійний взаємозв'язок усіх структурних складових ноосфери – людства, суспільних систем, наукових знань, техніки й технологій в єдності з біосферою є основою її стійкого існування й розвитку.

Велику увагу світової спільноти до проблем сталого розвитку привернула доповідь «Наше спільне майбутнє» (1987 р.), підготовлена у межах Міжнародної комісії з навколишнього середовища ООН на чолі з прем'єр-міністром Норвегії Г. Брунтланд. Саме в рамках ООН сформована система показників сталого розвитку, яка є фундаментальною базою для формування національної і регіональної системи показників.

Слід також відзначити, що пошук національних підходів до управління сталим розвитком в Україні здійснюється досить активно. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ сталого розвитку внесли Б. Буркинський, В. Геєць, З. Герасимчук, Г. Дейлі, М. Згуровський, Л. Корнійчук, Д. Медоуз, Л. Мельник, Н. Огановський, С. Подолинський, М. Руденко, М. Хвесик, Є. Хлобистов, В. Шевчук, Й. Шумпетер та інші провідні вітчизняні і зарубіжні учені.

Проблемі регіонального розвитку та регіональної політики присвятили свої роботи: Ж. Будвіль, М. Вебер, В. Геєць, М. Долішній, З. Герасимчук, Ф. Перру, І. Сторонянська, Й. Ф. Тюнен та багато інших науковців. Формування

теоретико-методологічних засад управління агропродовольчою сферою знайшло своє відображення в працях економістів-аграрників О. Бородіної, Г. Запші, В. Дієсперова, В. Копитка, Д. Крисанова, М. Маліка, Ю. Лузана, Ю. Лупенка, П. Саблука, Д. Шияна. Питанням просторової соціально-економічної ідентифікації агропродовольчого розвитку та багатофункціональності агропродовольчої сфери присвячені роботи І. Іртищевої, М. Кропивка, В. Лагодієнка, Ю. Лопатинського, О. Павлова, О. Попової, О. Шубравської та інших науковців.

Але сьогодні, у агропродовольчій сфері, практикується прийняття рішень щодо економічного розвитку, соціальної сфери, технологічних інновацій і стану навколишнього природного середовища без належної системності та стратегічного передбачення. Проблеми управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону на основі поєднання галузево-територіального підходу потребують подальшого вивчення. Крім того, методологія дослідження економічних процесів і явищ потребує постійного оновлення. Вагомим і впливовим чинником сучасного світового розвитку є посилення тенденцій до регіоналізації. Підписання у 2014 році Урядом України Угоди про асоціацію з ЄС, зокрема політичної та економічної частини, стало початком нового процесу – децентралізації управління влади. Створення об’єднаних територіальних громад (ОТГ) змінює економічні перспективи країни і надає вагомі юридичні та економічні права в частині отримання доходів від господарської діяльності, пов’язаної із користуванням природними ресурсами в межах своєї території.

Оскільки, в площині національної безпеки, проблема продовольчого забезпечення належить до пріоритетних, першочергово необхідним є запровадження дієвих інструментів стимулювання розвитку агропромислового виробництва регіонів як ключової умови підвищення їх конкурентоспроможності. Управління агропродовольчою сферою на регіональному рівні повинно враховувати особливості економіко-

географічного та геополітичного положення і специфіку конкретного природно-ресурсного потенціалу.

Серед напрямів її удосконалення у дослідженні сталого розвитку агропродовольчої сфери автором запропоновано: досліджувати причинність з позиції складної системи взаємодії різноякісних за своєю природою сил; аналізувати не тільки прямі, але і зворотні зв'язки в системі; удосконалення внутрішньої структури задля протидії зовнішнім впливам. У монографії зроблено обгрунтування теоретичних, методологічних і управлінських аспектів сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону. На підставі результатів дослідження запропоновані практичні рекомендації щодо забезпечення сталого розвитку у досліджуваній сфері, що спрямовані на активізацію інноваційної складової та розвиток мережевих кластерних структур.

Автор глибоко вдячний своєму науковому консультанту О. Павлову за підтримку, допомогу, доброзичливість і розуміння та шановним рецензентам монографії.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

(ІЛР) – або (Human Development Index, HDI) – Індекс людського розвитку

AFC – (англ. *Agri Food Chains*) – агропродовольчий ланцюг

АПК – агропродовольчий комплекс

АПС – агропродовольча сфера

ВВП – валовий внутрішній продукт

ДФРР – державний фонд регіонального розвитку

ЄС – Європейський Союз

ЗВО – заклад вищої освіти

ЗВТ – зона вільної торгівлі

HACCP (англ. *Hazard Analysis and Critical Control Points)* – система аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок

НДІ – науково-дослідний інститут

ОНАХТ – Одеська національна академія харчових технологій

ООН – Організація об’єднаних націй

ОСГ – особисте селянське господарство

ОТГ – об’єднана територіальна громада

ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

УААН – Українська академія аграрних наук

ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН

ФГ – фермерське господарство

ЦРТ – цілі розвитку тисячоліття

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ

1.1 Сутність і концептуальні основи сталого розвитку

Ще з далекого минулого людство задавалося питанням про механізми, джерела та рушійні сили розвитку цивілізації. Усвідомлення значної ролі гармонійних відносин людини та суспільства з природою знайшло своє відображення у роботах Ж. Руссо, Г. Сковороди та інших філософів. Так, у поетичній збірці «Сад божественних пісень» Г. Сковорода закликає до єднання людини з природою [319].

Імператив сталого розвитку – один із центральних напрямів сучасних економічних і мультидисциплінарних досліджень. На нинішньому цивілізаційному етапі розвитку перед людством постало багато невідкладних проблем. Серед них – продовольча, енергетична та екологічна, вирішення яких вимагає максимально ефективного збалансування харчових, сировинних та енергетичних потреб з можливостями агроекосистем.

Проте, найбільш загальною рушійною силою розвитку економічної системи – виробництва, є дуальна взаємодія виробництва і споживання. Протягом багатьох століть людство дотримувалося ресурсного, тобто екстенсивного шляху розвитку. Це призвело до загострення протиріч між людиною і природою і у другій половині XX століття людство дуже чітко це зрозуміло. Природні процеси на Землі здатні до саморегуляції, і це дозволяє природі самовідновлюватися. Проте, агресивна та нераціональна людська діяльність може порушити баланс природних процесів, спричинивши необоротні зміни в екосистемах. Тому, проблема сталого розвитку суспільства, нині знаходиться в авангарді наукового пошуку. Вона викликана потребами сучасного розвитку людства і має важливе, зростаюче з кожним десятиліттям, значення для управління природними та соціальними процесами в глобальному, а також регіональному і локальному масштабах.

Навіть, якщо світ і продовжує рухатися шляхом несталого розвитку, у зв'язку зі збільшенням кількості глобальних проблем та проявів їх негативних наслідків, концепція сталого розвитку посилює свої позиції, тому перехід до такого розвитку – неминучий. Концепція сталого розвитку системно поєднала три головні складові розвитку суспільства: економічну, екологічну і соціальну.

Важливі резолюції ООН та ЄС спрямовані на сталий розвиток економіки. Логічно, що орієнтація на сталий розвиток стала домінуючою і в законодавчих актах України, проте досі не має загальнонаціонального плану практичного впровадження ідей сталого розвитку в життя.

Потужну методологічну платформу для подальшого вивчення процесу сталого розвитку на різних рівнях вибудували такі провідні вчені, як: В. Вернадський, Б. Буркинський, В. Геєць, З. Герасимчук, Г. Дейлі, М. Згуровський, О. Кузнєцов, Д. Медоуз, Л. Мельник, Н. Огановський, С. Подолинський, М. Руденко, М. Хвесик, Є. Хлобистов, В. Шевчук, Й. Шумпетер та багато інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Проте, не зважаючи на ґрунтовну теоретичну базу запропонованих концепцій, відкритими залишаються питання їх ефективної реалізації, пошуку дієвого механізму перетворення філософсько-етичних ідей сталого розвитку у прикладний результат – зміну соціальних, економічних, екологічних орієнтирів у сучасному суспільстві та у всіх сферах його життєдіяльності.

Україна обрала європейський вектор свого розвитку. Одним з найважливіших орієнтирів руху України до європейської співтовариства є Стратегія сталого розвитку України на період до 2020 року. Метою Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та її вихід на провідні економічні позиції у світі. Державна політика щодо сталого розвитку повинна базуватися на таких основних принципах, які забезпечують:

– збалансованість розвитку українського суспільства – паритетність економічного, соціального та екологічного складників, визнання неможливості тривалого поступального розвитку суспільства в умовах деградації природного середовища;

– екологічно та техногенно безпечні умови життєдіяльності населення;

– утвердження гуманізму, демократії та загальнолюдських цінностей;

– еколого-економічну збалансованість розвитку окремих регіонів та її узгодження із загальнонаціональними потребами [345, с. 6].

Поняття «Сталий розвиток» (Sustainable development) залучено до широкого вжитку у 70-х роках XX століття завдяки напрацюванням «Римського клубу», який був створений з метою вивчення глобальних проблем людства. До міжнародної неурядової організації «Римський клуб» входять представники світової політичної, фінансової та наукової еліти. Зокрема, ідеї та практичні рекомендації щодо можливих способів наддержавної організації сталого розвитку економіки отримали свій концептуальний прояв у праці першого президента Римського клубу А. Печчеї. Особливий інтерес представляє книга А. Печчеї: «Людські якості», в якій цілий розділ присвячено «людській революції». Він прийшов до висновку, що: «Лише прагнучи якомога ширше та глибше зрозуміти суть теперішнього становища людини і того, з якою силою вона впливає на весь навколишній світ, лише стимулюючи всі наші творчі здібності на пошуки таких форм буття, які б сприяли гармонії, а не дисонансу в нас самих та всього нашого всесвіту, ми можемо прокласти шлях до добра, яке нам конче потрібне, та знайти сили для вирішення поставлених завдань» [254, с. 156].

В кінці 60-х рр. XX століття, Римський клуб поставив за мету дослідити найближчі і віддалені наслідки великомасштабних рішень, пов’язаних з обраними людством шляхами розвитку. У 1972 році у Массачусетському технологічному інституті – одному з найстаріших і найвідоміших навчальних закладів США – під керівництвом спеціаліста в галузі системної динаміки Денніса Медоуза була підготовлена перша доповідь для «Римського клубу» – «Межі зростання» (англ. The Limits to Growth). Автори доповіді зробили висновок, що у випадку продовження тривалості сучасних тенденцій зростання чисельності населення, індустріалізації, забруднення природного середовища, виробництва продовольства та виснаження ресурсів, то протягом

наступного століття світ підійде до меж зростання, відбудеться несподіваний і неконтрольований спад чисельності населення і різко знизяться обсяги виробництва. Однак, існує можливість змінити ці тенденції фізичного зростання і перейти до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності, що буде «стало розвиватися» й надалі в майбутньому: вони полягають у зміні свідомості людей, у засвоєнні ними системного мислення. В своїй доповіді «Межі зростання» Д. Медоуз і Дж. Форестер звернулись до суспільства з закликом звести матеріальне виробництво та споживання до рівня простого відтворення. [216, с. 245]. Запропоновані у цій роботі дослідження викликали широкий резонанс у суспільстві та здійснили значний вплив на подальше формування світоглядних засад сталого розвитку..

Застереження «Римського клубу», що опубліковані в доповіді «Межі зростання» залишаються актуальними і нині. Аналізуючи сучасні кризи, у новій доповіді Римського клубу «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети», (2017 р.) автори Е. Ульріх Фон Вайцзеккер та А. Війкман підсумували, що світові може знадобитися «Нове Просвітництво», яке не базується виключно на доктринах, а натомість спрямоване на баланс між людиною та природою, а також рівновагу між ринками та державою, як у коротко-, так і в довгостроковому періодах. Також там відмічено, що ми живемо в Антропоцені, геологічній епосі, коли діяльність людини стає визначальною для планети. Для ілюстрації цього факту показано, що 97% маси хребетних на Землі припадає на людей і худобу; на всіх інших, від кажанів до слонів, доводиться 3%. Також відзначено, що треба використовувати системний підхід, який вимагатиме від нас переосмислення організації науки та освіти [39, с. 115]. Тобто, Римський клуб безперечно залишається головною платформою, що формулює порядок денний відповідального глобалізму і сталого розвитку, та є орієнтиром для значної частини світової наукової та політичної еліти.

Нині, цілком обгрунтовано, можна стверджувати, що концепція сталого розвитку є квінтесенцією світової наукової думки. Зокрема, колишній

генеральний секретар ООН Пан Гі Мун образно відзначив, що «концепція сталого розвитку подібна мосту. Вона покликана не тільки забезпечити комплексну ув'язку трьох компонентів (економічного, соціального та екологічного), а й об'єднати розвинені країни, уряди, підприємства та громадянське суспільство, наукові знання та державну політику, міста і села, нинішнє і майбутні покоління людей». [132]. Тому, для графічного зображення сталого розвитку звичайно використовуються фігури, які тією чи іншою мірою нагадують тріади: трикутник або сполучення трьох перетинних окружностей (рис 1.1.).

Рис. 1.1 Складові сталого розвитку

Джерело: складено автором на основі [220, с. 127]

Оскільки сталий розвиток має триєдину основу, то у зв'язку з цим виникають труднощі виділення чітких економічних, екологічних і соціальних його складових. Так, справедливий розподіл ресурсів лежить на перетині соціальної і екологічної компоненти сталого розвитку, створення екологічних чистих виробництв лежить на перетині економічної і екологічної складових, а створення соціальної справедливості неможливе без економічної стабільності [374, с. 18].

Базис формування понятійно-категоріального апарату, що знаходиться в основі проведення досліджень у сфері сталого розвитку систем, складає

сукупність основних категорій – «сталість», «розвиток», «сталий розвиток» і похідних від основних – «сталий розвиток суспільства», «сталий розвиток держави», «сталий розвиток регіону», «сталий розвиток підприємства», «сталий розвиток агропродовольчої сфери», «сталий розвиток особистості» та багато інших в залежності від характеру і рівня досліджуваної системи. Поєднання сталості і розвитку надає глибокого внутрішнього змісту категорії «сталий розвиток».

Категорія «сталий розвиток» інтегрує два окремих поняття, а саме: «сталість» і «розвиток». Теорія сталості має тривалу історію, вона виникла як розгалуження інших галузей знань і наукових дисциплін: філософії, математики, кібернетики, теорії систем і т. ін. Зокрема, філософським вченням про розвиток природи і суспільства є діалектика. Діалектика дає найглибшу, всебічну й найбагатшу за змістом теорію розвитку. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутрішні суперечності, які неминуче змушують його змінюватись, набирати нових форм, розвиватись [378, с. 46]. При чому, органічні системи у процесі розвитку, намагаються знайти свій власний шлях та зберегти свою цілісність.

Термін «сталий» означає стабільний, постійний у часі. Сталість є найважливішою характеристикою будь-якої системи. У найзагальнішому вигляді під сталістю економічної системи мається на увазі її спроможність до тривалого здійснення своєї діяльності. У колективній монографії [327, с. 13] відзначено, що поняття стійкість означає здатність сучасної системи повертатися до початкового стану після елімінування зовнішнього впливу, що призвів її до нерівноважного стану. А, відповідно, стабільність системи – це здатність зберігати свою структуру і функціональні властивості при впливі на неї зовнішніх чинників. Сталий розвиток – це діалектичний процес, що відображає гармонію протилежностей: сталості та динамізму, мінливості та стабільності. Сталий розвиток визначає цільову функцію існування людини та

суспільства, потребує перегляду взаємовідносин між людиною і природою, а також соціальної справедливості і рівності.

Сталість є універсальною ознакою матеріальних і нематеріальних благ, наприклад, внутрішніх властивостей живих і штучних систем, різнорівневих соціально-економічних і суспільно-політичних відносин. Тобто, поняття «сталість», є дуалістичною філософською та загальнонауковою категорію. Філософське розуміння сталості як діалектичної єдності змінності та незмінності зазвичай інтерпретують як постійність якісних характеристик системи (наприклад, здатностей певної системи забезпечувати своє відтворення) за зміни у визначених межах кількісних змінних або ж як здатність системи зберігати свою структуру (тобто якісну різноманітність) в умовах внутрішніх і зовнішніх впливів (або збурень) відповідної інтенсивності [377, с. 223]. Слід також відзначити, що у будь-якої системи є межі сталості, за якими процес саморегулювання неможливий.

Сталість у теорії організації визначається як спроможність системи функціонувати у станах, близьких до рівноваги, в умовах постійних внутрішніх і зовнішніх збурюючих впливів. Виділяють два види сталості: сталістю першого роду називають властивість системи знову повертатися до початкового положення після виходу із стану рівноваги. Сталість другого роду передбачає після виходу зі стану рівноваги, перехід системи у новий рівноважний стан. Сталість першого роду відповідає статичній рівновазі, сталість другого роду – динамічній рівновазі, які обумовлюються статикою явищ і динамікою процесів, що протікають в складних соціально-економічних системах [275, с. 130].

Поняття «сталість» використовують у концепції сталого розвитку, суть якої полягає в соціально, економічно й екологічно збалансованому розвитку, спрямованому на створення економічного потенціалу, сприятливого життєвого середовища для сучасного і наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів. У цьому контексті зміст поняття «сталий» означає визначеність, постійність, збереження незмінного складу і

величини природних ресурсів, що не зазнають коливань, не піддаються змінам. Зазвичай, категорію сталості використовують у тих сферах наукових досліджень, які використовують системний підхід у якості бази формування методологічного апарату.

Стабільність і сталість представляють собою складні категорії, що знаходяться в основі відтворювальних процесів розвитку економіки. Методологічною основою їх прояву є взаємопов'язаність, послідовність, перехід однієї в іншу. В академічному тлумачному словнику стабільність трактують, як «сталість, незмінність, стійкість» [47]. Також стабільність – це здатність функціонувати, не змінюючи структуру та знаходитись у рівновазі, підтримувати сталість у часі. Сталість надає змогу системі не тільки зберігати свою структуру і функції, але і створювати умови для розвитку. Іншими словами, стабілізація – основа сталого розвитку. Оскільки термін «сталий розвиток» використовується до еколого-соціально-економічних систем, то сталість (стабільність) системи слід розуміти як її спроможність функціонувати, не змінюючи свою структуру і знаходитися у рівновазі за наявності зовнішніх впливів. Отже, сталість – це не тільки образ, бачення, і не застиглий стан, а творчий локальний процес, спрямований на пошук рівноваги.

Прийнятно до економічних систем можна процитувати визначення А. Пелиха і Л. Терехова: «Сталість – це спроможність системи функціонувати у стані, близькому до рівноважного, в умовах постійних зовнішніх та внутрішніх збурюючих впливів [251, С. 45]. Складність концепції сталого розвитку полягає у різноспрямованості процесів: розвиток виступає джерелом нинішніх процесів, а сталість визначає спроможність системи протидіяти зовнішнім та внутрішнім збурюванням, проте у довгостроковій перспективі сталість неможлива без розвитку.

За характеристикою Г. Рогова, концепція сталого розвитку виходить із того, що стратегії досягнення фінансових, екологічних і соціальних цілей далеко не завжди є альтернативними, навпаки, за певних обставин можна і

необхідно досягати збалансованих результатів [Рогов, с. 25]. Практика також переконує у неможливості досягнення економічних і соціоекологічних цілей за рахунок одна одної [213, с. 3]. Нині людство дедалі глибше усвідомлює необхідність нової економічної моделі розвитку, яка б враховувала світову екодинаміку і соціально-економічний прогрес [213, с. 3]. Надалі стає все зрозумілішим, що однією з причин, яка перешкоджає впровадженню в наше життя ідей сталого розвитку, є недостатнє усвідомлення глибинних основ самого феномену розвитку, його фундаментальних факторів і забезпечувальних механізмів [220, с. 316]. Головна проблема полягає у визначенні точки рівноваги між ними.

Розвиток – це процес змін, що характеризується спадкоємністю, послідовністю, спрямованістю необоротністю і збереженням досягнутих результатів [303, с. 16]. Розвиток властивий усім системам, в тому числі і економічним, а статус «сталий» вони отримують за бажання людини подовжити їх існування. Тобто, розвиток є головним історичним взаємозв’язком явищ матеріального світу.

Г. Гегель називав суперечність принципом будь-якого розвитку [378, с. 415]. Цю ж думку висловлюють М. Хвесик та О. Шубалий: «Процес розвитку проходить, як правило, двома протилежними шляхами: мінливості та сталості, хаосу і порядку, інволюції та еволюції. У цій єдності та взаємному переході протилежних моментів розвитку, поняття сталого розвитку акцентує увагу на еволюції, узгодженості та спрямованості змін. Процесу такого розвитку притаманні порядок і безпека, виживання і збереженість структур, на противагу хаосу і катастрофічності. Таким чином, сталий розвиток – це така творча еволюція системи, за якої ніякі перетворення всередині системи, ніякі зовнішні негативні фактори не можуть вивести її зі стану динамічної рівноваги» [385, с. 26]. Отже, розвиток – це дуже складний процес і зміна несталого розвитку на сталий повинна супроводжуватися елімінацією всіх несприятливих чинників.

Розвиток соціально-економічних систем в усіх їх вимірах від окремого підприємства до галузі, регіону, країни з позицій людиноцентризму можна уявити як стійкий процес збільшення можливостей та спроможності забезпечувати потреби та бажання соціуму, який ці системи охоплюють. Розвиток є центральною проблемою для управлінців, політиків та науковців і яка не втрачає своєї актуальності з часом та привертає увагу широкі кола громадськості [330, с. 33]. Тому, важливою умовою є вивчення розвитку соціально-економічної системи з відтворювальної точки зору. Тобто, закономірності суспільного розвитку повинні досліджуватися за допомогою теорій економічного зростання та прикладів застосування її основних положень у практиці управління відтворювальними процесами. Так, Д. Ходос вважає, що «механічне об'єднання декількох успішних агропродовольчих підприємств не тягне за собою обов'язкову економічну ефективність нової агрокорпорації. З іншого боку, об'єднання декількох збиткових господарств дозволяє в процесі функціонування забезпечити прибутковість і сталий розвиток» [395, с. 23]. З огляду на сучасну ситуацію, що склалася у світі загалом та Україні зокрема, виникає необхідність зміни пріоритетів та принципів розвитку як окремих регіонів та секторів економіки, так і держави в цілому.

Одним із фундаментальних положень економічної теорії є те, що матеріальні потреби суспільства є безмежними, а економічні ресурси, які необхідні для задоволення цих потреб, є обмеженими. Головна проблема полягає у визначенні точки рівноваги між ними. Існують наступні форми подолання суперечності між безмежними потребами і обмеженістю ресурсів: зростання ефективності виробництва; розвиток обміну ресурсів; створення замінників ресурсів; економія ресурсів [134, с. 225]. Отже, людина не може задовольнити всі виникаючі потреби, але мінімізувати суперечність між безмежними потребами і обмеженими ресурсами цілком можливо. Адже, як відомо, загострення взаємовідносин суспільства і природи, завдання забезпечення людства ресурсами зумовило стрімке збільшення уваги до їх

вивчення міжнародною науковою громадськістю, особливо починаючи з другої половини XX століття. За підрахунками вчених, для задоволення потреб нинішнього людства потрібно 1,7 планети Земля [256]. Водночас, О. Попова та інші дослідники зазначають, що сучасна економіка повільно відходить від «трьох китів» (раціональності, дотримання власних інтересів і рівноваги) до ширших понять і принципів цілеспрямованої поведінки, розумних власних інтересів і сталого розвитку [264, с.74]. На сьогоднішньому етапі розвитку науки, знань, цивілізації, стану навколишнього середовища і зростання рівня усвідомлення потенційних загроз, концепція сталого розвитку є відповіддю на глобалізацію наростаючих проблем.

У багатьох трактуваннях і вимірах сталого розвитку поки що немає однозначності. Зокрема, Л. Мельник підкреслює, що «феномену розвитку властива певна суперечливість. Розвиток передбачає здатність системи зберігати стабільність і протидіяти змінам. З іншого боку, розвиток нерозривно пов'язують зі здатністю системи до трансформацій» [218, с. 364]. На думку Ю. Паршина, «поєднання сталості і розвитку надає глибокого внутрішнього змісту поняттю «сталий розвиток» [248, с. 37].

Зв'язок між функціонуванням і розвитком носить діалектичний характер. Функціонування стримує розвиток і водночас є його живильним середовищем. Розвиток руйнує багато процесів функціонування, але здійснює умови для їх більш сталого здійснення. За словами Л. Мельника: «в природі діалектично пов'язані два процеси: руйнування (підвищення безладу у системі) і створення (підвищення рівня впорядкованості систем. Так створений світ, що безлад настає сам по собі, тобто самовільно. Порядок необхідно готувати, створювати і підтримувати. Це потребує знань, навичок, і звичайно ж, витрат праці, коштів енергії» [217, с. 729]. Слід також відзначити, що посилення дезорганізаційних процесів у конкретній економічній системі приводить до ускладнення управління нею.

О. Попова вважає, що «у поєднанні термінів «сталий» і «розвиток» посилюється цілеспрямована упорядкованість змін світогосподарської системи

з потрійною інтеграцією – цілей (економічних, соціальних, екологічних), територій (планети, держав, регіонів, населених пунктів), й часу (нинішнє й майбутні покоління) з метою забезпечення загального прогресу цивілізаційного розвитку в усіх сферах» [264, с. 75].

Проведений аналіз категорії «розвиток» дозволив виділити перелік істотних ознак його наявності і дозволив узагальнити дану категорію з близькими їй за змістом (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Порівняльний аналіз терміну «сталий розвиток» та категорій з ним пов'язаних*

Найменування категорії	Сутність категорії
Сталий розвиток	Це такий розвиток, за якого задоволення потреб теперішніх поколінь не має ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби,…це економічна стабільність у гармонії із соціальним благополуччям та екологічною безпекою
Розвиток	Процес руху, що характеризується спадкоємністю, послідовністю, спрямованістю, необоротністю і збереженням досягнутих результатів. Необоротна, визначено спрямована і закономірна зміна об'єктів, що призводить до появи нової якості. Якщо нова якість у тому чи іншому відношенні перевершує стару, то в наявності прогресивна тенденція розвитку, якщо ж вона у тому чи іншому відношенні поступається старій – це регресивна тенденція розвитку. Розвиток базується на циклічній повторюваності та сталості
Економічний розвиток	Перехід від одного етапу економіки до іншого, при якому в новому періоді не тільки збільшується виробництво тих самих товарів і послуг, що вже вироблялися раніше, а має місце й виробництво нових товарів і послуг з використанням нових технологій порівняно з попереднім періодом
Еволюція (лат. *evolutio, розгортаю*)	Уявлення про зміни в природі і суспільстві, їх закономірності та скерованість. Стан будь-якої системи розглядають як наслідок її попередніх станів.

Відтворення	Постійне відновлення, безперервне повторення суспільного виробництва. Відтворення буває просте, звужене та розширене
Зміна	Перехід, перетворення чогось у щось якісно інше, може носити зворотній характер
Економічне зростання	1. Збільшення обсягів суспільного виробництва і розширення можливостей економіки задовольняти зростаючі потреби населення в товарах чи послугах; 2. Критерій економічного розвитку. Воно характеризується збільшенням показників, зокрема, національного доходу (НД), валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного доходу (ВНД).
Рух	Спосіб існування матерії: бути – означає бути у русі
Прогрес *(лат. – progressive, рух уперед, розвиток)*	Напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого
Економічний прогрес	Поступальний розвиток усієї економічної системи, кожного її елемента: продуктивних сил і техніко-економічних відносин (а водночас технологічного способу виробництва), організаційно-економічних відносин, виробничих відносин, або відносин економічної власності, та господарського механізму
Трансформація	Процес перетворення системи; не завжди сприяє покращенню умов її функціонування

*Джерело: перероблено і доповнено автором з використанням [79, с. 35], [47], [377], [136], [379, с. 534]

Однією з важливих характеристик економічного розвитку макроекономічна наука розглядає економічне зростання. Категорії «розвитку» та «економічного зростання» співвідносяться як загальне і часткове. Поняття розвитку є більш ширшим і змістовнішим, оскільки характеризує здатність підвищувати якість життя за рахунок сукупності чинників, у тому числі, й економічного зростання. Економічне зростання – це кількісна характеристика змін параметрів економічної системи: збільшення валового внутрішнього продукту (ВВП), обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо, які, як правило, сприяють соціально-економічному розвиткові. Розвиток та зростання не слід ототожнювати:

розвиток передбачає якісну зміну елементів системи, а зростання – кількісну. Отже, економічне зростання пов'язане із кількісною зміною обсягів виробництва і споживання ВВП. Воно буває позитивним, якщо реальні (порівнянні) обсяги ВВП в аналізованому періоді перевищують його рівень у базисному році, і негативним – падіння обсягів виробництва та споживання [134, с. 352]. Водночас, на думку О. Шубравської, економічне зростання, яке донедавна трактувалося лише з позиції збільшення обсягів виробництва продукції за певний період часу, нині прийнято розглядати також і в зв'язку з розширенням соціальної сфери суспільства. Це означає, що економічне зростання має характеризуватися як постійним збільшенням реального обсягу виробництва, так і поліпшенням технологічних, економічних, екологічних та соціальних характеристик суспільства, тобто являти собою рух уперед усієї соціальної системи. В такому розумінні економічне зростання рівнозначне економічному розвитку, сталість якого забезпечується в рамках моделі ресурсоефективної, екологічно безпечної, висококонкурентної економіки й значною мірою залежить від масштабів, темпів, пропорцій та якості економічного зростання [413, с. 6].

Багато країн мріють про постійне економічне зростання. Однак, сучасні умови господарювання висувають нові вимоги до функціонування економічної системи, найголовніше – це пошук ідеального стану, коли економічна система і зовнішнє середовище, перебуваючи в постійній і складній взаємодії та впливаючи один на одного, забезпечували б країні належний рівень її розвитку [410, с. 219].

Таким чином, економічне зростання слід вважати невіддільною складовою на шляху до сталого розвитку агропродовольчої сфери, що забезпечує системний та комплексний розвиток економічних, екологічних та соціальних складових на основі дбайливого ставлення до навколишнього середовища, збереження ресурсів, відтворення виробничого потенціалу для майбутніх поколінь, підтримання екосистем, гарантії виробництва достатньої

кількості безпечного та якісного продовольства для населення у довгостроковій перспективі.

Тому, багато науковців вважають, що сучасне розуміння економічного розвитку має небагато спільного з переконанням необхідності лише максимізації темпів зростання виробництва. У даному випадку можна говорити про вибір оптимального темпу, який в конкретних історичних умовах: забезпечує соціальні пріоритети, поєднує поточні і перспективні цілі економічного зростання, забезпечує збалансованість і взаємопов'язаність економічних і екологічних завдань та створює передумови для сталого розвитку [136].

На думку А. Урсула, економоцентрична модель несталого розвитку (НР) символічно може бути представлена у вигляді зростання економічної ефективності, яка відображає головний мотив людської діяльності в умовах ринкової економіки. На противагу, модель сталого розвитку (СР) як всеохоплюючий управлінський процес, може бути представлена як накладення основних обмежень на ринковий економічний процес, які повинні знизити його негативні наслідки для суспільства і природи в цілому. У спрощеному вигляді, дане твердження виглядає наступним чином [363, с. 9]:

$$\text{СР} = \text{Е} \cdot \text{Б} \cdot \text{С} \qquad (1.1)$$

де Б – біосферні обмеження (за допомогою яких, створюється можливість збереження біосфери);

С – соціальні обмеження, які слід реалізовувати в системі «людина-суспільство».

Іншими словами, сталий розвиток – це, насамперед, економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші соціальні проблеми нинішнього та майбутнього поколінь без виснаження, деградації і забруднення довкілля.

Принципова різниця між поняттями «зростання» (англ. Growth) та «розвиток» (англ. Development) була відзначена, завдяки роботі Д. Медоуза і Дж. Форестера [241] та іншим дослідженням Так, під зростанням розуміють

збільшення обсягів виробництва шляхом тієї чи іншої переробки сировини, тоді як розвиток означає, передусім, розширення та реалізацію потенційних можливостей. Якщо зростання передбачає збільшення за кількісними параметрами, то розвиток робить наголос на покращенні або зміні якості. Наш Всесвіт еволюціонує в часі без зростання. Тому, людське суспільство, також потребує подібної парадигми буття – «сталого розвитку».

Нині використовується дуже багато визначень поняття «сталий розвиток», сформульованих як окремими дослідниками, так і вагомими науковими школами. Це пов'язано як зі складністю та багатоаспектністю сталого розвитку так і розглядом його під різними кутами зору міждисциплінарних досліджень.

Зокрема, фундаментальні основи концепції сталого розвитку пов'язані з діяльністю видатних українських учених С. Подолинського і В. Вернадського. Саме праці. С. Подолинського заклали основу нової теорії праці, що розглядає економічну діяльність під кутом закономірностей функціонування природничо-соціальних процесів. С. Подолинський знайшов можливість для поєднання фізичного вчення про енергію з економічним. С. Подолинський (1850-1891 рр.), використовуючи закони термодинаміки, розробив новий підхід до аналізу суспільного розвитку, поклавши в його основу акумуляцію та збереження енергії. С. Подолинський запропонував нове природничо-наукове визначення таких категорій як додана вартість, праця і ін. Він характеризував додану вартість як додаткову енергію Сонця, що акумулюється на Землі. Працю він визначив як діяльність, в результаті якої накопичується енергія. Український дослідник довів недостатність другого закону термодинаміки. С. Подолинський зробив висновок про те, що розсіюванню енергії протидіють такі процеси, як фотосинтез і людська праця. Отже, тільки суспільство, що забезпечує акумуляцію і збереження енергії, може розраховувати на стабільний розвиток [260, 178, с. 9].

Досягнення С. Подолинського отримали подальшого розвитку у працях відомого мислителя і першого президента Української академії наук В.

Вернадського (1863-1945 рр.) у його роботах про живу речовину, біосферу і ноосферу [88]. У Національній парадигмі сталого розвитку України [230] зазначається, що термін ноосфера (від грец. noos – розум) уперше ввів у науковий обіг 1927 р. французький учений Е. Леруа. Разом з П. Тейяром де Шарденом він розглядав ноосферу як ідеальне утворення, позабіосферну оболонку думки, що оточує Землю. В. Вернадський розвинув ідею французьких вчених і виявив важливі взаємозв'язки в системі «людина-суспільство». Вчений розглядав біосферу як неентропійну систему, яка завдяки живій речовині здатна накопичувати сонячну енергію, компенсуючи, тим самим, її втрати на теплове випромінювання [376, с. 66]. Тут варто підтвердити закономірність, що фундаментальні знання через певний час використовуються суспільством для вирішення нових практичних завдань. Однією з ключових ідей, що знаходяться в основі теорії В. Вернадського про ноосферу, є те, що людина – не самодостатня жива істота, що живе окремо за своїми законами, вона співіснує всередині природи і становить частину її. В. Вернадський, аналізуючи геологічну історію Землі, стверджує, що спостерігається перехід біосфери в новий стан – у ноосферу під дією нової геологічної сили, наукової думки людства [88]. На думку А. Гальчинського, «консолідуючою основою ноосфери у теорії В. Вернадського є енергія людини. Вона реалізується як геологічна сила, як енергія науки, людської культури, як креативність, що пов'язана з психічною діяльністю людини, з розвитком її свідомості та розуму» [91, с. 17]. Отже, соціально-економічне життя людства дуже тісно пов'язане з природними об'єктами і процесами, що становлять базис його існування.

Традиції вітчизняної школи фізичної економії, закладені С. Подолинським та В. Вернадським, продовжені нашим сучасником М. Руденком (1920-2004 рр.) у його ґрунтовній праці «Енергія прогресу: нариси фізичної економії». Так, осмислюючи ресурсний потенціал входження людства у XXI ст., М. Руденко написав: «... ми знищуємо те, що меншою мірою належить нам, а незмірно більшою – нашим нащадкам» [286, с. 290]. З погляду

В. Шевчука, це твердження українського мислителя є тим економіко-філософським баченням майбутнього, яке доречно вважати його моделлю сталого розвитку. Модель містить низку положень, визначальних для загальнолюдського виживання. Вони заслуговують наукового аналізу з погляду подальшого поширення та використання в Україні і за її межами [334, с.46].

Л. Корнійчук та В. Шевчук також підкреслюють, що: «особливий інтерес викликає наукове забезпечення сталого розвитку в Україні – на батьківщині мислителів, праці яких стали його теоретичним і методологічним підґрунтям, котрий, в свою чергу, має бути покладений в основу національної моделі стійкого розвитку. Мова йде про теоретично обґрунтованій ними новій парадигмі суспільного розвитку, що побудована на поєднанні фізичного з економічним» [178, с. 75].

Поняття «сталий розвиток» також розглядалося на початку XX століття російським економгеографом Н. Огановським в контексті історичного дослідження закономірностей еволюції сільського господарства та сталого розвитку продуктивних сил. В концепції сталого розвитку продуктивних сил Н. Огановського структурна збалансованість сільського господарства і промисловості повинна не тільки забезпечувати економічне зростання, але і відновлення та примноження використовуваних людиною благ природи [170, с. 17].

Великого резонансу у світі до проблеми сталого розвитку привернула доповідь «Наше спільне майбутнє» (1987 р.), підготовлена у межах Міжнародної комісії з навколишнього середовища ООН на чолі з прем’єр-міністром Норвегії Г. Брундтланд. У доповіді сказано, що «наше глобальне майбутнє залежить від сталого розвитку…». Запропоноване у цьому документі визначення, характеризує сталий розвиток «як розвиток, який задовольняє потреби сучасного покоління, не позбавляючи при цьому наступні покоління можливостей задовольняти власні потреби у майбутньому» [231, с. 8]. Сталий розвиток, як він характеризується вищезгаданою комісією, містить у собі дві

ключові складові: концепцію потреб і концепцію обмежень, які зумовлені впливом технологічних і соціальних чинників на екологічну здатність задовольнити нинішні і майбутні потреби [39]. Висновки цієї комісії стали основою рішень, прийнятих на конференції ООН з навколишнього середовища у Ріо-де-Жанейро «Ріо+20», (1992 р.) [3].

Протягом останніх десятиліть загальна модель сталого розвитку постійно розвивалась та вдосконалювалась. Але вирішальною думкою незмінно залишалась збалансованість трьох основних сфер функціонування суспільства: економічної, екологічної та соціальної.

Автором інноваційної економічної теорії сталого розвитку, висвітленої в монографії: «Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку» (1996 р.), (англ. Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development) є американський економіст Г. Дейлі. Спираючись на визначення Комісії ООН та власні наукові дослідження, Г. Дейлі логічно тлумачить термін «сталий розвиток» як атрибут «гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково обґрунтованими планами (методами системного підходу), коли в процесі неухильного інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення» [119, с. 28]. За Г. Дейлі, сутність сталого розвитку полягає у тому, щоб утримувати економічну систему в певному стані, без зростання її масштабу понад якийсь розмір, що перебуває в межах підтримуючої спроможності довкілля [119, с. 200]. Тобто тут заданими є фізичні кількісні параметри, а змінними – нефізичні якісні характеристики. Корегування розвитку відбувається шляхом удосконалення якісних параметрів, а не кількісного зростання. Тому, на думку О. Павлова, таке визначення сталого розвитку потребує внесення певних змін у світогляд людини, подолання нею порога економічної залежності, визнання пріоритету

нематеріальних цінностей та еволюційного творчого перетворення «людини економічної» в «людину соціологічну» [334, с. 86]. Отже, сталий розвиток як збалансована взаємодія людини, суспільства та природи має бути соціально орієнтованим, спрямованим на формування розумних потреб людини, у зв'язку з чим реалізація його принципів передбачає коригування шкали життєвих цінностей у бік зростання моральних і духовних компонентів.

У 1993 році Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Денніс Медоуз видали книгу «За межами зростання» (англ. Beyond the Limits), в якій наводяться коригування сценаріїв первісної моделі на основі 30-річних даних з моменту публікації першої доповідіі «Межі зростання» [215].

В концепції сталого розвитку переплітаються складні екологічні, економічні та соціальні проблеми, тому його критерії і тлумачення не є універсальними. У самому загальному вигляді, сталий розвиток у часі з урахуванням основних параметрів можна представити у вигляді:

$$\frac{d\,F(L,K,N,I)}{dt} \geq 0, \qquad (1.2)$$

де $dF(L,K,N,I)$ – функція сталого розвитку;

L – трудові ресурси;

K – штучно створений (фізичний) капітал, засоби виробництва;

N – природні ресурси;

I – інституційний фактор.

Деякою мірою функція сталого розвитку в наведеній формулі (1.1) є «розширенням» виробничої функції. До неї включені нові параметри: природні ресурси і інституційний чинник. Співвідношення показує необхідність збереження і збільшення у часі деякого агрегатного виробничого потенціалу, що визначається, головним чином, трьома видами капіталу. Тут природний капітал може зменшуватися до того часу, поки це зменшення може бути компенсоване за рахунок збільшення використання штучно створених засобів, виробництва (заводи, технології), підвищення кваліфікації працівників і т. ін.

Основними критеріями сталого розвитку слід вважати:

- по-перше, ступінь забезпеченості відновлюваними ресурсами, по меншій мірі, не повинна зменшуватися, а запаси невідновлюваних ресурсів не тільки повинні витрачатися більш економно, а і поповнюватися за рахунок відкриття і освоєння нових джерел енергії і нових видів матеріалів, тобто фактично перетворюватися в невідновлювані ресурси;
- по-друге, середня і гранична ресурсоємність економіки, тобто співвідношення витрат або росту витрат природних ресурсів до продукту або зростання продукту, по меншій мірі, не повинна підвищуватися;
- по-третє, середня і гранична екоємності економіки, тобто співвідношення відходів або зростання відходів виробництва і споживання, включаючи викиди екологічно шкідливих речовин до продукту або зростання продукту, по меншій мірі, не повинна підвищуватися;
- по-четверте, рівень продуктивності праці і частка інтенсивних факторі у прирості продукції не повинні знижуватися;
- по-п’яте, рівень доходів (чистого продукту) на душу населення, по меншій мірі, не повинен знижуватися, а ступінь нерівномірності розподілу доходів (чистого продукту) на душу населення, по меншій мірі, не має підвищуватися [312].

На думку В. Баутіна і інших соавторів монографії, «…фундаментальна відмінність концепції сталого розвитку від традиційних поглядів і практики господарювання полягає у інтегральному підході до розвитку як цілісному процесу природи, населення, господарства» [62, с. 35].

С. Тодорюк формулює «сталий розвиток» як збалансовану динамічну рівновагу між економічними, соціальними та екологічними елементами суспільної системи, за умов такого використання ресурсів, що не виходить за межі регенеративних та поглинаючих можливостей довкілля зі збереженням можливості використання аналогічних ресурсів для майбутніх поколінь [350, с.6].

О. Кузнєцов і Б. Большаков також розглядають сталий розвиток як збалансовану взаємодію суспільства і природи, що здійснюється в тріаді: природа – суспільство – людина [192, с. 93]. У роботі О. Кузнєцова: «…сталий розвиток – це розвиток без зростання, тобто без виходу ресурсопотоку за межі відновлювальних і поглинаючих можливостей навколишнього середовища. Його метою є достатнє, а не максимальне багатство на душу населення». [192, с. 93].

Досить вагомим є визначення С. Мочерного, який стверджує, що «…сталий розвиток має розглядатись як незворотні та закономірні сутнісно-якісні зміни суспільства на основі оптимального поєднання і раціоналізації економічної, екологічної та соціальної сторін такого розвитку з урахуванням потреб майбутніх поколінь, важливою умовою якого є якісне зростання». Він чітко виділяє складові сталого розвитку – економічну, екологічну, соціальну та надає їм територіальної спрямованості [224, с. 114].

Б. Буркинський, В. Степанов та С. Харічков пропонують розглядати сталий розвиток через призму динамічної рівноваги. Вони вважають, що сталий розвиток еколого-економічної системи є здатністю цієї системи витримувати зміни, спричинені зовнішніми і внутрішніми впливами в економічних та екологічних підсистемах, а також здатність збереження визначеної динамічної рівноваги [79, с. 284].

В. Кузьменко зазначає, що «у сучасних умовах національного розвитку, сталий розвиток можна визначити як економічне зростання, що забезпечує підвищення якості життя населення та його екологічну безпеку» [190, с. 17].

М. Хвесик та І. Бистряков вказують, що «… за своєю сутністю концепція сталого розвитку здатна виконати роль базису формування оновленої цивілізації, оскільки забезпечує зняття суперечностей між досягненням цілей гармонійного соціально екологічного розвитку та ідеологією перманентного зростання» [389, с. 4].

Слід додати, що розглядаючи поняття «сталий», у класичному розумінні для економічної системи, нерідко його розуміють як структурно

збалансований. Тому, О. Коцко робить висновок, що: «основним завданням економічної політики держави в контексті формування передумов сталого розвитку є забезпечення якісних структурних зрушень в економіці на основі механізмів її саморозвитку, тобто створення гнучкої, адаптивної моделі економічної системи» [180, с. 43].

У доповіді Світового Банку відзначено, що…«сталий розвиток – це управління сукупним капіталом суспільства задля збереження і примноження можливостей людини» [36].

За законодавчим визначенням, сталий соціально-економічний розвиток країни означає таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно задовольняються зростаючі матеріальні і духовні потреби населення, забезпечується раціональне та екологічно безпечне господарювання і високоефективне збалансоване використання природних ресурсів, створюються сприятливі умови для здоров’я людини, збереження і відтворення навколишнього природного середовища та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [345].

Велика кількість дефініцій пояснюється складністю самого поняття «сталий розвиток», яке включає екологічні, економічні, соціальні та інші площини розвитку суспільства, істотних відмінностей в актуальності різноманітних проблем і пріоритетів розвитку на конкретних територіях, а також цілями дослідження і галузевою специфікою дослідників. Ядро усіх формулювань складається з цільової установки необхідності забезпечення найважливіших потреб усіх людей через стабілізацію чисельності населення, оптимізацію масштабів виробництва та використання ресурсів, удосконалення ресурсозберігаючих технологій виробництва.

1 січня 2016 року офіційно набрали чинності 17 цілей сталого розвитку, викладені у Повістці дня в галузі сталого розвитку на період до 2030 року, представлені у вересні 2015 р. на історичному саміті Організації Об’єднаних Націй. У документі передбачається, що уряди країн створять національні механізми, що сприятимуть досягненню зазначених цілей. [121]. На даному

етапі світового розвитку будь-яка країна, якщо вона хоче бути рівноправним партнером на міжнародній арені, повинна в тій чи інший мірі дотримуватись вимог сталого розвитку. Ґрунтуючись на ухвалених на Саміті ООН 17 глобальних Цілях сталого розвитку, переважна більшість Європейських країн вже затвердили свої власні стратегії [152]. В Україні розроблений поки що тільки проект. Важливими завданнями, запропонованими у Проекті стратегії є:

- сприяння зміні структури експорту у бік зростання продукції з високою часткою доданої вартості, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної агропродовольчої продукції шляхом створення мотивації до технологічного переоснащення і модернізації відповідних галузей, підтримка органічного землеробства;

- забезпечення реалізації політики, яка сприяє продуктивній діяльності, створенню конкурентоспроможних робочих місць, підприємництву, творчості та інноваційній діяльності, створення сприятливих умов для підвищення кваліфікації, переорієнтації та розвитку самозайнятості населення;

- до 2020 року забезпечити розроблення і реалізацію стратегій місцевого розвитку, спрямованих на економічне зростання, створення робочих місць, розвиток туризму, місцевої культури і виробництво місцевої продукції [345]. Перелічені питання можна вирішити тільки завдяки узгодженому економічному, екологічному та соціальному розвитку.

На думку І. Бобух, «концепція сталого розвитку грунтується на п’яти головних принципах:

- людство справді може надати розвитку сталого і довготривалого характеру, щоб він відповідав потребам людей, які живуть нині, не позбавляючи при цьому майбутні покоління задовольняти свої потреби;

- обмеження, що існують у галузі експлуатації природних ресурсів, є відносними. Вони пов’язані із сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також зі здатністю біосфери до самовідновлення;

- необхідність задоволення елементарних потреб усіх людей і надання можливості усім реалізувати свої надії на більш благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф – злидні, які стали у світі звичайним явищем;
- узгодження способу життя тих, хто користується надмірними коштами і майном, з екологічними можливостями планети, зокрема щодо використання енергії;
- досягнення відповідності розмірів і темпів збільшення населення з виробничим потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється» [70, с. 5].

Отже, теорія сталого розвитку є результатом поступальної еволюції наукової думки та відповіддю на сучасні виклики та загрози. О. Білорус вважає, що «нині вже неможливо говорити про сталий розвиток безвідносно до проблем глобалізації, розвитку постіндустріального інформаційного суспільства, оновлення нової (інтелектуальної) економіки. Різні виміри сталості розвитку, такі як економічний, соціальний, екологічний, у своїй єдності набувають нового характеру в умовах інформаційного суспільства, основною критеріальною ознакою якого є певна дематеріалізація виробництва і економіки в цілому» [66, с. 18].

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) визначає стратегію сталого розвитку як «узгоджений набір демократичних процесів аналізу, дискусії, нарощування потенціалу, планування та інвестицій, які постійно удосконалюються, поєднуючи в собі економічні, екологічні та соціальні цілі суспільства, та передбачають досягнення компромісу там, де поєднання неможливе» [34].

Проте, все одно нам не вистачає інтегральної теорії, яка може слугувати базисом для сталого майбутнього, теорії, яка визнає синергію і обмеження між природою, економічною діяльністю, а також людьми, теорією, яка інформує і виходить з вдумливої практики.

Через те, що сталий розвиток процес надзвичайно складний за своєю природою, досягнення його цілей – це не одноразова дія, це неперервний процес. Сталий розвиток – динамічний процес переходу системи на якісно новий інноваційний рівень, спрямований на забезпечення економічно обґрунтованого, екологічно безпечного та соціально орієнтованого розширеного відтворення, на підвищення рівня та поліпшення якості життя населення в умовах впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища.

Проблема відсутності сталого розвитку в умовах зростаючого антропогенного тиску і погіршення якості життя населення є актуальною і злободенною на всіх територіальних рівнях – від планетарного до регіонального. Особливого значення набула ця проблема у країнах з екстенсивним типом розвитку продуктивних сил, глибинними диспропорціями загальнодержавних і регіональних інтересів, невідповідністю між розміщенням природно-ресурсного та соціально- економічного потенціалів, науково-технічною і технологічною відсталістю, що неминуче призводить до нераціонального природокористування [212, с. 4].

Звісно, при практичній реалізації концепції сталого розвитку, особливу увагу слід приділяти координації між національним, регіональним та місцевими рівнями управління.

Модель сталого розвитку можна розглядати як багаторівневу, що розглядається з індивідуального рівня (окремої людини) і локального (колективного) рівня – соціально-еколого-економічної взаємодії у суспільстві [213, с. 52]. Це підтверджують слова знаменитого філософа Протагора про те, що «людина є мірою усіх речей» [378, с. 64]. Згідно з Національною парадигмою сталого розвитку України (за редакцією Б. Патона), вихідною умовою сталого розвитку є перехід від стихійності до керованості. Модель сталого розвитку повинна грунтуватися на такому основному положенні: «у центрі уваги мають бути люди та їхнє право на здорове і плідне життя в гармонії з природою [229, с. 9]. Отже, сталий розвиток – це новий тип якісного

зростання, що спрямований на захист нинішнього і майбутнього поколінь існування людства.

Зауважимо також, що сталий розвиток дуже тісно пов'язаний і з проблемою якості життя. Зокрема, у «Порядку денному на XXI століття» зазначається, що «освіта є фундаментом сталого розвитку» і головним інструментом для створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільства, в якому кожен індивід повинен мати свою людську гідність» [281, с. 160]. Тобто сталий розвиток має на увазі, передусім, гармонійний розвиток самої людини та розширене відтворення людського капіталу.

Отже, концепція сталого розвитку базується на ідеї, що якість життя людей і стан суспільства знаходяться під впливом сукупності економічних, соціальних та екологічних факторів. При чому, рівень задоволення потреб населення у якісних і доступних продуктах харчування є однією із найважливіших характеристик якості життя. Усвідомлення взаємозв'язку цих факторів дозволить приймати правильні рішення при розробці стратегії розвитку будь-якої країни, регіону, території.

Сам по собі сталий розвиток не є метою чи строгою парадигмою. Він включає в себе безліч процесів, механізмів та шляхи їх досягнення. Сталий розвиток є основою для вирішення ключових глобальних проблем: бідності та голоду, втрати біорізноманіття, зміни клімату, проблеми енергетики тощо. Нова концепція поєднала три головні компоненти сталого розвитку: економічну, природоохоронну і соціальну, які тісно пов'язані та взаємодіють між собою. Економічна складова концепції сталого розвику визначає оптимальне використання обмежених ресурсів та застосування природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу. Цей потік забезпечував би принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного природного, або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється [274, с. 316]. Екологічна складова сталого розвитку полягає у забезпеченні цілісності фізичних і біологічних

природних систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Соціальна складова орієнтована на людський розвиток та на збереження стабільності культурних і суспільних систем, а також на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Системне узгодження та збалансування цих трьох складових – завдання величезної складності. Зокрема, взаємний зв'язок соціальної та екологічної складових приводить до необхідності збереження однакових прав сьогоднішніх і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів. Взаємодія соціальної та економічної складових вимагає досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми й надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства. І, нарешті, взаємозв'язок природоохоронної та економічної складових потребує вартісної оцінки техногенних впливів на довкілля. Вирішення цих завдань – найголовніший виклик сьогодення для національних урядів, авторитетних міжнародних організацій та всіх прогресивних людей світу [274, с. 418].

На думку О. Масловської, «з урахуванням об'єктивної диференціації території країни за рівнем розвитку продуктивних сил, забезпеченістю природно-ресурсним потенціалом, ступенем трансформації природних геоекосистем, не може бути єдиного, універсального механізму реалізації національної моделі сталого розвитку. Крім того, кожний регіон має свої специфічні передумови та пріоритети переходу на засади сталого розвитку. Тому в основу розробки національної стратегії сталого розвитку необхідно покласти принцип регіональної індивідуальності, взаємозалежності і взаємозумовленості елементів системи «природа-економіка-соціум» на територіальному рівні» [212, с. 5].

Сталий розвиток регіону, за характеристикою Б. Данилишина, являє собою «економічно, соціально та екологічно збалансований розвиток окремих територій та розташованих на них населених пунктів, спрямований на узгоджене формування їх економічної, соціальної та екологічної складових на

основі раціонального використання всіх видів ресурсів (природних, трудових, науково-технічних, інформаційних і т. ін.)» [115, с. 173].

З. Герасимчук пропонує розуміти під сталим розвитком на регіональному рівні «процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах протягом тривалого проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та поліпшення якості життя сучасних і майбутніх поколінь за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища [97, с. 12].

Очевидно, що сталий розвиток базується як на глобальних факторах, так і на урахуванні специфіки окремих регіонів, її людського, природно-ресурсного, інноваційного, географічного і транспортного потенціалів. Тобто всього того, що забезпечує відтворювальний процес – основу системи сталого розвитку

Отже, протягом останніх десятиліть, вчені стали говорити про появу нової міждисциплінарної системної науки – науки про сталий розвиток. Вона спрямована на виявлення і вивчення фундаментальної взаємодії між природою і суспільством, включаючи зв’язки між глобальними процесами та еколого-соціальними характеристиками конкретних територій і галузей. Регіональні особливості процесів і об’єктів, що розглядаються наукою про сталий розвиток, призводять до необхідності постановки досліджень за комплексним підходом до наслідків процесів на різних рівнях – від локального до глобального [250, с. 81].

Особливу роль у реалізації сталого розвитку на регіональному рівні мають відігравати органи місцевого самоврядування і регіонального управління, які повинні досліджувати регіональні механізми реалізації основних принципів концепції сталого розвитку регіону.

Отже, підсумовуючи, слід відзначити, що проблема реалізації ідеї сталого розвитку поки що є дискусійною і, поки що, не існує загальновизнаної системи наукових поглядів на механізм її вирішення. Для її реалізації слід, на наш погляд, імплементувати фізико-економічну методологію розвитку.

Суспільство має збагнути, що від дотримання законів справедливості щодо виробництва і розподілу матеріальних, соціальних, духовних благ і цінностей залежить його майбутнє. Очевидно, що сталий розвиток людства (території, галузі, організації) – це не тільки ціль, а скоріше процес, у якому зміни узгоджуються з майбутніми потребами. Особливе значення і ефект від використання ідей фізичної економії досягаються саме у агропродовольчій сфері.

1.2 Структура агропродовольчої сфери як організаційно-економічної системи та її трансформація

Агропродовольча сфера України з її базовою складовою, сільським господарством, є системоутворюючою в національній та регіональній економіках, формує продовольчу, і у визначених межах, економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей та створює соціально-економічні основи розвитку сільських територій [294, с. 65]. Саме агропродовольча сфера є однією з найважливіших основ для розвитку України як незалежної держави.

Потреби населення у всіх основних продуктах харчування повинні забезпечуватися за рахунок функціонування і розвитку достатньо потужної в ресурсному і виробничому відношеннях національної агропродовольчої сфери. Навіть у періоди індустріалізації та за сучасних тенденцій розвитку нанотехнологій, автоматизованого промислового виробництва в економіці, Україна продовжує себе позиціонувати як аграрна держава з пріоритетним розвитком агропродовольчої сфери, оскільки має найпотужніші у світі чорноземи [382, с. 7].

Як справедливо зазначає А. Пилипук: «Процеси харчування і система продовольчого забезпечення є ключовою основою соціально-економічного розвитку сучасної цивілізації, адже тільки сучасна система спроможна незалежно від погодних умов і природних катастроф стабільно забезпечувати

постачання їжі, всі попередні системи харчування були дуже нестійкі, а голод був розповсюдженим явищем у багатьох країнах [253, с. 9].

У більшості випадків поняття «агропродовольча сфера» вченими, як правило, не уточнюється, а вживається як синонім таких різних понять, як «аграрна сфера», агропромисловий комплекс», «аграрний сектор», «агробізнес», «сільська економіка». Нерідко, під ним розуміються, всі процеси та явища, які мають хоча б якесь відношення до сільського господарства чи агропромислового комплексу. З огляду на це, визначення сутності зазначеного поняття потребує ґрунтовного вивчення та аналізу з метою усунення його неоднозначного тлумачення. Передусім, для кращого розуміння цього поняття, розглянемо його семантичну суть. Слово «аграрний» походить (від лат. «agrarius») – земельний [47]. Під ним розуміються процеси, пов'язані з роботою на землі, її використанням для виробництва сільськогосподарської продукції. Таким чином, основою аграрної сфери є сільське господарство як базовий системоформуючий вид економічної діяльності, оскільки воно найбільш тісно пов'язане з роботою на землі і використовує її як основний засіб виробництва. Слово «сфера» (від лат. «sphaera»), – дослівно – ядро, куля, означає межі поширення чого-небудь, середовище, простір [47]. Поняття «агропродовольча сфера» (АПС) корелює з біологічним терміном «біосфера» і є її важливою складовою, пов'язаною з життєзабезпеченням суспільства. Відмічена сфера має особливу природу, відмінну від інших секторів економіки, адже потребує ведення виробничої діяльності в гармонії з природою. Цей термін поки що не досить поширений у науковому обігу. Частіше вживається термін «агросфера» прийнятно до сільськогосподарського виробництва. За визначенням О. Фурдичко: «Агросфера – це частина біосфери, яку складають культурні рослини, свійські тварини, оброблений під сільськогосподарські культури ґрунт і по'вязані з ним організми (бур'яни, комахи, гриби, мікроорганізми, віруси тощо). До неї входять також луки, пасовища, сільські поселення…» [381, с. 5]. З погляду О. Попової, «агросфера являє собою складну соціально-економічну і одночасно уразливу

агробіологічну систему, якій властиві диверсифіковані функції – життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини для задоволення потреб населення у продуктах харчування, одягу, паливі тощо), життєдіяльності (умови і якість життя сільського населення, місце прикладання праці та одержання доходів), життєоблаштування (освоєність середовища проживання, його якісний стан і екологічна безпечність)» [262, с. 374]. Агросфера, як видозмінене внаслідок сільськогосподарської діяльності середовище, включає сільгоспугіддя, агропромисловий комплекс, сферу обслуговування аграрного сектора України. Слід також відзначити, що забезпеченість природними ресурсами є потужною конкурентною перевагою для забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону.

Агропродовольча сфера – найскладніша частина біосфери, оскільки вона виходить за межі живого, активно взаємодіючи із неживим та розумним [406, с. 98]. За словами В. Вернадського, «біосфера – це та частина нашої планети, в якій існує або коли-небудь існувало життя і яка постійно зазнає або зазнавала дії живих організмів» [88, с. 114]. Співвідношення агропродовольчої сфери і біосфери представлено на рис. 1.2

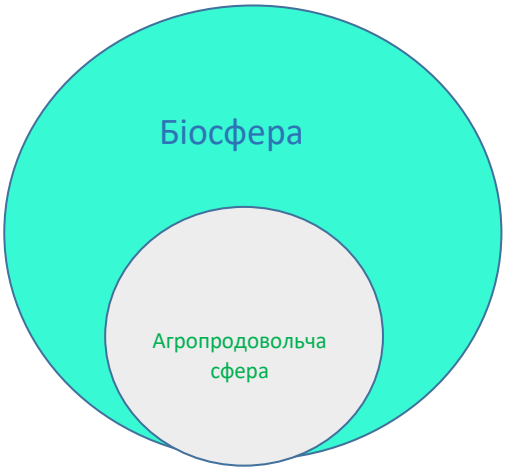

Рис. 1.2 Співвідношення між біосферою і агропродовольчою сферою

Джерело: розробка автора

На думку П. Саблука, «агропродовольча сфера тісно пов’язана з розвитком соціуму, свідомістю та філософією існування людини, а її рівень

впливає на інші сфери людської життєдіяльності – економіку, управління, техніку та технології, побут людей і т. ін.» [289, с. 201].

Агропродовольча сфера є складною системою, яка характеризується цілісністю, динамічністю, холістичністю, нелінійністю та відкритістю [317, с. 7].

На думку О. Скидана, «цілісність агропродовольчої сфери виявляється в тому, що вона є складною екологічною, соціальною і економічною системою, що поєднує велику кількість взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Динамічність агропродовольчої сфери визначається тим, що її структура, цілі та зв'язки між елементами не є постійними, вони змінюються та розвиваються у часі. Ієрархічність агропродовольчої сфери означає, по-перше, що вона є сукупністю систем управління різного рівня – загальнодержавного, регіонального, місцевого; по-друге, агропродовольча сфера включена як підсистема в систему вищого порядку – світову агропродовольчу сферу. Холістичність агропродовольчої сфери означає, що їй в цілому притаманні властивості, не характерні для її компонентів. Складові агропродовольчої сфери, об'єднані в систему, додають їй якості, які відсутні у кожного окремого системоутворюючого елементу. Властивість нелінійності полягає у непропорційності реакції агропродовольчої системи змінам внутрішнього або зовнішнього середовища. Відкритість агропродовольчої сфери тлумачиться як широкий спектр вертикальних і горизонтальних виробничих, інформаційних й інших зв'язків із зовнішнім середовищем» [317, с. 8].

Агропродовольча сфера належить до складних об'єктів управління. Вона функціонує у зовнішньому середовищі, елементами якого є природно-екологічна, економічна, науково-технічна, інформаційна, політична, соціальна, зовнішньоекономічна та духовна складові. Закономірно, що управління і організаційна структура агропродовольчої сфери постійно трансформуються. Як об'єкт наукового дослідження, проблемне поле управління сталим розвитком агропродовольчої сфери привертає увагу, перш за все, в силу своєї трансдисциплінарної природи. Управління регіональною

агропродовольчою сферою повинно здійснюватися шляхом використання взаємопов'язаних один з одним правових, економічних, управлінських і моніторингових механізмів.

Л. Чернюк вважає, що «основними особливостями АПС є те, що це:

– інтегрована, мультигалузева, багаторівнева структура монофункціонального призначення;

– природно-виробнича масштабна система, факторами формування якої виступають природні, економічні, соціальні, екологічні елементи трудомістке і капіталомістке формування, що концентрує значну частину засобів виробництва і виробляє затратну, матеріалоємну продукцію;

– територіально неоднорідне і галузево різнопланове утворення соціально орієнтованого характеру, функціонування якого є визначальним в соціально-економічному розвитку країни та її регіонів» [400, с. 23].

Агропродовольча сфера регіону реалізує економічну, екологічну та соціальну функцію. Вона задовольняє потреби населення у продовольстві та забезпечує харчову та інші переробні галузі промисловості сировиною. АПС забезпечує відтворення і розвиток трудового потенціалу, підтримує природоохоронну діяльність та зберігає культурні традиції нашого народу.

До функцій АПС на регіональному рівні відносяться: соціальна; економічна; екологічна; інформаційна; інноваційна; інституціональна; інтеграційна, рекреаційна [43, с. 32].

Три перші функції можна вважати базовими цілепокладаючими, а інші – забезпечуючими функціями.

Соціальна функція АПС на мезо- і мікрорівнях – це створення нормальних умов життя сільського населення, його раціональної зайнятості і доходів, розвиток соціальної інфраструктури; сприяння системі освіти, відродження самобутньої культури сільського соціуму. Перераховані аспекти цієї функції є змістом концепції сталого розвитку сільських територій.

Реалізація економічної функції на мезорівні полягає в посиленні ролі регіональної ринкової інфраструктури і формування збалансованих

продовольчих ринків за рахунок власної продукції регіону, міжрегіональних обмінів, експортно-імпортних операцій. На мікрорівні, головна економічна функція – досягнення сталого розвитку і конкурентоспроможності на ринку, освоєння нових технологій та використання ефективних методів управління.

Екологічна функція полягає у покращенні і збереженні навколишнього середовища (повітря, водних ресурсів, грунтів і т. ін.), збереженні та розвитку агроландшафтів.

Реалізація інформаційної функції на мезо- і мікрорівнях представлена регіональними інформаційно-довідковими та консультаційними системами, агропорталами, дорадчими службами, а також локальними інформаційними системами холдингів, кластерів, агрофірм та інших організацій АПС.

Інноваційна функція відображає потреби і можливості використання інноваційних технологій у АПС, що забезпечують високу якість продукції, низьку ресурсоємність та дбайливе ставлення до навколишнього середовища. Інноваційна функція також реалізується у сфері управління. Це може бути формування сучасної організаційної культури або стратегічний розвиток трудового потенціалу і т. ін.

Призначення інтеграційної функції – сприяти інтеграції агропродовольчих ланцюгів та створювати передумови для інтеграційних, коопераційних і кластерних процесів.

Рекреаційна функція реалізується, насамперед, через розвиток сільського зеленого туризму.

Інституційна функція призначена для правового та організаційного забезпечення всіх розглянутих раніше функцій.

Всі перелічені функції є взаємообумовленими та взаємопов’язаними.

Концепція багатофункціональності потребує впровадження у агропродовольчу сферу інноваційних розробок інституційного і організаційного характеру. До інституційного середовища агропродовольчої сфери економіки І. Іртищева та А. Обозна відносять сукупність політичних (юридичних) і економічних правил, неформальних (традиційних) норм, що

формують умови для господарської діяльності, структурують її і є фундаментальною передумовою перетворень у агропродовольчій сфері [159, с. 28].

Проте, на наш погляд, нинішня інституціональна структура агропродовольчої сфери не відповідає повною мірою новим викликам трансформаційних перетворень. Зокрема, О. Павлов зазначає, що «прийшов час для визнання агропродовольчої сфери як суспільної цінності української нації, що потребує захисту цієї сфери» [243, с. 83].

Отже, резюмуючи вищенаведені дослідження, слід відзначити, що агропродовольча сфера є складною, багатокомпонентною і багаторівневою системою і є у світі одним з найбільших споживачів природних ресурсів та основним джерелом забезпечення розвитку суспільства [309, с. 955]. З етимології словосполучення «агропродовольча сфера» очевидно поєднання у ній як галузевого, так і територіального аспектів.

Тобто, основними особливостями АПС є те, що це:

- інтегрована, мультигалузева, багаторівнева структура монофункціонального призначення;

- природно-виробнича масштабна система, факторами формування якої виступають природні, економічні, соціальні, екологічні елементи трудомістке і капіталомістке формування, що концентрує значну частину засобів виробництва і виробляє затратну, матеріалоємну продукцію;

– територіально неоднорідне і галузево різнопланове утворення соціально орієнтованого характеру, функціонування якого є визначальним в соціально-економічному розвитку країни та її регіонів [400, с. 23].

За визначенням О. Попової, концептуальними засадами сталого розвитку агропродовольчої сфери як інтегрованої агросоціоекосистеми доцільно визнати такі: «еколого-соціальний імператив у моделі розвитку, максимальне використання внутрішніх ресурсів за економії зовнішніх, ресурсозбереження, зрівноваженість галузевого і територіального розвитку, оптимальне поєднання великих і малих форм агрогосподарювання, важливість

превентивних еколого-убезпечувальних заходів, інноваційне застосування знань, досягнень науки і техніки» [262, с. 33].

Сталий розвиток агросфери О. Попова визначає як «системні, людиноцентристські, адаптивні за природою і якісні за сутністю цілеспрямовані зміни, що повинні забезпечувати підвищення її економічної ефективності, соціальної прогресивності, екологічної безпечності та стійкості». [261, с. 75]. Вищезазначене визначення можна адаптувати і до агропродовольчої сфери в цілому (Рис. 1.3).

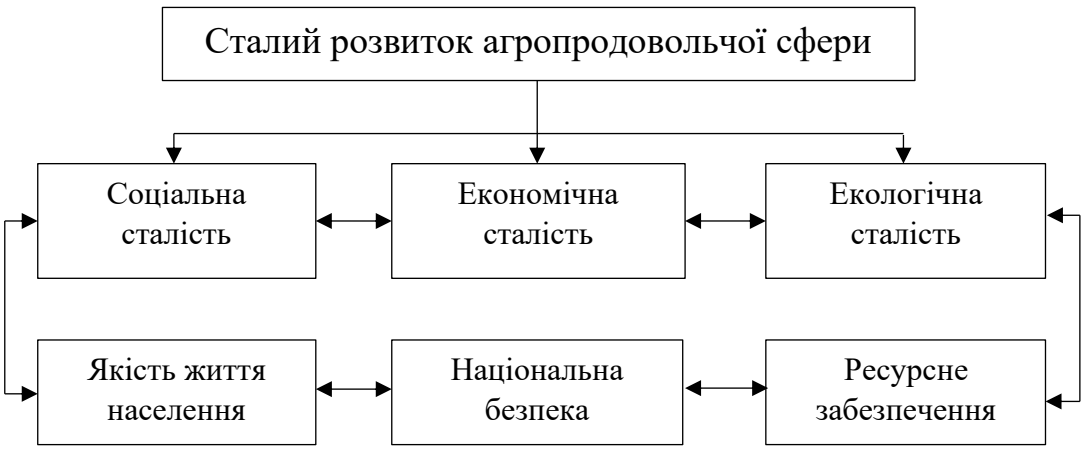

Рис. 1.3 Структура концепції сталого розвитку АПС
Джерело: авторська розробка

Агропродовольча сфера України протягом останніх десятиліть зазнала значних викликів, що пов’язані з екологічними проблемами, кліматичними змінами, деградаційними процесами розвитку сільських територій та звуженим відтворенням трудового потенціалу. Тому, не менш ємним є поняття безпеки агропродовольчої сфери, яка перебуває у діалектичному зв’язку зі сталим розвитком: безпека цієї сфери є умовою її сталого розвитку, а останній гарантує його безпеку. В контексті соціоекономічного підходу, агропродовольча сфера – це не тільки багатогалузевий сектор економіки, а й місце проживання майже третини населення України, не рахуючи тієї частини міського населення, яка зайнята на підприємствах харчової промисловості. Тому виконання завдання щодо гарантування продовольчої безпеки значною

мірою залежатиме від створення на селі належних соціальних умов для його мешканців [333, с.11].

Головним напрямом функціональних і структурних перетворень у агропродовольчій сфері з метою переходу на засади сталого розвитку, на наш погляд, є наступні:

– впровадження науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов інноваційних технологій;

– реалізація заходів щодо підвищення врожайності зернових, овочевих, технічних культур, продуктивності і ефективності тваринницьких галузей господарства для задоволення як внутрішніх потреб, так і нарощування експортного потенціалу;

– розширення органічного землеробства, тобто сільськогосподарської діяльності із застосуванням біологічних методів захисту рослин та оптимальним використанням органічних і мінеральних добрив;

– збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, обґрунтована зміна структури харчування населення та забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції;

– сприяння розвитку збалансованих сільських територій; впровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів [303, с.16].

Саме у механізмі реалізації стратегії сталого розвитку АПС регіону закладені основні завдання економічного антикризового механізму:

– подолання диспаритету цін і створення умов, адекватних сталого і ефективного ведення сільського господарства як основи розвитку агропродовольчої сфери;

– усунення диспропорцій і створення раціональної структури АПС регіону;

– чітке і стабільне функціонування продовольчого ланцюга АПС;

– забезпечення політики протекціонізму щодо вітчизняних і місцевих виробників продовольства [181, с. 117].

За визначенням О. Павлова, «агропродовольча сфера – це сполучений сільсько-міський простір, у межах якого за допомогою людської праці з використанням природних, матеріальних, інформаційних, фінансових ресурсів та сучасних техніки й технологій відбувається пристосування природного комплексу до суспільних потреб, його певне перетворення. Щоб цей процес відбувався динамічно, результативно і на постійній основі, необхідно підтримуватити в належному стані природне та соціальне середовище. Такий збалансований, узгоджений і гармонійний розвиток агропродовольчої сфери можливий лише на засадах комплексного підходу й спорідненості її виробничої, соціальної та природної складових» [242, с. 98]. До важливих проблем функціонування і розвитку АПС належать: низька платоспроможність населення, експортоорієнтовані зміни у структурі виробництва; невисока ефективність виробництва сільськогосподарських та харчових підприємств; ціновий диспаритет між сільськогосподарською і харчовою продукцією; недотримання вимог раціональних сівозмін; критична зношеність основних виробничих фондів; недосконалість механізмів інвестиційного забезпечення; відсутність реформування у соціальній сфері села.

Критеріями оцінювання рівня економічної безпеки агропродовольчої сфери регіону можуть бути: величина ресурсного потенціалу регіону та можливості його збільшення, рівень ефективності використання ресурсів, капіталу і праці; конкурентоспроможність аграрної продукції та конкурентоспроможність підприємств, що переробляють сільськогосподарську продукцію; можливість регіону протидіяти зовнішнім загрозам; соціальна стабільність і консенсусне вирішення соціальних конфліктів тощо [170, с. 144].

Тому, функціонування і розвиток агропродовольчої сфери повинно бути спрямоване на розв’язання ключових взаємопов’язаних завдань:

– продовольче забезпечення і продовольча незалежність регіонів і держави в цілому;

– розвиток сільських територій та спрямування агропродовольчого потенціалу на задоволення потреб населення;

– інтегрування України у світовий продовольчий ринок з розширенням участі у розв'язанні проблем світового продовольчого забезпечення [199, с. 5].

Факторами формування сталого розвитку агропродовольчої сфери є насамперед внутрішні ресурси регіону, що включають:

– людський капітал: навички, вміння, знання, здоров'я і здібності до роботи;

– соціальний капітал: формальні та неформальні зв'язки та взаємостосунки з оточуючими, відповідальність і здатність адаптуватися до змін;

– природний капітал: природні ресурси та навколишнє середовище, а також ті можливості, які вони надають;

– фізичний капітал: машини, устаткування, технології, вироблена в господарствах продукція та існуюча фізична інфраструктура;

– фінансовий капітал: фінансові ресурсі у будь-якому вигляді (гроші, цінні папери і т. ін.) [155, с. 118].

На думку М. Хорунжого, щоб агропродовольча сфера функціонувала успішно і забезпечувався її сталий розвиток, потрібно дотримуватись низки вимог. Зокрема, будь-яка продуктова вертикаль агропродовольчої сфери має здійснювати свою діяльність на основі дотримання вимог агропромислового циклу, під чим слід розуміти єдність видів виробничої діяльності в рамках груп підприємств різних галузей (чи одного підприємства) або певної території, яка на основі поєднання промислових ресурсів і сільськогосподарської сировини забезпечує виробництво кінцевого продукту та його реалізацію.

Агропромисловий виробничий цикл забезпечує:

– скорочення розриву у просторі і в часі між виробництвом сировини, її заготівлею, зберіганням та промисловою переробкою, а також між

одержанням кінцевого продукту, його зберіганням, транспортуванням та реалізацією споживачу;

– дотримання зворотного зв'язку, тобто вимог споживача (населення, галузі) до виробника (постачальника) продовольства і ресурсів;

– узгодження і синхронізація взаємодії між усіма складовими циклу з метою забезпечення спільного (синергічного) ефекту [333, с. 96].

Означені принципи формують в рамках агропродовольчої сфери відповідні регулятивні пропорції, які забезпечують її сталий розвиток і визначають можливості будь-якої продуктової вертикалі як з позицій нормального функціонування самого процесу виробництва, так і задоволення потреб у кінцевій продукції. Сфера дії цих пропорцій така:

– між обсягом, вартістю та якістю виробленої в аграрному циклі сировини та можливостями її своєчасної заготівлі, зберігання та ефективної переробки в харчовій промисловості;

– між обсягами виробництва кінцевої продукції (продовольства) у переробних галузях та можливостями її транспортування, зберігання і своєчасної реалізації споживачу;

– між асортиментом, якістю та ціною виробленого продовольства та платоспроможним попитом населення.

Таким чином, ми поділяємо думку М. Хорунжого, що агропродовольча сфера успішно може функціонувати, коли в її основі діють два визначальні принципи: «зворотний зв'язок та скорочення розриву у просторі і в часі» [333, с. 97].

Сталість агропродовольчої сфери має свої особливі відмінності, до яких ми відносимо ґрунтово-кліматичні, біологічні, екологічні фактори; технології вирощування і переробки сільськогосподарської продукції, організацію сільських територій і сільсько-міського континууму. Агропродовольча сфера має розглядатись як цілісна система, здатна до самовідтворення та саморозвитку. Отже, забезпечення сталого розвитку АПС регіону має бути спрямоване на збалансоване вирішення екологічних та соціально-економічних

проблем за недопущення руйнування та зменшення природно-ресурсного потенціалу, збереження і покращення сприятливого навколишнього середовища, задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь у якісних, екологічно безпечних продуктах харчування. Одним із основних підходів для повної реалізації потенціалу та підвищення конкурентоспроможності агропродовольчої сфери АПС на регіональному рівні, як свідчить світова практика, є створення кластерів, у межах яких відбувається поєднання виробничих процесів із науково-інноваційною діяльністю і які зарекомендували себе як активні «точки зростання» економіки.

Слід також відзначити, що забезпеченість природними ресурсами та достатній рівень їх відтворення є потужною конкурентною перевагою для забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону.

Якщо узагальнити викладене вище, то поняття «агропродовольча сфера», є значно ширшим від поняття «агропродовольчий комплекс (АПК)», адже крім традиційних складових АПК, враховує складну територіальну підсистему як середовище існування значної частини населення України. Агропродовольча сфера створена та функціонує завдяки природі та діяльності людини, тому є як природною, так і соціально-економічною категорією. Тому, безумовно, трансформація та доповнення структури агропродовольчої сфери регіону потребує удосконалення.

У зв’язку з цим відзначимо, що агропромисловий комплекс (АПК) складається з наступних елементів:

– сільське господарство (рослинництво та тваринництво):

– галузі промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину:

– галузі, що виробляють засоби виробництва для АПК (сільськогосподарське і харчове машинобудування):

– виробнича та соціальна інфраструктура (заготівля, зберігання, транспортування і реалізація продукції).

Водночас, АПС – це багаторівнева та багатофункціональна сфера, яка покликана забезпечити продовольчу безпеку. АПС охоплює економічні, екологічні та соціальні аспекти, що безпосередньо пов'язані з забезпеченням продовольчої безпеки. На відміну від галузевого складу АПК, у АПС нами пропонується не включати ті галузі, які виробляють засоби виробництва для сільського господарства і харчової промисловості. Це сільськогосподарська техніка, обладнання для харчової промисловості, виробництво мінеральних добрив і т. ін. Всі ці галузі виготовляють продукцію, що призначена для АПК, але технологічно та організаційно належать до інших сфер та виробничих комплексів. Проте у АПС обов'язково повинні входити спеціалізовані структури, що займаються логістикою і торгівлею сировини і продовольства до кінцевого споживача. Це системи зберігання, транспортування і реалізації продукції.

Розглядаючи характеристики АПС регіону, слід також відзначити, що вона має забезпечити виробництво продовольства для задоволення потреб населення у продуктах харчування; сприяти зайнятості і соціокультурному розвиткові; використовувати і відновлювати родючість грунтів і екологічну рівновагу у сільській місцевості. Як бачимо, АПС регіону поєднує наступні напрями діяльності: сільське господарство, харчову промисловість, зберігання, транспортування і реалізацію харчової продукції, соціальну інфраструктуру сільських територій, а також інформаційне і наукове забезпечення та відповідні органи управління.

Територіальний фактор, особливості та специфіка регіональної локалізації відіграє важливу роль в міжгалузевій інтеграції всієї агропромислової сфери, яка реалізується у формі різномасштабних утворень локального типу. Зазначене свідчить про те, що агропродовольча сфера відноситься до просторомістких видів діяльності. Тому, урахування просторового чинника надасть агропродовольчій системі гармонійної цілісності та дозволить виокремити екологічні, економічні та соціальні аспекти розвитку. Агропродовольча сфера як видозмінене внаслідок

сільськогосподарської та переробної діяльності середовище, включає сільгоспугіддя, агропромисловий комплекс, сферу обслуговування аграрного і продовольчого секторів України.

Агропродовольча сфера – це організаційно-економічна єдність галузей сільського господарства, харчової промисловості, агроландшафтів, інфраструктури та торгівлі, в основі якої лежить єдиний технологічний процес одержання кінцевої продукції – продовольства. Загострення продовольчої проблеми, що все більш відчувається в Україні, потребує упорядкованої та зрівноваженої взаємодії усіх складових агропродовольчої сфери. Зокрема, М. Хорунжий відзначає, що «із усієї виробленої у сільському господарстві продукції, 20% спрямовується на повторне виробниче споживання в аграрному секторі (насінний і фуражний фонд, натуральна оплата праці та орендна плата), ще, приблизно, 20% споживається у сирому вигляді (овочі, фрукти, молоко у особистих господарствах), а решта – 60% спрямовується на промислову переробку. До цього ж ця третя частина виробленої сільськогосподарської продукції постійно зростає (у зв’язку зі зміною вимог споживачів до продовольства)» [333, с. 114].

Загалом, міжгалузеві відносини у агропродовольчій сфері сьогодні будуються по такому принципу: аграрне виробництво працює у своїй площині економічних координат, харчова промисловість і торгівля – також у своїй, але побудованій на інших засадах. Якщо в сільському господарстві формується левова частка витрат на одержання кінцевої продукції – продовольства, то у харчовій промисловості і торгівлі витрати лише нарощуються, але не в таких розмірах як у аграрному виробництві. Проте, у розподілі прибутків, спостерігається інша тенденція.

Як слушно зауважує М. Хорунжий: «Відсутність паритетних економічних відносин між всіма аграрною, переробною і торговою ланками і є головною причиною незадоволення потреб населення України в абсолютній більшості продовольчих товарів, з одного боку, та хронічної недозавантаженості потужностей переробки, з іншого [333, с. 115]».

З урахуванням зазначеного, ми робимо висновок, що агропродовольча сфера регіону як галузево-просторова система представляє собою масштабну поліструктурну динамічну систему суб'єктів різних форм власності, що реалізують соціально-економічні відносини, організаційно-правові форми господарювання, процес розширеного відтворення (рис. 1.4)

Рис. 1.4 Структура агропродовольчої сфери регіону

Джерело: розроблено автором

Нинішня структура агропродовольчої сфери як країни, так і її регіонів, далека від досконалості, є досить розбалансованою і характеризується невідповідністю основних її складових. Це потребує розробки комплексу

заходів як по активізації господарської діяльності її основних секторів, так і на основі, насамперед, оптимізації функціонально-територіальної структури, удосконаленні просторової організації та модернізації суспільних відносин і відтворювальних процесів. Слід також відзначити негативний вплив сільського господарства на навколишнє природне середовище і особливо на збереження біорізноманіття. Це можна стверджувати тому, що сільське господарство продовжує залишатися головним виробником продуктів харчування і основним джерелом життєдіяльності людини. Будь-які порушення в його розвитку призводять до дестабілізації та диспропорцій виробництва і споживання. Структурні зміни в галузі в умовах трансформаційної економіки в основному спрямовані на виробництво тієї продукції, яка забезпечує максимальний прибуток, що в аграрній сфері не завжди є виправданим з точки зору сталості виробництва, забезпечення продовольчої безпеки суспільства і збереження родючості ґрунтів. До того ж, мінливі конкуренція і кон'юнктура світового ринку вирівнюють ціни і рентабельність товаровиробників, що, врешті-решт, призводить до недовикористання виробничого потенціалу сільськогосподарської галузі, зниження обсягів і сталості виробництва, загострення соціальних проблем [170, с. 146].

Отже, сталий розвиток АПС повинен бути спрямований на забезпечення належних умов життєдіяльності сільсько-міського населення та забезпечення продовольчої безпеки держави. Тобто, всебічна модернізація АПС, як і будь-якої суспільно-виробничої системи, є можливою на засадах її соціо-еколого-економічного спрямування. Останнє передбачає не тільки осучаснення різних складових систем, але й їх внутрішню гармонізацію, коли, поряд з оновленням матеріально-речових елементів і розподільних відносин, відбуваються реалізація та нарощування творчого потенціалу людей, завдяки чому зростає загальна результативність функціонування економіки [Бородіна, с. 59]. Сформульована характеристика АПС вимагає застосування новітніх соціо-еколого-економічних підходів до управління її сталим розвитком на

регіональному рівні.

Агропродовольча сфера України протягом останніх десятиліть зазнала значних викликів, що пов'язані з екологічними проблемами, кліматичними змінами, деградаційними процесами розвитку сільських територій та відтворення трудового потенціалу. Слід також відмітити, що агропродовольча сфера є складним цілісним об'єктом, ослаблення одного із структурних елементів якого дестабілізує ситуацію в цілому.

Зокрема, поширеними трансрегіональними корпоративними об'єднаннями в сучасній агропродовольчій сфер є агрохолдинги. В цих організаціях здійснюється потужне масове сільськогосподарське виробництво та промислова переробка аграрної сировини, завдяки чому вони отримують економічний ефект від масштабу виробництва і контролю логістичного ланцюга. Так, сьогодні середні розміри сільськогосподарських підприємств в Україні є одними з найбільших як серед країн Європи, так і світу. Але основною метою таких укрупнень є не стільки досягнення більшої економічної ефективності з одиниці сільськогосподарської продукції чи обмеженого ресурсу, скільки отримання більшого обсягу валового прибутку та підвищення можливостей залучення потужних інвестиційних ресурсів. Водночас, незважаючи на великий потенціал агрохолдингів і відчутні переваги великотоварного агропродовольчого виробництва, в регіонах поширюються такі негативні явища як недооцінка та нераціональне використання сільськогосподарських земель, низька вартість робочої сили, соціальний та екологічний занепад сільських територій і т. ін.

Перешкодою динамічному та збалансованому розвитку агропродовольчої сфери є посилення внутрішньогалузевих диспропорцій. Надаючи перевагу виробництву високоприбуткових та експортоорієнтованих рослинницьких культур та продукції промислового птахівництва, вітчизняні товаровиробники не приділяють достатньої уваги виробництву тваринницької продукції, за рахунок якої забезпечується місцевий попит і ефективне функціонування галузі рослинництва [333, с. 84].

Тому, погоджуємося з думкою М. Кропивка про те, що «як дрібно- та середньотоварне фермерсько-кооперативне виробництво, так і великий кластерно-корпоративний агробізнес мають право на одночасне існування. Однак, вони повинні виконувати різні функції. Завдання першого – розвивати трудомістке агропідприємництво, слугувати економічною опорою сільських громад, працевлаштовувати сільське населення, підтримувати агроландшафти і т. ін. Завдання другого – інвестувати у орієнтоване на експорт крупнотоварне виробництво у рослинництві і тваринництві. Відповідно різними можуть бути режими оподаткування, експорту, надання державної допомоги. При цьому світовий досвід підтверджує необхідність розвитку й альтернативної системи експорту сільськогосподарської продукції, яка ґрунтується саме на кооперативних засадах» [187, с. 10].

Крім того, історично наша країна формувалася як сільська місцевість, з якої значно пізніше виділилися промислове виробництво і торгівля. Забезпечуючи країну продовольством, село виступає опорою держави. Значна щільність сільського населення необхідна для освоєння ресурсів території, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Функції села багатогранні. Селянство виконує соціальні й етичні завдання, є носієм національного генетичного коду, ідентичності, духовності та культури нації [129, с. 49]. Тому, сталий розвиток агропродовольчої сфери є одним із першочергових завдань для нашої країни, оскільки це є базовою передумовою забезпечення продовольчої безпеки. Сталий розвитку АПС регіону – це спроможність всіх її секторів динамічно підтримувати пропорції ефективного розвитку, провадити розширене відтворення, формувати продовольчу безпеку країни. Звісно, що за своєю соціально-економічною природою сільське господарство поділяється на два сектори: корпоративний та індивідуальний. Як констатують О. Бородіна та І. Прокопа: «структура вітчизняного сільського господарства є поляризованою: на одному полюсі зосередились агрохолдинги, а на іншому – особисті селянські господарства (ОСГ). Останні не тільки виробляють основну частину «економічно невигідних», але і потрібних людям

видів сільськогосподарської продукції, а також виконують інші необхідні суспільні функції. Вони є важливою складовою сільської економіки, вагомим джерелом доходів сільського населення, слугують однією з найстабільніших економічних основ сільського розвитку» [75, с. 92]. Зокрема, плодоовочеву продукцію вирощують, головним чином, ОСГ, яким не під силу будівництво складських приміщень з регульованим температурним режимом. Державна ж підтримка для цієї (хоч і основної) категорії виробників картоплі, овочів і фруктів відсутня (програма, яка діяла, була доступною лише для логістичних торгових компаній). Не маючи умов для зберігання своєї продукції, ОСГ вимушені продавати її торговим посередникам упродовж збиральної кампанії, що значно знижує прибутковість виробництва плодоовочевої продукції та зацікавленість у його нарощуванні [223, с. 85]. Досить вразливою складовою інфраструктури агропродовольчої сфери є елеваторне господарство, транспортні засоби вантажоперевезення та плодоовочесховища. Елеваторне господарство монополізовано торгово-фінансовими компаніями (в тому числі агрохолдингами, яким доступні довгострокові кредитні інвестиції). Як наслідок, сільськогосподарські підприємства, не підконтрольні компаніям, і фермерські господарства вимушені складувати свою продукцію на приватних елеваторах за досить високими цінами [223, с. 86].

Саме тому, у розв’язанні багатьох проблем та усуненні недоліків, що мають місце в агропродовольчій сфері економіки, є кооперація та подальша кластеризація як ефективні напрями у вирішенні внутрішніх суперечностей даної економічної системи. Згідно Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» – сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об’єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов’язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, реалізацією продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам

цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [142]. Підвищення ефективності сільськогосподарської діяльності, поліпшення умов розширеного відтворення в аграрному секторі економіки та підвищення рівня життя сільського населення забезпечується шляхом зменшення витрат членів кооперативу за рахунок придбання матеріально-технічних ресурсів кращої якості за нижчими цінами та збільшення прибутковості сільськогосподарських товаровиробників через отримання найбільшої можливої ціни на продукцію, що реалізується через кооператив. Для прикладу, в країнах Західної Європи кооперативи виробляють до 50% продукції харчової промисловості. В країнах Євросоюзу через кооперативи реалізується 60% товарної продукції аграрного сектора, в скандинавських країнах – 80%, в Японії і Китаї – 90%. В першу чергу кооперуються дрібні виробники молока, овочів, фруктів [Будущее – за кооперацией].

Поділяємо думку Ю. Лузана з приводу того, що функціонування і розвиток агропродовольчої сфери повинно бути спрямоване на розв’язання ключових взаємопов’язаних завдань:

– продовольче забезпечення і продовольча незалежність регіонів і держави в цілому;

– розвиток сільських територій та спрямування агропродовольчого потенціалу на задоволення потреб населення;

– інтегрування України у світовий продовольчий ринок з розширенням участі у розв’язанні проблем світового продовольчого забезпечення [199, с. 5].

При забезпеченні розвитку на засадах сталості агропродовольча сфера як соціо-економіко-екологічна система, розумно керована і регульована людиною так, щоб зростаючі потреби у продовольстві гармонійно поєднувалися зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, може розглядатись як форма просування до ноосфери [261, с. 84].

Сталість виробництва є найважливішою умовою ефективного розвитку АПС. Основними стримуючими факторами сталого розвитку є погіршення родючості і стану ґрунтів, цінові диспропорції в АПС, фінансова недоступність кредитних ресурсів, недостатній розвиток інноваційних процесів, зниження трудового потенціалу на селі і у невеликих аграрних містах.

В сучасних умовах слід ураховувати всі фактори, які впливають на попит і пропозицію продукції агропродовольчої сфери. Зокрема, на думку Ю. Лузана, одним із найважливіших інституціональних завдань сталого розвитку агропродовольчої сфери є формування обгрунтованих балансів ліміту платоспроможного попиту населення та пропозицій на продукцію сільського господарства і продовольчі товари, з урахуванням усіх діючих факторів. Ринкове балансування ліміту попиту і пропозиції на агропродовольчу продукцію одночасно повинно виконувати як організаційну, так і стимулювальну функції. Комплексне його забезпечення дасть змогу суб’єктам господарювання організовувати підприємницьку діяльність відповідно до основного ринкового принципу: виробляти те, що продається, а не продавати те, що виробляється. Тільки такі передумови забезпечуватимуть їх сталий і конкурентний розвиток [198, с. 28].

І. Іртищева вважає, що «розвиток агропродовольчого виробництва залежить від ставлення суспільства до соціальних проблем, передусім сільського населення, рівня його кваліфікації і культури, мотивування його трудової і соціальної активності у впровадженні інновацій у виробництво та забезпечення сталого розвитку» [156, с. 22]. На думку О. Бородіної та І. Прокопи, «основна суперечність сучасного етапу розвитку українського аграрного сектора полягає у тому, що на тлі модернізації сільськогосподарського виробництва, його інтенсифікації та нарощування експортного потенціалу руйнується традиційний сільський уклад, занепадають сільські громади, а село перетворюється на зону суцільної бідності та соціального неблагополуччя Відсутнє усвідомлення того, що це –

цілісна соціоекономічна система, яка включає: виробництво безпечного продовольства; рекреаційну діяльність; збереження природи і роз- виток ландшафтів; охорону традиційної української самобутності і сільського етносу. Лише концепція сталого розвитку, що розглядається в такому широкому контексті, може у перспективі забезпечити Україні геополітичне становище у світовій агропродовольчій системі» [75, с. 90]. Соціальний ефект сталого розвитку агропродовольчої сфери полягає також у зменшенні продовольчої залеж ності України за такими важливими продуктами, як м'ясо яловичини, овочі та фрукти; створення додаткових робочих місць у сільському господарстві Сталий розвиток агропродовольчої сфери нерозривно пов'язаний з екологічною сталістю, яка включає в себе стан земельних ресурсів та інших складових навколишнього середовища. Необхідно відзначити, що усі три складові сталого розвитку безумовно тісним чином пов'язані один з іншим [294, с. 67].

Агропродовольча сфера може стати основою щасливого майбутнього нашого народу не тільки як джерело продовольства, але і як середовище комфортного життя для сільських та міських мешканців. Сучасна агропродовольча сфера – це не тільки і не стільки одна з галузей економіки, скільки частина біосфери з притаманними їй закономірностями кругообігу енергії. Не швидке отримання високих врожаїв і короткостроковий прибуток мають першочергове значення, а захист землі, води, повітря, рослин і тварин, тобто єдиного живого світу. Необхідність дотримання вимог сталого розвитку ставить завдання звернути більшу увагу на природний капітал, як ендогенний чинник, або внутрішню енергію соціально-економічних процесів. Як справедливо зазначає Г. Дейлі: «створена людьми економіка оминула епоху, коли чинником, який обмежує економічній розвиток, був рукотворний капітал, і вступила в нову епоху, коли таким чинником став уцілілий природний капітал» [118, с. 15].

1.3 Формування наукових підходів до управління сталим розвитком агропродовольчої сфери

Забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери виступає однією з умов гарантування національної безпеки України та добробуту її народу. Визначення «сталий розвиток» прийнятно до агропродовольчої сфери, сформульовано у матеріалах, прийнятих на сесії ФАО (продовольча і сільськогосподарська організація ООН) у Римі у 1996 р. наступним чином: «Головним завданням програми сталої агропродовольчої сфери і сільського розвитку є підвищення рівня виробництва продуктів харчування та забезпечення продовольчої безпеки. Для вирішення цього завдання слід підтримувати освітні ініціативи, використання економічних інновацій і розвиток прийнятних інноваційних технологій, забезпечуючи стабільний доступ до продуктів харчування, що відповідають потребам людини в поживних елементах; доступ до них для всіх груп населення; розвиток товарного виробництва; скорочення безробіття і підвищення рівня доходів з метою боротьби з бідністю; управління використанням природних ресурсів і захист навколишнього середовища» [12]. За словами Генерального директора ФАО Хосе Граціано да Сільва слід трансформувати існуючі системи сільського господарства та продовольства, в тому числі шляхом підтримки невеликих і сімейних фермерських господарств, скорочення використання пестицидів і хімічних речовин і удосконалення методів збереження земель [12].

Сталий розвиток агропродовольчої сфери – це спроможність її суб’єктів безперервно і динамічно підтримувати обґрунтовані пропорції між факторами відтворення і необхідними темпами зростання в умовах мінливого зовнішнього середовища. І. Ушачов стверджує, що «з позиції наукової доктрини, розвиток – це не тільки і не стільки зростання окремих кількісних показників, а передусім спроможність агропродовольчої сфери до розширеного відтворення, зростання продуктивності праці, більш повному задоволені соціальних потреб і покращенню рівня життя населення» [368, с. 12].

На сьогодні відсутній підхід до розуміння сталості розвитку агропродовольчої сфери як системної комплексної характеристики. За рівнем ефективності використання природних, трудових та інтелектуальних ресурсів Україна поки що відстає від економічно розвинутих країн.

Ключовими проблемами розвитку АПС є низька товарність виробництва продукції, ослаблення соціально-економічного підґрунтя розвитку села, значні втрати продукції через недосконалість інфраструктури агропродовольчих ринків, зокрема нерозвиненість сільськогосподарської кооперації та логістики зберігання, відсутність мотивації виробників до дотримання агроекологічних вимог виробництва, обмежений платоспроможний попит населення та багато інших. Функціонування і розвиток сучасної агропродовольчої сфери потребує інтеграції методів регулювання природних (біологічних) і економічних процесів в єдину методологію концепції управління складними системами. В господарській діяльності слід враховувати, що будь-яка екосистема має гранично допустимий рівень використання її потенціалу.

Крім того, історично наша країна формувалася як сільська місцевість, з якої значно пізніше виділилися промислове виробництво й торгівля. Забезпечуючи країну продовольством, село виступає опорою держави. Значна щільність сільського населення необхідна для освоєння ресурсів території, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Функції села багатогранні. Селянство виконує соціальні й етичні завдання, є носієм національного генетичного коду, ідентичності, духовності та культури нації [129, с. 52].

Сталий розвиток агропродовольчої сфери є одним із першочергових завдань для нашої країни, оскільки це є базовою передумовою забезпечення продовольчої безпеки. Сталий розвитку АПС регіону – це спроможність всіх її секторів динамічно підтримувати пропорції ефективного розвитку, провадити розширене відтворення, формувати продовольчу безпеку країни.

В загальному випадку фахівці з менеджменту виділяють три наукових підходи до управління:

– підхід до управління як до процесу, де управлінська діяльність розглядається як система безперервних взаємопов'язаних дій, складовими такого процесу є категорії управління: планування, організація, координація, мотивація, контроль та ін.;

– системний підхід передбачає системне бачення об'єкту: реальні об'єкти природи та суспільства розглядаються як системи, наприклад, суб'єкт агропродовольчої сфери можна розглядати як сукупність взаємопов'язаних елементів, таких як трудовий потенціал, структура, завдання та технології, які орієнтовані на досягнення мети в мінливих умовах зовнішнього середовища, але слід зауважити, що такий суб'єкт може існувати тільки тоді, якщо він утворює гармонійну систему;

-–ситуаційний підхід (проблемно-орієнтований), що заснований на виявлені проблемних ситуацій, їх причин та джерел виникнення, на які можуть бути спрямовані управлінські дії; цей підхід часто називають «ситуаційним мисленням» і вважають логічним продовженням системного підходу.

Також можна виділити цільовий підхід або управління за метою. Такий підхід відноситься до стратегічних методів управління, що дозволяє пов'язати індивідуальні та колективні інтереси для спрямування їх на виконання основних задач. У разі використання управління тільки за метою часто виникають надлишкові вимоги [104, с. 373].

Для реалізації управлінських впливів в аграрній галузі регіону доцільно застосовувати загальний кібернетичний метод, запропонований засновником кібернетики Н. Вінером, який був вдало використаний і у сільському господарстві А. Чудновським. За такого підходу для управління сталістю розвитку агропродовольчої сфери доцільно спочатку визначити: вхідні та вихідні інформаційні потоки аграрної економічної системи регіону; принципи побудови і функціонування моделі управління сталістю розвитку аграрної

економічної системи регіону; цільову функцію, види і завдання управління сталістю розвитку агропродовольчої сфери регіону [217, с. 116].

У економічній теорії також розроблені різні концепції структурно-функціонального управління великими економічними системами і, зокрема, управління регіонами. О. Панухник вважає, що для них «загальним є кібернетичний підхід щодо управлінського впливу на економічну систему, в якій виділяються певні структурні елементи – вхідні параметри, орган, який керує, вихідні дані, об'єкт управління. Одночасно із цим, на вході системи у кожен момент часу існує обмежена безліч трудових, матеріально-фінансових ресурсів. При цьому, вихід системи становить певну безліч споживних вартостей і послуг, яка знаходиться у функціональній залежності від вхідних параметрів. Очевидним є, що оптимальність управлінського впливу досягається при співпадінні максимуму та мінімуму цільової функції, тобто, коли економічна система перебуває у стані стійкості гомеостатичної рівноважності. На його думку, саме у такому стані система спроможна досягти максимальну межу рівня своєї ефективності, найбільш продуктивного режиму зростання економіки. Тому, головним завданням управлінського впливу на великі економічні системи (у тому числі і на агропродовольчу сферу регіону) є пошук та реалізація управлінського впливу, який за умови зовнішніх та внутрішніх збурень забезпечить гомеостатичний статус діяльності та розвитку системи» [245, с. 81].

До числа основних загальновідомих принципів управління АПС регіону слід віднести: принцип поєднання державного регулювання та ринкового саморегулювання; принцип переваги багатоукладності господарських структур; принцип сталого і пріоритетного розвитку соціально-трудової сфери на селі; принцип пріоритетності еколого-економічного обгрунтування господарських рішень. Слід відзначити, що у сучасних умовах, особливе значення має проблемно-орієнтоване управління сталим розвитком регіональної агропродовольчої сфери. Його сутність виявляється у переході

від реактивного управління до активного, що попереджує виникнення проблемних ситуацій і протиріч у агропродовольчій сфері.

Водночас, найголовнішою функцією сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону, є забезпечення населення продуктами харчування (рис. 1.5) в

умовах раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і поліпшення соціально-економічних умов працівників та мешканців, що проживають на даній території.

Рис.1.5 Взаємозв'язок базових елементів сталого розвитку АПС регіону і його найважливіша функція

Джерело: авторська розробка

Також важливими цілями забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери України є забезпечення високої якості життя та здоров'я людей, їх екологічної та соціальної захищеності за рахунок збалансованого, соціально-економічного та екологічного розвитку,

раціонального використання природно-ресурсного потенціалу країни з урахуванням можливостей у задоволенні відповідних потреб у природних ресурсах майбутніх поколінь. Досягнення цієї мети від- повідає історичним, культурним і світоглядним цінностям народу України, в традиціях якого завжди було гуманне ставлення до людини, землі, води, рослинного і тваринного світу, природи загалом [382, с. 318; 299, с. 85]. Безумовно, сталість функціонування агропродовольчої сфери також позитивно впливає на інші сектори економіки.

Важливою проблемою є те, що спостерігається значна диференціація населення за рівнем життя і споживання основних видів продуктів харчування. Зростання цін на аграрно-продовольчому ринку створює видимість його збалансованості і знижує можливості різних верств населення споживати продовольчі товари у відповідній кількості та асортименті. Важливим аспектом є диспаритет у отриманні доходів суб'єктами господарювання АПС: основний прибуток отримує сфера реалізації продукції, переробні підприємства та агрохолдинги. Водночас, орієнтація значної частки товаровиробників у АПС регіону на швидке отримання економічного ефекту від своєї діяльності, низький рівень контролю та відповідальності за неефективне використання земель та низка інших природно-ресурсних факторів на сьогоднішній день є суттєвою загрозою екологічної та продовольчої безпеки держави.

Досягнення сталого розвитку агропродовольчої сфери повинно базуватись на відповідних принципах управління. До низки основних принципів управління слід віднести: принцип поєднання державного регулювання та ринкового саморегулювання; принцип необхідності багатоукладності господарських структур; принцип сталого і пріоритетного розвитку соціально-трудового потенціалу у сільсько-міському континуумі; принцип пріоритетності еколого-економічного обґрунтування господарських рішень і т. ін.

Управління складною системою, до якої відноситься АПС регіону, може бути визначено з точки зору загальної теорії систем, як регулююча діяльність, що спрямована на утриманні системи в області сталої рівноваги. Негативні наслідки зміни характеристик АПС регіону під дією внутрішніх і зовнішніх факторів потребують аналізу порушення сталості об’єкта управління і використання теорії сталості розвитку, що базується на вивченні закономірностей процесів функціонування складних агропродовольчих систем. Управління регіональною АПС може здійснюватися завдяки економічному механізму з урахуванням характеру управлінського впливу. Особливої актуальності набувають завдання антикризового управління АПС регіону. При чому, структурна перебудова економіки агропродовольчої сфери, має здійснюватися шляхом переходу від індустріально-аграрної моделі екстенсивного типу, до конкурентоспроможної інноваційної економіки ринкового типу (орієнтованої як на внутрішній, так і на зовнішній ринки), де враховується повна економічна вартість використаних ресурсів і передбачається їх відновлення.

Сталість агропродовольчої сфери (АПС) має свої особливі відмінності, до яких ми відносимо ґрунтово-кліматичні, біологічні, екологічні фактори; технології вирощування і переробки сільськогосподарської продукції, організацію сільських територій і сільсько-міського континууму. Сталість виробництва є найважливішою умовою ефективного розвитку АПС. Основними стримуючими факторами сталого розвитку є погіршення родючості і стану ґрунтів, цінові диспропорції в АПС, фінансова недоступність кредитних ресурсів, недостатній розвиток інноваційних процесів, зниження трудового потенціалу на селі і у невеликих аграрних містах.

Сталий розвиток виступає фундаментальним принципом, який повинен підтримувати агропродовольчу політику як утеперішній час, так і в майбутньому в напрямку створення соціо-еколого-економічних територіальних систем, які протидіють антропогенному перенавантаженню та

зберігають природний потенціал для сільського господарства, харчової промисловості, рекреаційної та туристичної діяльності і т. ін. В цьому сенсі, сталий розвиток в розумінні науковців характеризується наступними незалежними складовими – економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю. Але існує інша точка зору, що спростовує тезу про незалежність означених складових. Адже для багатьох країн, що розвиваються економічне зростання має пріоритет перед вирішенням екологічних проблем. Тому концепцію «трьох стовпів» об'єктивно замінить концепція «потрійної спіралі», яка обґрунтовує взаємне посилення (синергію) всіх аспектів розвитку. Такий висновок підказує господарська практика та бізнес [192, с. 165].

Важливим фактором сталого розвитку агропродовольчої сфери є інтеграція між сільським господарством і харчовою промисловістю, що створює сприятливі умови для узгодженої економічної та науково-технічної політики підприємств, що входять до об'єднання, але є юридично самостійними. Розвиток інтеграційних процесів, що згладжує нееквівалентний обмін у агропродовольчій сфері, дозволяє комплексно вирішувати проблеми даної сфери як системи.

При забезпеченні розвитку на засадах сталості, агропродовольча сфера як соціо-економіко-екологічна система, розумно керована і регульована людиною так, щоб зростаючі потреби у продовольстві гармонійно поєднувалися зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, може розглядатись як форма просування до ноосфери [263, с. 84].

Специфіка управління агропродовольчою сферою регіону як складною динамічною системою повинна базуватися на наступних засадах:

– соціоантропологічних, в центрі якої «людина як міра усіх речей»;

– засадах, в основі яких нелінійне мислення як основа функціонування управління як складного соціального явища, здатного до самоорганізації в умовах непередбачуваності системи;

– наявності альтернативних шляхів розвитку системи;

– управління як відкритої системи, здатної до саморозвитку і самоорганізації:

– необхідності оцінки конструктивної природи нестійкості і випадковості;

– відмови від лінійного, шаблонного мислення і орієнтації на готовність суб'єкта до створення і сприйняття нововведень і інновацій [235, с. 292].

Сталий розвиток – процес надзвичайно складний за своєю природою. Узгодження дій у таких пов'язаних і одночасно різних складових агропродовольчої сфери регіону як суспільство, економіка та екологія – справа достатньо нелегка. На необхідність запровадження системного підходу, при об'єднані інтересів виробництва із збереженням еколого-ресурсної бази, вказують М. Хвесик і В. Голян [389, с. 78–79]. На їх думку, екологічні проблеми переплітаються із соціально-економічним, що потребує комплексного характеру дослідження.

Враховуючи тісний зв'язок агропромислового виробництва та рівня розвитку сільських територій О. Шубравська, зазначає, що під сталим розвитком агропродовольчої сфери слід розуміти:

– дотримання у процесі функціонування узгодженості, зокрема між обсягами виробництва тваринницької і рослинницької продукції, між ними та переробними потужностями, усіма ними разом та масштабами існуючих і потенційних потреб місцевого, регіонального, вітчизняного і світового ринків;

– досягнення порівнянності доходів і розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості із середніми показниками в країні;

– забезпечення належної ефективності використання ресурсів довкілля і достатнього рівня їх відновлення та науково обгрунтованих пропорцій при застосуванні в агропродовольчій діяльності мінеральних добрив, засобів захисту рослин, генетично модифікованих організмів [415, с. 28].

За трактуванням О. Попової, «концептуальними засадами сталого розвитку агропродовольчої сфери як інтегрованої агросоціоекосистеми

доцільно визнати такі: еколого-соціальний імператив у моделі розвитку, максимальне використання внутрішніх ресурсів за економії зовнішніх, ресурсозбереження, зрівноваженість галузевого і територіального розвитку, оптимальне поєднання великих і малих форм агрогосподарювання, важливість превентивних еколого-убезпечувальних заходів, інноваційне застосування знань, досягнень науки і техніки» [Попова, с. 19].

Узагальнюючи підходи до визначення поняття «сталий розвиток» стосовно агропродовольчої сфери, О. В. Шубравська відзначає, що дане поняття визначається як: «здатність економічних систем зберігати стабільне збалансоване зростання. При цьому збалансованість має стосуватись елементів економічної системи, а також проявлятися у взаємодії системи із своїми надсистемами (наприклад, макро- і мегарівнів) та з рештою систем, які з нею конкурують, зокрема екологічною та соціальною» [415, с. 48]. При чому, багатофункціональність агропродовольчої сфери відіграє вирішальну роль для досягнення цілей сталого розвитку [7, с. 125].

Агропродовольча сфера є суб’єктом концепції сталого розвитку у зв’язку із своєю сутністю – безпосередньою залученістю у навколишнє середовище, споживанням природних ресурсів і значним антропогенним впливом на довкілля – деградацією та забрудненням земельних і водних ресурсів, зумовлених, наприклад, нераціональним використанням добрив і засобів захисту рослин у рослинництві, значними обсягами викидів метану у тваринництві, що сприяє парниковому ефекту тощо.

В умовах дослідження проблеми сталого розвитку агропродовольча сфера регіону, її можна розглядати з двох боків: як частину національної агропродовольчої сфери; як цілісне утворення, що має свої цільові установки розвитку та власний ресурсний потенціал.

Сучасний етап розвитку людства визначається значними якісними трансформаціями усіх сфер життя, ключовою тенденцією якого стало ускладнення економічних систем, а також їх просторова та секторальна диференціація, натомість наслідком – зростання непередбачуваності

господарської діяльності, посилення асиметрії, що супроводжується виникненням диспропорцій регіонального, національного та глобального рівнів. На тлі глобалізаційних впливів на всі сфери суспільного життя формується світова агропродовольча сфера, у якій, як зазначають, спонукальними мотивами та основними стратегічними настановами його суб'єктів є прагнення до технологічного лідерства, доступ до іноземних природних ресурсів, боротьба за нові ринки збуту, організація внутрішнього ринку, раціоналізація оподаткування тощо. Сьогодні в Україні вже не викликає сумнівів необхідність та актуальність планувальної діяльності на регіональному рівні. В нашій державі, як і в інших країнах світу, активно розвивається і запроваджується стратегічний підхід до планування сталого територіального розвитку.

Важливим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного тобто сталого функціонування агропродовольчої сфери, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури агропродовольчої сфери на основі кластеризації, кооперації та ефективної підприємницької діяльності. Слід також забезпечити створення гармонійного комфортного середовища проживання у сільській місцевості.

Актуальність та своєчасність вирішення питань, пов’язаних із дослідженням сталого розвитку агропродовольчої сфери на регіональному рівні, обумовлена зростанням уваги до регіонів та визначенням їх провідної ролі в забезпеченні сталого соціально- економічного розвитку суспільства, яке знаходиться під впливом світових глобалізаційно-інтеграційних процесів.

Під сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону, на наш погляд, слід розуміти комплексний соціо-еколого-економічний розвиток, який охоплює:

– забезпечення зайнятості сільського населення та населення невеликих аграрних міст (як у сфері агропродовольчого виробництва, так і у альтернативних видах діяльності);

– досягнення порівнянності рівня доходів і розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості з середніми показниками по країні;

– забезпечення належної ефективності використання природно-ресурсного потенціалу і достатнього рівня їх відновлення та науково-обгрунтованих пропорцій при застосуванні в агропродовольчій діяльності мінеральних добрив, засобів захисту рослин, генетично модифікованих організмів;

– застосування при виробництві харчових продуктів безпечних для здоров'я людини барвників, консервантів, емульгаторів та інших добавок, які використовуються в технологічних процесах;

– розробка та виробництво харчових продуктів, які підвищують адаптивні здатності людини до впливу негативних факторів зовнішнього середовища і екологічної ситуації в певних регіонах [305, с. 441].

Управління складною системою, до якої відноситься агропродовольча сфера регіону, може бути визначено з точки зору загальної теорії систем, як регулююча діяльність, що спрямована на утриманні системи в області сталої рівноваги. Важливим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного тобто сталого функціонування агропродовольчої сфери, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури агропродовольчої сфери на основі кластеризації, кооперації та ефективної підприємницької діяльності. Слід також забезпечити створення гармонійного комфортного середовища проживання у сільській місцевості.

Сталий розвиток виступає фундаментальним принципом, який повинен підтримувати агропродовольчу політику як у теперішній час, так і в майбутньому в напрямку створення соціо-еколого-економічних територіальних систем, які протидіють антропогенному перенавантаженню та зберігають природний потенціал для сільського господарства, харчової промисловості, рекреаційної та туристичної діяльності і т. ін. В цьому сенсі, сталий розвиток в розумінні науковців характеризується наступними

незалежними складовими – економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю. Але існує інша точка зору, що спростовує тезу про незалежність означених складових. Адже для багатьох країн, що розвиваються економічне зростання має пріоритет перед вирішенням екологічних проблем. Тому концепцію «трьох стовпів» об'єктивно замінить концепція «потрійної спіралі», яка обґрунтовує взаємне посилення (синергію) всіх аспектів розвитку. Такий висновок підказує господарська практика та бізнес [190, с. 165].

На наш погляд, серед головних напрямів функціональних і структурних перетворень у агропродовольчій сфері метою переходу на засади сталого розвитку можна виділити наступні:

– впровадження науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов інноваційних технологій;

– реалізація заходів щодо підвищення врожайності зернових, овочевих, технічних культур, продуктивності і ефективності тваринницьких галузей господарства для задоволення як внутрішніх потреб, так і нарощування експортного потенціалу;

– розширення органічного землеробства, тобто сільськогосподарської діяльності із застосуванням біологічних методів захисту рослин та оптимальним використанням органічних і мінеральних добрив;

– збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, обґрунтована зміна структури харчування населення та забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції;

– сприяння розвитку збалансованих сільських територій; впровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів [303, с.16].

Важливим стратегічним пріоритетом агропродовольчої сфери регіону є забезпечення стабільного й ефективного, тобто сталого функціонування, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та харчових продуктів, вдосконалення регіональної

структури агропродовольчої сфери на основі інтенсифікації виробництва, ефективної підприємницької діяльності, кооперації та кластеризації.

Стратегія є важливим елементом досягнення сталого розвитку. Загальновизнано, що «стратегія – це модель досягнення загальних цілей, стратегічних напрямів, програм, проектів, дій, рішень і розміщення ресурсів» [45]. Стратегію також можна розглядати як довгостроковий, послідовний, конструктивний, раціональний, стійкий до невизначеності умов середовища план, який супроводжується постійним аналізом та моніторингом в процесі його реалізації та спрямований з певною метою на досягнення успіху в кінцевому результаті.

Поняття «стратегія» і «стратегічні напрями» слід тлумачити як сукупність науково обґрунтованих соціально-економічних організаційно-виробничих та техніко-технологічних засобів, спрямованих протягом тривалого періоду на найбільш повне використання природно-економічних чинників розвитку агропромислового виробництва з дотриманням найефективнішої господарської діяльності.

Специфіка стратегічного планування як процесу обумовлена тим, що одним з його головних завдань є зниження невизначеності майбутнього. Серед методологічних аспектів найважливіше місце мають принципи, тобто вихідні положення, основні правила регіонального стратегічного планування сталого розвитку агропродовольчої сфери. Класичні вимоги до розробки системи стратегічного планування містять у собі три ключові стадії: розробка стратегії, впровадження стратегії, моніторинг стратегії. На першій стадії здійснюється формування місії сталого розвитку регіону, обґрунтування пріоритетів та орієнтирів на підставі аналізу стратегічних позицій, діагностики зовнішніх та внутрішніх факторів, які можуть забезпечити досягнення та збереження результатів сталого розвитку. На стадії впровадження стратегії сталого розвитку відбувається формування цілей (соціальних, економічних, екологічних) відповідно до наявних ресурсів, можливостей та існуючих обмежень. На цій же стадії розробляються програми та бюджети по кожній із

цілей. Таким чином можливо досягнення цілей сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону. Третя стадія – моніторинг реалізації стратегії сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону полягає в оцінці досягнутих результатів кожної з програм та їх порівнянні з запланованими показниками сталого розвитку, відповідно до поставлених цілей; виявленні неправильно визначених факторів успіху та факторів ризику; діагностиці недостатньо реалізованих напрямів використання існуючого потенціалу регіону та держави. Оскільки програми розподілені у часі, контроль за їх здійсненням повинен виконуватися строго у відповідності до стратегічного плану сталого розвитку з метою можливості своєчасного корегування пріоритетів, цілей, та завдань [302, с. 176].

На наш погляд, у регіоні, має сформуватися власна політика щодо орієнтації перспективних стратегій на засадах сталого розвитку. Найкращим варіантом запровадження сталого розвитку агропродовольчої сфери у регіоні, було б його виокремлення в самостійну стратегію розвитку, яка б одночасно забезпечила збалансованість у регіоні економічної, соціальної та екологічної політики, які в даний час формуються та реалізуються як окремі системи, а також як структурні складові регіональних стратегій та угод регіонального розвитку.

Основні пріоритети забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону (Одеської, Миколаївської та Херсонської областей) представлені в таблиці 1. 2

Таблиця 1.2

Стратегічні складові забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону*

Стратегічні складові	Сутність стратегічних складових
Мета	Метою є забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону на засадах збалансування відносин між її соціальною, екологічною та економічними складовими в умовах децентралізації влади

Стратегічні цілі	Забезпечення населення регіону якісними та доступними продуктами харчування, а харчової промисловості – відповідною сировиною у необхідній кількості; - задоволення підприємницьких інтересів суб'єктів господарювання агропродовольчої сфери; - збалансоване природокористування; - забезпечення зайнятості та підвищення рівня доходів населення, що працює у агропродовольчій сфері; - інтеграція агропродовольчої сфери регіону до загальнодержавних та європейських ринкових процесів.
Цільові орієнтири реалізації стратегічних складових	Збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської і харчової продукції, на якій спеціалізується регіон; - розширення виробництва екологічно чистої та органічної продукції; - впровадження ресурсозберігаючих та ресурсовідновлюючих технологій; - зменшення кількості відходів та забруднюючих речовин, утилізація відходів на основі використання їх як вторинних енергетичних ресурсів; - введення систем оборотного водокористування; - підвищення рівня зайнятості і якості життя сільського населення регіону;
Пріоритетні напрями досягнення стратегічних цілей	Збалансування структурно-функціональної організації підприємств агропродовольчої сфери регіону, зокрема – збільшення кількості сімейних кооперативів та середніх підприємств; - формування і функціонування агротехнопарків та агропродовольчих інноваційних кластерів; - збалансування процесів екологічного відтворення природно-ресурсного потенціалу агропродовольчої сфери за рахунок оптимального поєднання принципів і механізмів державного регулювання та ринкового саморегулювання; - розвиток інфраструктури невеликих аграрних міст та сільських поселень.
Механізми реалізації стратегічних складових	Стратегічні складові забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери доцільно реалізовувати шляхом виконання Стратегій економічного та соціального розвитку Одеської, Миколаївської та Херсонської областей на період до 2020 року. Необхідним є розробка інших документів, у тому числі цільових програм сталого розвитку регіону в цілому та територіальних районів зокрема, які також будуть спрямовані на практичну реалізацію стратегічних цілей та складових забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери.
Моніторинг та оцінка ефективності реалізації стратегічних складових	Моніторинг та оцінювання ефективності реалізації стратегічних складових слід проводити обласним та районним державним адміністраціям із залученням наукових установ, неурядових організацій, незалежних експертів, громадськості для забезпечення об'єктивності та неупередженості моніторингу.

*Джерело: Удосконалено автором на основі [195, с. 118].

Інтегральними складниками стратегії сталого розвитку регіону агропродовольчої сфери можуть стати три комплексних напрями:

– ефективний агропродовольчий бізнес, що включає комплекс проектів з реконструкції та технічного переоснащення підприємств харчової промисловості і тваринницьких ферм на новому технологічному рівні; придбання нової сільськогосподарської техніки, придатної для впровадження сучасних технологій виробництва продукції рослинництва; розширення виробництва екологічно чистої продукції; будівництво нових підприємств харчової і переробної промисловості;

– розвиток агропродовольчої сфери територій як єдиної системи, що передбачає створення вертикально інтегрованих структур холдингового типу, створення інноваційних кластерів і агротехнопарків; розвиток кооперації, інформаційно-консультаційної консалтингової діяльності та інфраструктури агропродовольчої сфери;

– якість життя сільського населення територій, що включає розвиток приватних підсобних господарств населення народних промислів, зеленого туризму; розвиток системи заготівель сільськогосподарської продукції, соціальний розвиток села і доступ невеликих виробників сільськогосподарської продукції до фінансових ресурсів [302, с. 178].

Важливим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного тобто сталого функціонування агропродовольчої сфери, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури агропродовольчої сфери на основі кластеризації, кооперації та ефективної підприємницької діяльності. Слід також забезпечити створення гармонійного комфортного середовища проживання у сільській місцевості.

Сталий розвиток виступає фундаментальним принципом, який повинен підтримувати агропродовольчу політику як у теперішній час, так і в майбутньому в напрямку створення соціо-еколого-економічних територіальних систем, які протидіють антропогенному перенавантаженню та

зберігають природний потенціал для сільського господарства, харчової промисловості, рекреаційної та туристичної діяльності і т. ін.

Сталість розвитку агропродовольчої сфери регіону можна розуміти як процес постійного перетворення якісних та кількісних характеристик регіональної соціо-еколого-економічної системи, спрямований на досягнення економічної рівноваги між суспільством, економікою та довкіллям, що забезпечує при цьому добробут нинішніх та майбутніх поколінь. Зміст основних ознак сталості представлено в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Характеристика ознак сталості регіональної агропродовольчої сфери*

Ознака сталості регіональної АПС	Зміст ознаки	Особливість
Рівновага	Досягнення стану динамічної рівноваги регіональної АПС.	Узгодженість (у подоланні внутрішньосистемних та зовнішніх загроз шляхом активізації внутрішніх потенційних можливостей)
Збалансованість	Досягнення оптимального співвідношення якісних та кількісних характеристик регіональної АПС	Пропорційність: – між обсягом, асортиментом, якістю і ціною кінцевої продукції та платоспроможним попитом; – між обсягами сільськогосподарської продукції і можливостями її зберігання, транспортування, переробки і реалізації.
Гармонійність	Взаємозв’язок між соціальною, економічною та екологічною складовими АПС регіону	Взаємозв’язок (цілі і методи з їх досягнення взаємопов’язані і мають на меті досягнення сталого розвитку АПС регіону)
Стабільність	Підтримання протягом якомога тривалішого	Тривалість (високий термін тривалості життя населення, забезпечення

	терміну позитивних параметрів розвитку регіональної АПС	соціальної справедливості, мінімізація залежності від несприятливих умов НПС, задоволення майбутніх поколінь у природних ресурсах)
Конкурентоспроможність	Активізація потенційних можливостей АПС регіону нарощувати та ефективно використовувати конкурентні переваги у кожній підсистемі АПС регіону. Впровадження досягнень НТП у виробництво, довкілля та соціальну складові АПС регіону	Саморозвиток (здатність забезпечити конкурентні переваги при продуктивному використання ресурсів та благ з метою підвищення людського розвитку
Безпека і ефективність	Використання потенціалу регіональної АПС, здатність до самовідтворення та недопущення дії дестабілізуючих чинників	Самовідтворення (міцність взаємозв'язків між елементами регіональної АПС, що сприяє задоволенню інтересів населення регіону)
Узгодженість	Досконалість нормативно-правової бази на національному та регіональному рівнях	Обґрунтоване розмежування повноважень у агропродовольчій політиці держави та регіонів

*Джерело: адаптовано автором до агропродовольчої сфери за [95, с. 35]

Запропонован і стратегічні принципи управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону сприятимуть структуризації пріоритетних цілей і забезпечить її конкурентоспроможність як на національному, так і на міжнародному ринках.

В сучасних умовах слід ураховувати всі фактори, які впливають на попит і пропозицію продукції агропродовольчої сфери. Зокрема, на думку Ю. Лузана, «одним із найважливіших інституціональних завдань сталого розвитку агропродовольчої сфери є формування обгрунтованих балансів ліміту платоспроможного попиту населення та пропозицій на продукцію сільського господарства і продовольчі товари, з урахуванням усіх діючих факторів. Ринкове балансування ліміту попиту і пропозиції на агропродовольчу продукцію одночасно повинно виконувати як організаційну, так і стимулювальну функції. Комплексне його забезпечення дасть змогу суб'єктам господарювання організовувати підприємницьку діяльність відповідно до основного ринкового принципу: виробляти те, що продається, а не продавати те, що виробляється. Тільки такі передумови забезпечуватимуть їх сталий і конкурентний розвиток» [197, с. 28].

Невід'ємним атрибутом сталого розвитку є поняття «зеленої економіки». Зелена економіка – напрям в економічній науці, що сформувався в останні два десятиліття, в межах якого вважається, що економіка є залежним компонентом природного середовища, в якому вона існує і є його частиною. Іншими словами, природні ресурси виступають не тільки як фактор виробництва, але і як джерело розвитку суспільства.

Зелена економіка ґрунтується на альтернативних джерелах енергії і палива, технології екологічно чистого виробництва, чистих технологіях у веденні сільського господарства, «зеленому будівництві», а також програмах очищення повітря, води і ґрунту від забруднень, переробки та утилізації відходів і т. ін.

Теорія зеленої економіки грунтується на трьох аксіомах:

– неможливо нескінченно розширювати сферу впливу в обмеженому просторі;

– неможливо вимагати задоволення нескінченно зростаючих потреб в умовах обмеженості ресурсів;

– все на поверхні Землі є взаємопов'язаним [107].

Основні ефекти розвитку зеленої економіки пов’язані зі зниженням ресурсоємності і екологічних витрат виробництва, а також навантаження на здоров’я людини та на навколишнє середовище, з комплексним використанням ресурсів і пом’якшенням проблеми сільськогосподарських та харчових відходів.

Агропродовольча сфера України сформувалася і розвивалася в умовах достатнього забезпечення дешевими енергоносіями. Нині слід забезпечити постійне цілеспрямоване управління енергетичними витратами на виробництво продукції, адже важливим джерелом виробництва електроенергії в Україні залишаються викопні види палива, які є значним забруднювачем повітря. Майбутнє підприємств АПС пов’язане, передусім, зі створенням замкнутих виробничих циклів, що передбачають отримання, зберігання і комплексну переробку сировини та забезпечення виробництва високоякісних і безпечних для здоров’я людини продуктів харчування. З одного боку, пріоритети ресурсозбереження в АПС визначаються особливостями комплексного використання сільськогосподарської сировини. З іншого – вони детермінуються технологічними процесами харчових і переробних підприємств. Технологічні процеси переробних підприємств орієнтовані, головним чином, так, що з сировини вилучається переважно основний компонент: цукор з цукрового буряку, крохмаль з картоплі і зерна, рослинні олії з олійних культур. При цьому обсяг сировини, яка переробляється, у кілька разів перевищує вихід готової продукції.

Озеленення сільського господарства як базисної ланки АПС передбачає також виробництво органічної продукції, вирощування енергетичних культур та їх використання в енергетичних цілях. Крім того, переорієнтація АПС в напрямку «зеленої економіки» дозволить скоротити зростаюче безробіття у сільській місцевості, перейти на екологічно чисте біопаливо, досягти незалежності від традиційних джерел енергії та скоротити витрати на їх постачання [159, с. 54].

Сталий розвиток АПС регіону – це цілеспрямований процес позитивних змін, що забезпечує системну соціо-еколого-економічну збалансованість протягом тривалого періоду часу.

Значних економічних успіхів держави досягають, насамперед, не в результаті інтенсифікації їх агровиробництв; якими б високими темпами не розвивалося сільське господарство, саме по собі це не здатне істотно прискорити загальнонаціональне економічне зростання; позитивно ж вплинути на таке зростання аграрна галузь може тільки в тісній взаємодії з рядом суміжних виробництв агропромислового комплексу. При цьому зневажання в агрогосподарюванні принципів сталого розвитку яким би економічно привабливим воно не вбачалось у короткостроковому періоді, невідворотно зумовить занепад галузі вже у не такому й віддаленому майбутньому. Згідно з глибоким переконанням С. Сонько, головна причина глобальної екологічної кризи полягає в докорінному видозміненні людиною поверхні планети, або, з позицій класичної екології – у виході за межі свого певного комплексу екологічних факторів проживання. Для того, щоб подальший розвиток людської цивілізації дійсно був наближений до «сталого» треба докорінно переглянути просторове буття людини як біологічного виду. [325, с. 56]. При забезпеченні розвитку на засадах сталості агропродовольча сфера як соціо-економіко-екологічна система, розумно керована і регульована людиною так, щоб зростаючі потреби у продовольстві гармонійно поєднувалися зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, може розглядатись як форма просування до ноосфери [305, с. 444].

Базисними принципами сталого розвитку агропродовольчої сфери є: покращення якості життя населення, збереження генофонду нації, забезпечення ефективного використання відтворюваних природних ресурсів, мінімізація вичерпання невідновлюваних ресурсів, турбота про навколишнє середовище, створення умов для досягнення продовольчої безпеки. Проблеми сталого розвитку найтіснішим чином пов’язані з природно-ресурсним

потенціалом територій, можливостями економіки і соціальною ситуацією в країні у регіональному розрізі.

Ми підтримуємо авторів роботи [387, с. 47], які вважають, що сталий розвиток агропродовольчої сфери – це система постійної еволюційної зміни окремих територіально, галузево і функціонально пов'язаних системних елементів і передбачає такий розвиток, який:

– по-перше, передбачає позитивний вектор спрямованості ефективної господарської діяльності підприємств і об'єднань агропродовольчої сфери протягом відносно тривалого часового лагу;

– по-друге, це суспільно прийнятна і економічно обґрунтована не збіднююча стабільність досягнутого соціального і еколого-економічного рівня розвитку агропродовольчої сфери в цілому;

– по-третє, сталий розвиток передбачає мінімізацію втрат від можливих господарських, кадрових і екологічних ризиків;

– по-четверте, воно не порушує загальноприйнятих принципів сталого розвитку агропродовольчої сфери, ефективності використання трудового потенціалу об'єднаної сільсько-міської спільноти, у тому числі і у перспективі;

– по-п'яте, сталий розвиток агропродовольчої сфери повинен відповідати конструктивним вимогам аграрної політики, не порушуючи баланс розвитку виробничих і трудових процесів території.

Головним напрямом функціональних і структурних перетворень у агропродовольчій сфері метою переходу на засади сталого розвитку є наступні:

– впровадження науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов інноваційних технологій;

– реалізація заходів щодо підвищення врожайності зернових, овочевих, технічних культур, продуктивності і ефективності тваринницьких галузей господарства для задоволення як внутрішніх потреб, так і нарощування експортного потенціалу;

– розширення органічного землеробства, тобто сільськогосподарської діяльності із застосуванням біологічних методів захисту рослин та оптимальним використанням органічних і мінеральних добрив;

– збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, обґрунтована зміна структури харчування населення та забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції;

– сприяння розвитку збалансованих сільських територій; впровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів [303, с. 17].

У довгостроковому періоді створення сприятливого інституціонального середовища для сталого розвитку агропродовольчої сфери неможливе без формування базових умов для розвитку підприємництва, захисту прав власності, підтримки конкуренції, вдосконалення інноваційної інфраструктури. Стратегія сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону повинна визначати передусім три взаємопов'язаних і взаємодоповнюючі компоненти – конкурентоспроможної агропродовольчої економіки, якості навколишнього природного середовища і природно-ресурсного потенціалу АПС.

Стратегія структурного удосконалення виробництва повинна враховувати перетворення існуючих сировинних зон у спеціалізовані та високонінтенсивні, з супроводженням інвестиційними проектами і виділенням фінансових засобів для забезпечення вирощування достатніх обсягів високоякісної сировини. Розробка конкретних продуктових програм регулювання виробництва і реалізації продукції по лінії «виробництво – споживач продукту» дозволить підвищити соціально-економічну ефективність АПС регіону. Тому, сформовані тенденції вимагають особливого фундаментального наукового осмислення з використанням нетрадиційної методології дослідження, включаючи метапросторовий аналіз і конструювання. Її ключовою категорією є метапростір. Якщо коротко, то метапросторовий підхід орієнтує на визначення зв'язків, що належать до

системних ознак функціонування територій як цілісних утворень. Зараз для агропродовольчої сфери важливо знайти свою специфічну, адекватну сучасним умовам форму сталого просторового розвитку. Зрозуміло, що соціальний, економічний і екологічний простори нерозривно пов'язані, але їхнє об'єднання, ймовірно, відбувається на основі єдиних культурних традицій. Отже, можна говорити, що подальший розвиток нової метапросторової дослідницької парадигми сталого розвитку повинен грунтуватися, передусім, на пошуку форм і методів гармонізації інтересів суб'єктів господарювання, влади, населення, всіх учасників господарської системи [386, с. 9].

Найвищою формою сталості організації АПС регіону є така, за якої система здатна стало розвиватись, саморегулюватись, самоуправлятись, самовдосконалюватись, максимально використовуючи внутрішні та зовнішні ресурси. Сталий розвиток АПС регіону є завданням не тільки продовольчої, але і національної безпеки, особливо в частині забезпечення зайнятості сільського населення.

На нашу думку, сталий розвиток агропродовольчої сфери – це холістичний (цілісний) процес збалансованого, гармонійного та узгодженого суспільного відтворення її соціально-економічної і екологічної складових, спрямованих на ефективне використання ресурсного потенціалу, зміну споживчого менталітету та досягнення відповідної якості життя людей як у теперішньому, так і у майбутньому часі.

На підставі вищенаведеного, слід визначити необхідність поглибленого дослідження проблеми формування концептуальних, методологічних та прикладних основ щодо прийняття обгрунтованих управлінських рішень стосовно забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону.

Висновки до розділу 1

1. Розвиток економіки і суспільства повинен сприяти формуванню стилю життя, адекватного ідеям сталого розвитку. Реалізація концепції сталого розвитку в Україні залежить від багатьох аспектів і, в першу чергу, від

обраних стратегій її забезпечення на регіональному рівні, їх ґрунтовності, змістовності та взаємоузгодженості. У найширшому змісті стратегія сталого розвитку має бути спрямована на досягнення гармонії у відносинах між людьми, суспільством та природою. З нашого погляду, сталий розвиток агропродовольчої сфери – це холістичний (цілісний) процес збалансованого розвитку соціально-економічної і екологічної складових, спрямованих на ефективне використання ресурсного потенціалу, зміну споживчого менталітету та досягнення відповідної якості життя людей як у теперішньому, так і у майбутньому часі. Забезпечення сталого розвитку вимагає консолідації зусиль усіх сфер суспільства, і в першу чергу, науковців.

2. Агропродовольча сфера України з її базовою складовою, сільським господарством, є системоутворючою в національній та регіональних економіках, формує продовольчу, і у визначених межах, економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов’язаних галузей та створює соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону передбачає збалансовану роботу її структурних елементів. Отже, суть системного підходу до трактування сталості розвитку агропродовольчої сфери регіону полягає в збалансованому поєднанні виробничих, економічних, соціальних та екологічних цілей

3. З позицій синергетики, найвищою формою сталості організації агропродовольчої сфери регіону є така, за якої система здатна стало розвиватись, саморегулюватись, самоуправлятись, самовдосконалюватись, максимально використовуючи внутрішні та зовнішні ресурси. Формування високоефективної агропродовольчої сфери, покликаної забезпечити продовольчу безпеку і створити нормальні умови для розвитку сільських територій, є не простою проблемою для будь-якої країни чи її регіонів та є особливо складною за умови необхідності адаптації до мінливих умов зовнішнього середовища.

4. Важливим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного тобто сталого функціонування агропродовольчої сфери, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури агропродовольчої сфери на основі кластеризації, кооперації та ефективної підприємницької діяльності. Слід також працювати над створенням гармонійного комфортного середовища проживання у сільській місцевості. Забезпечити конкурентоспроможний і сталий розвиток будь-якого регіону в умовах прискорення глобалізації та інтеграції до європейського простору можна лише на інноваційно-інвестиційній основі.

5. Проведені дослідження довели необхідність розробки концептуальних та методологічних основ забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону. Для реалізації сталого розвитку із усього комплексу об’єктивних і суб’єктивних чинників треба виділити пріоритети, сформулювати стратегію, визначити завдання, знайти методи і засоби їхнього вирішення. При цьому, слід враховувати надзвичайну складність проблем, які потребують розв’язання.

2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ

2.1 Моніторинг факторів впливу на сталість розвитку агропродовольчої сфери регіону

Забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону можливе лише на основі системного підходу, який передбачає комплексне дослідження передумов і факторів впливу, та на цьому підґрунті розробки методології управління для вирішення проблем взаємоузгодження і збалансування соціальних, економічних та екологічних факторів розвитку. Системний підхід до сталого розвитку АПС регіону передбачає три основних етапи: постановка мети, розробка плану і програми сталого розвитку, моніторинг і аналіз результатів.

Методологічна проблематика формування управлінської моделі сталого розвитку АПС пов’язана з об’єктивною необхідністю урахування значної кількості різноспрямованих факторів і складних причинно-наслідкових зв’язків між ними.

Складність регіональної агропродовольчої сфери як локалізованої територіально-галузевої системи, на наш погляд, потребує спеціального дослідження факторів, що визначають специфіку її функціонування та оцінки перспектив сталого розвитку. На сучасному етапі розвитку АПС регіону, особливо актуальною стає необхідність послідовного і системного підходу до проведення економічних реформ, з метою подолання негативних соціо-еколого-економічних процесів та формування необхідних умов для забезпечення ефективної переробки вирощеної сільськогосподарської продукції, підтримання навколишнього середовища у належному стані та підвищення життєвого рівня населення [296, с. 86].

Так, І. Іртищева вважає, що факторами формування сталого розвитку агропродовольчої сфери є насамперед внутрішні ресурси регіону, що включають:

- індустріалізація сільського господарства і оновлення обладнання у харчовій промисловості;
- удосконалення агротехнологій, в тому числі використання органічних методів господарювання з метою збільшення виробництва екологічно чистої продукції;
- розвиток ринкової інфраструктури через створення ефективної моделі заготівлі та збуту продовольчої продукції за рахунок формування мереж оптових продовольчих ринків
- людський капітал: навики, вміння, знання, здоров'я і здібність до роботи;
- соціальний капітал: формальні та неформальні зв'язки та взаємостосунки з оточуючими, відповідальність і здатність адаптуватися до змін;
- природний капітал: природні ресурси та навколишнє середовище, а також ті можливості, які вони надають;
- фізичний капітал: машини, устаткування, технології, вироблена в господарствах продукція та існуюча фізична інфраструктура;
- фінансовий капітал: фінансові ресурсі у будь-якому вигляді (гроші, цінні папери і т. ін.) [154, с. 304].

На думку Я. Жаліла, складність вирішення проблеми досягнення сталого розвитку агропродовольчої сфери зумовлена:

- високою складністю системи, наявністю великої кількості різних, взаємозалежних між собою елементів, що виконують різноманітні функції;
- багатокритеріальністю самого поняття «сталий розвиток»;
- посиленням взаємозв'язку елементів системи в міру її розвитку, що виявляється у зміні поводження системи за умови варіації параметрів

зовнішнього середовища, а також у неможливості оцінити всю систему за сукупністю властивостей її окремих елементів і навпаки;

- специфікою аграрних відносин, що виявляють себе в неможливості контролювати чинники, які формують результативність функціонування системи;
- наявністю нелінійних зв'язків між елементами системи, що призводить до появи невизначеності між ними [283, с. 17].

Забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери можливе лише на основі системного підходу, який передбачає комплексне дослідження передумов і факторів впливу, та на цьому підґрунті розробки методології управління для вирішення проблем взаємоузгодження і збалансування соціальних, економічних та екологічних факторів розвитку. Ефективне використання ресурсів, відповідальне ставлення до людей і довкілля повинні стати ключовими факторами діяльності підприємств будь-яких форм власності у агропродовольчій сфері регіону. Незмінним повинно бути прагнення до інновацій і нових технологічних рішень. Відсутність раціональної політики сталого розвитку, як системного процесу, який формується та реалізується усіма сторонами, що мають відношення до нього, не дають можливості досягти бажаного ефекту. Потрібні значні інтелектуальні ресурси для формування такого бачення майбутнього, яке здатне надати надійні цінності, орієнтації в подальшому просуванні галузі до сталого розвитку, спеціальні регіональні стратегії, що спроможні узгодити інтереси та дії влади, товаровиробників, різних соціальних верств та груп населення з метою найповнішої реалізації їх інтересів.

Д. Крисанов і О. Варченко зазначають, що сталий розвиток включає три основні складові: «економічний розвиток, соціальний прогрес та екологічну сталість, тобто збереження та поліпшення навколишнього природного середовища як визначальної умови нинішньої і майбутньої стабільності біосфери. Це задача-максимум, і тому просування до такої моделі виробничої системи супроводжується виникненням низки перехідних форм

територіально-виробничих об'єднань, в основі більшості яких лежать мережеві виробничі структури» [181, с. 73].

Назріла необхідність комплексного підходу до вирішення проблем розвитку агропродовольчої сфери, торкаючись при цьому не тільки тактичних, але й стратегічних проблем розвитку, його територіального розміщення, створення цивілізованих умов проживання сільського населення та мешканців невеликих аграрних міст.

Необхідно зауважити, що агропродовольча сфера є багатогалузевою і, одночасно, єдиною інтегрованою галуззю господарського комплексу. Сталий розвиток агропродовольчої сфери – це спроможність її суб’єктів безперервно і динамічно підтримувати обґрунтовані пропорції між факторами відтворення і необхідними темпами зростання в умовах мінливого зовнішнього середовища. Виходячи з цього, дослідження і класифікація передумов і факторів сталого розвитку дозволяють нам оцінювати реакцію АПС на вплив окремих факторів та їх інтегративну дію в цілому. Загальновідомо, що передумови – попередні умови існування, виникнення, діяння; фактори – умови, рушійні сила будь-якого процесу [45]. Потрібно розглядати фактори впливу на сталий розвиток АПС в їх інтегративній єдності, взаємовпливі і узгодженні з природними передумовами.

Аналізуючи вплив низки факторів на продовольчий ринок, можна стверджувати, що Україна в цілому і її Піденний регіон зокрема, має необхідний природний, ресурсний і кадрово-освітній потенціал для забезпечення економічних, соціальних та екологічних умов сталого розвитку агропродовольчої сфери.

Водночас, сформована дотепер інфраструктура аграрного ринку виявилася неефективною, а безпосередні виробники сільськогосподарської продукції не мають доступу до організованих каналів збуту. Зокрема, потреба в залізничних перевезеннях зерна в Україні у 2,3 рази перевищує фактичну подачу зерновозів. Через невчасне відвантаження зерна під загрозою опинилися виконання експортних контрактів та репутація компаній, що

загрожує втратою ринків та штрафними санкціями за прострочення поставок. Водночас, переповненість елеваторів гальмує збиральну кампанію, оскільки за відсутності вільних потужностей зі зберігання сільгоспвиробники часто вимушені призупиняти збір урожаю. Для забезпечення подальшого розвитку агропродовольчої сфери та збереження позицій України на міжнародних ринках зерна необхідні термінові інвестиції у відповідну залізничну інфраструктуру, оновлення та нарощення парку локомотивів і зерновозів [276].

Очевидно, що реалізація можливостей забезпечення сталого розвитку, значною мірою, залежить від впливу зовнішніх факторів та умов. Сюди відноситься: державна політика щодо розвитку агропродовольчої сфери; диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію, електроенергію, паливно-мастильні матеріали, корупція, рейдерство, тіньова економіка і т. ін.

Загальний склад і структура розглянутих факторів впливу може бути представлена у вигляді класифікації (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Основні фактори впливу на сталий розвиток агропродовольчої сфери

№ з/п	**Групи факторів**	**Характеристика**
1	***Природно-ресурсні***	Природно-кліматичні умови. Економіко-географічне положення. Кількість і якість земельних ресурсів. Забезпеченість водними ресурсами.
2	***Демографічні***	Чисельність населення. Вікова структура населення. Міграції.
	Економічні	Підвищення врожайності рослин та продуктивності тварин. Розвиток переробних галузей харчової промисловості. Наявність достатньої кількості високоякісної сировини. Матеріально-технічне забезпечення. Низька собівартість. Висока якість продукції. Згладжування сезонності виробництва. Тривалість виробничого циклу. Збільшення експортних можливостей.

3	***Соціальні***	Рівень і якість життя населення. Створення нових робочих місць. Забезпеченість житлом. Забезпеченість освітніми закладами та доступність медичного обслуговування. Комплексний розвиток сільських територій.
4	***Трудові та підприємницькі***	Активізація підприємницької діяльності. Кадрове забезпечення і підвищення кваліфікації персоналу. Ефективність відтворення трудового потенціалу. Мотивація до кооперації та укрупнення дрібних виробників.
5	***Фінансові***	Платоспроможний попит населення. Вартість кредитних ресурсів. Державні програми та зарубіжні гранти залучення інвестицій. Фінансова підтримка дрібних фермерів. Стабільність національної валюти.
6	***Екологічні***	Раціональне природокористування. Енергоємність виробництва. Комплексна система збереження та відтворення природних ресурсів. Рівень розораності і деградації сільськогосподарських земель. Комплексна переробка сировини та використання відходів виробництва.
7	***Інноваційно-інвестиційні***	Розвиток органічного сільського господарства та біоекономіки. Використання передових технологій вирощування і переробки рослинної та тваринної сировини. Наявність сучасного ресурсоекономного переробного обладнання та сільськогосподарської техніки. Впровадження системи НАССР на підприємствах харчової промисловості.
8	***Інфраструктурні***	Ефективна система заготівлі і збуту сільськогосподарської і харчової продукції. Налагодженість системи логістики і зберігання сільськогосподарської і харчової продукції..

Джерело: авторська розробка

Усю сукупність чинників, що впливають на сталий розвиток АПС регіону можна також класифікувати на дві основні групи: кількісні та якісні. Дія кількісних чинників полягає в тому, що кількісний результат функціонування АПС регіону як системи заздалегідь перевершує певне цільове значення показника і тому є деякий «запас міцності». До кількісних

показників можна віднести: динаміку валової доданої вартості (ВДВ) у агропродовольчій сфері регіону, обсяг інвестиційних вкладень в основний капітал за рахунок усіх джерел фінансування, індекс виробництва продукції за галузями сільського господарства і харчової промисловості і т. ін. На думку О. Попової: «концептуальними засадами сталого розвитку АПС як інтегрованої агросоціоекосистеми доцільно визнати такі: еколого-соціальний імператив у моделі розвитку, максимальне використання внутрішніх ресурсів за економії зовнішніх, ресурсозбереження, зрівноваженість галузевого і територіального розвитку, оптимальне поєднання великих і малих форм агрогосподарювання, важливість превентивних еколого-убезпечувальних заходів, інноваційне застосування знань, досягнень науки і техніки» [261, с. 32].

Загалом, агропродовольча сфера – дуже ризикова. Нині сільськогосподарські ресурси, у т. ч. природні, є не лише фактором виробництва продовольства, а й основним джерелом існування та зайнятості більшої частини населення сільських регіонів. Сільське господарство, яке є базисом агропродовольчої сфери, функціонує за рахунок використання відновлюваних природних і біологічних ресурсів. Природно-ресурсний потенціал агропродовольчої сфери визначає доцільність розміщення та територіальну організацію АПС, впливає на її спеціалізацію. Головний засіб виробництва агропродовольчої сфери – земля. У випадку раціонального використання земельні ресурси не втрачають своїх корисних властивостей. Особливістю сільськогосподарського виробництва є наявність територій, на які постійно впливають небезпечні стихійні явища (посухи, підтоплення), внаслідок чого аграрії зазнають значних матеріальних збитків. Тому, важливі рішення, які приймаються у агропродовольчій сфері безумовно повинні враховувати фактори ризику та невизначеності. мають безпосередній зв’язок із ризиком та невизначеністю, що, безумовно, повинно враховуватись при плануванні та прийнятті управлінських рішень.

На нашу думку, одним із можливих інструментів сталого розвитку регіональної агропродовольчої сфери та зменшення рівня ризикованості

агропродовольчого бізнесу, може стати формування таких регіональних інтегрованих структур, як агропродовольчі кластери, які будуть являтися своєрідним локомотивом динамічного розвитку сільського господарства та харчової промисловості, і слугувати підвищенню рівня і якості продовольчого забезпечення населення регіону.

Важливий фактор сталого розвитку агропродовольчої сфери – інтеграція між сільським господарством і харчовою промисловістю, що створює сприятливі умови для узгодженої економічної та науково-технічної політики підприємств, що входять до об'єднання, але є юридично самостійними. Розвиток інтеграційних процесів, що згладжує нееквівалентний обмін у агропродовольчій сфері, дозволяє комплексно вирішувати проблеми даної сфери як системи.

Серед факторів, що впливають на сталий розвиток агропродовольчої сфери, слід також відмітити вплив міжгалузевого диспаритету цін і доходів. Ціновий диктат з боку посередників призвів до зниження частки сільськогосподарських виробників у роздрібній ціні кінцевої продукції. Водночас, аграрна сфера економіки, відчуває брак обігових коштів, особливо позикових, найважливішим джерелом фінансування аграрного виробництва залишається чистий прибуток від реалізації продукції. Не менш важливою і нагальною, є проблема комплексної переробки сировини. Протягом останніх років, особливо після опублікування у 2011 році доповіді ФАО «Світові продовольчі втрати і харчові відходи: масштаби, причини і попередження» [17], дана тема викликала підвищений інтерес. За оцінкою авторів доповіді, сільськогосподарські втрати і харчові відходи в середньому досягають третини світового виробництва продовольства. Це свідчить про виключно неефективне використання ресурсів, доступність яких невпинно зменшується. Саме тому такі втрати є однією із принципових загроз сталого розвитку. Скорочення втрат і підвищення ефективності використання ресурсів стало частиною однієї із 17 цілей в галузі сталого розвитку, прийнятих в ООН у 2015 році [17].

Важливим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного тобто сталого функціонування АПС, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури агропродовольчої сфери на основі кластеризації, кооперації та ефективної підприємницької діяльності.

Сутність стратегії соціально-економічного і екологічного сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону полягає в забезпеченні комплексного і системного використання резервів та факторів підвищення ефективності, конкурентоспроможності і створення на цій основі передумов для сталого, довгострокового розвитку регіональної економіки та в забезпеченні продовольчої безпеки.

Розробка програми сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону повинна передбачати вибір необхідних орієнтирів розвитку, які дозволять визначити домінуючі тенденції, орієнтовні кількісні параметри соціально-економічного і екологічного розвитку, власне місце в міжрегіональному поділі праці, намітити і відкоригувати в прогнозованій динаміці загальнодержавного і регіональних ринків, власні регулюючі впливи на економічні та соціальні процеси.

Створення регіональних оптових ринків сільськогосподарської і харчової продукції та сировини сприятимуть довгостроковому сталому розвитку агропродовольчої сфери регіону. Перспектива інтеграційних процесів у АПС виступає також вагомою ланкою нової економічної системи, стабілізуючи кон’юнктуру ринку сільськогосподарської і харчової продукції. Зокрема, сільськогосподарський, продовольчий оптово-роздрібний ринок “Початок” (м. Одеса) налагодив систему роботи безпосередньо з виробниками сільськогосподарської та м’ясо-молочної продукції, минаючи посередників. Завдяки його створенню, виробники агропродовольчої продукції отримали постійний зручний майданчик для прямого виходу на безпосередніх споживачів своєї продукції. Виробники мають можливості самостійно

встановлювати гнучкі ціни на свою продукцію. Споживачі мають можливість придбати продукцію за найпривабливішими цінами. [237].

Сучасна модель сталого розвитку АПС повинна грунтуватися на принципах організації просторового розвитку, орієнтованою на активізацію інноваційної складової, збільшення обсягів виробництва високотехнологічної продукції, прискоренні впровадження ресурсозберігаючих та інноваційних технологій, поетапному підвищенні якості життя сільського населення та населення невеликих аграрних міст. Найважливішим критерієм сталого розвитку АПС регіону є підвищення якості життя населення. Тобто, рівень сталого розвитку АПС регіону визначається не тільки розв’язанням економічних завдань, але і узгодженням економічних аспектів розвитку з питаннями якості життя, що безпосередньо пов’язані з соціальною та екологічною складовою проживання населення . (Рис. 2.1).

Представлена на рис. 2.1 концептуальна модель сталого розвитку є системою інтегрованих компонентів, їх суттєвих відносин і зв’язків, що відображають основний зміст процесів збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку агропродовольчої сфери регіону

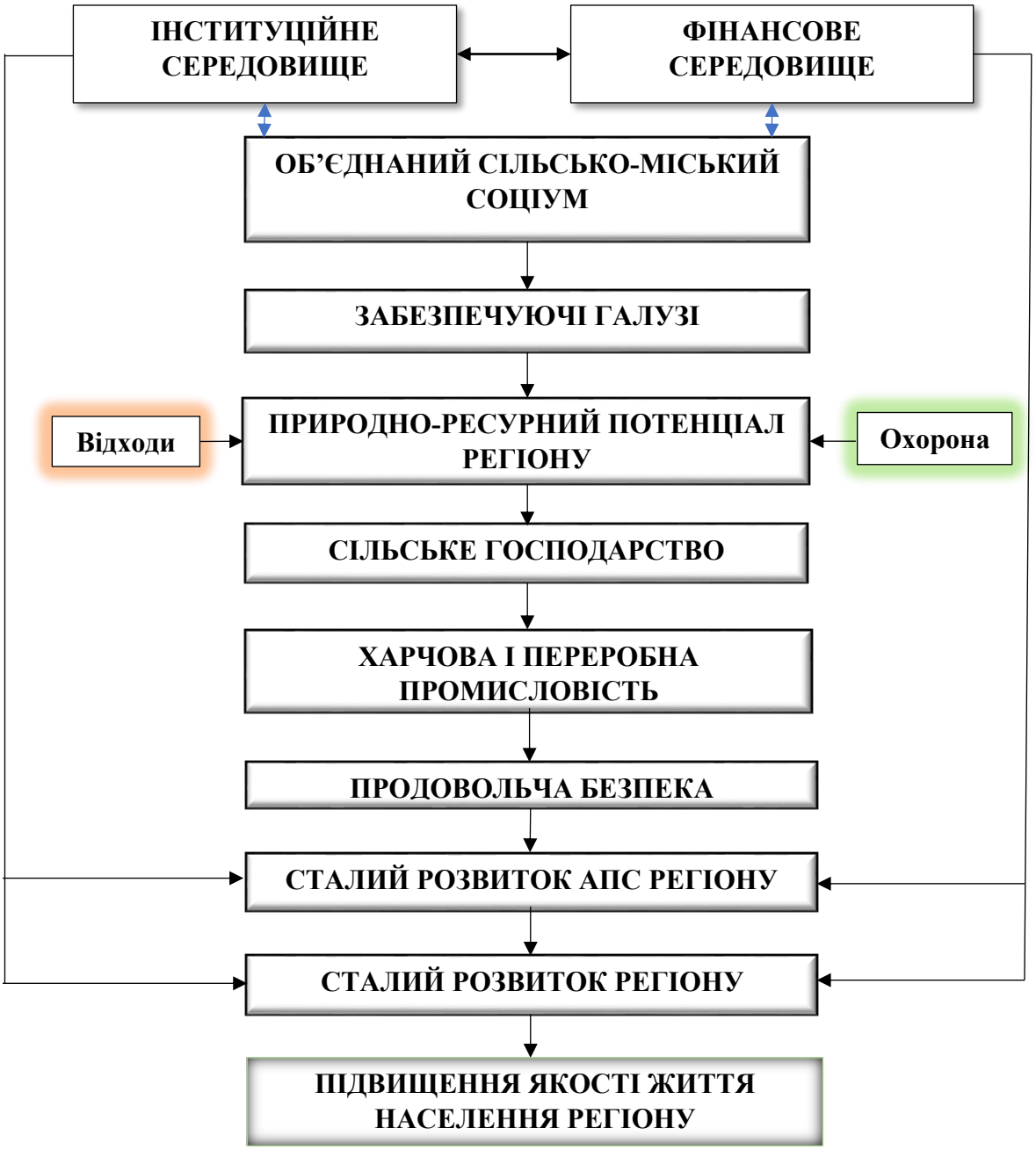

Рис.2.1 Основна мета сталого розвитку АПС регіону

Джерело: розроблено автором

При обґрунтуванні процесу сталого розвитку АПС регіону особливо важливо забезпечити необхідність досягнення балансу між соціальними, екологічними затратами при економічно вигідній господарській діяльності.

Сутність стратегії соціально-економічного і екологічного сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону полягає в забезпеченні комплексного і системного використання резервів та факторів підвищення ефективності, конкурентоспроможності і створення на цій основі передумов

для сталого, довгострокового розвитку регіональної економіки, в забезпеченні продовольчої безпеки, у досягненні максимально високих темпів підвищення доходів і підвищення якості життя населення регіону. Безперечно, важливе місце у впровадженні засад сталого розвитку в усі сфери життєдіяльності належить державі. За недотримання встановлених вимог агрогосподарювання виробники мають позбавлятися будь-якої державної підтримки. Зазначена схема організаційно-економічного механізму набула поширення в рамках Спільної аграрної політики ЄС і має назву – „екозумовленість", „взаємні зобов'язання", „взаємна згода" (англ. мовою – cross-compliance). Суть цієї схеми полягає в тому, що фермери, які прагнуть отримувати будь-яку підтримку, мають дотримуватися базових, мінімальних стандартів і вимог щодо господарювання, а саме: утримувати у сприятливому стані сільськогосподарські угіддя, відводити, за необхідності, частини їх під консервацію, домагатися екологічної безпеки продуктів харчування, гігієни в господарстві та сприятливих умов утримання худоби [261, с. 34].

Фактори впливу взаємозалежні і повинні враховуватися у всій своїй сукупності при плануванні подальшого розвитку агропродовольчої сфери. Оцінка факторів впливу є складним та наступним завданням після аналізу, що дозволяє більш об'єктивно обґрунтувати напрямки та засоби покращення ситуації щодо сталого розвитку агропродовольчої сфери.

Звичайно, слід підкреслити, що як би детально і строго ми не намагались вивчити поведінку системи, урахувати всю велику кількість факторів, що прямо чи опосередковано на неї впливають – фантастично. Тому передбачення функціонування складних економічних систем, якою, зокрема являється агропродовольча сфера регіону, може бути здійснено лише у імовірнісному аспекті.

2.2 Вплив ділових циклів і криз на функціонування і розвиток АПС

Автохвильовий процес є фундаментальною ознакою усіх процесів у Всесвіті та свідчить про єдність законів, що їм підпорядковані процеси в живій і неживій природі та в суспільстві. В якості світоглядного орієнтиру, образ

циклу сформувався на основі простих і доступних спостережень: зміни пір або сезонів року, місячних фаз, морських припливів і відпливів, життєвого циклу людини.

З філософської точки зору, циклічність – це загальна форма руху, що відображає нерівномірність розвитку, зміну еволюційних і революційних форм. Характерна риса циклічності в тому, що рух іде не по колу, а по спіралі, тобто на кожному новому циклі досягається більш високий рівень розвитку в порівнянні з попереднім. Циклічність і сталість розвитку не тільки мають вирішальне значення для формування закономірностей економічної динаміки, вони органічно поєднані між собою. Загальновідомо, що умовою сталості і стабільного економічного розвитку є: рівновага, збалансованість між суспільним виробництвом і споживанням, сукупним попитом і сукупною пропозицією. Однак, у ринковій економіці, стан рівноваги періодично порушується. Спостерігається циклічність, коли періоди підйому змінюються періодами спаду і застою. З погляду І. Анісімова, в сучасному світовому економічному просторі, єдиним постійним фактором є зміни або безперервна модернізація. Сильним поштовхом до змін є криза [51, с. 23].

У філософському розумінні сталий розвиток – це розвиток по спіралі. Елементи циклічності (стадійності), регулярної повторюваності подій, явищ і процесів поєднуються з односпрямованою послідовною траєкторією.

І хоча, як свідчить історична дійсність, лінійного, стабільного розвитку в суспільстві не існує, все відбувається циклічно, періодично та хвилеподібно, фази зростання змінюються спадами, кризами, депресіями, регресом, однак інтенсивність зміни однієї стадії розвитку на іншу може відбуватися з різною силою, амплітудою та частотою, на чому і базуються концепції сталості, рівноваги розвитку. Тому сталий розвиток слід розглядати як гармонійне співіснування людської цивілізації з природним середовищем на стабільній довгостроковій основі шляхом забезпечення збалансованості та рівноваги між економічними вигодами, соціальними інтересами та природними благами. Нині системність явищ реального світу вже не викликає сумнівів. Тому, слід

розглядати об’єкти і процеси як систему, тобто як сукупність компонентів, зв’язків та відносин, включаючи взаємодію з навколишнім середовищем. В процесі розвитку, що складається з циклічно повторюваних стадій еволюції, система постійно переходить із сталого стану в несталий і навпаки. Структурна і функціональна сталість, під якою ми розуміємо спроможність системи зберігати свої параметри у визначеній області значень, що дозволяють їх зберігати якісну визначеність, у тому числі складу, зв’язків і поведінки (але не рівновага), формується в процесі адаптації до мінливих внутрішніх і зовнішніх умов господарювання.

Процес розвитку тісно корелює з процесом циклічності. На думку А. Гальчинського: «Економіка – це не просто кругообіг, а й одночасно функціонально спрямований механізм утвердження нового. Життєздатність економіки визначається не тільки і не стільки її спроможністю до самоорганізації, скільки потенціалом динамічного самооновлення, здатністю до цілеспрямованого розвитку» [88, с. 16].

Однією з найважливіших проблем агропродовольчої сфери – є нестабільність її функціонування. Загальновідомо, що сталий розвиток агропродовольчої сфери має циклічний характер. На основі дослідження теорій циклів, можна відзначити, що він нараховує три фази: стабілізаційний розвиток (стимулювання економічного зростання), підтримуємий розвиток (створення економічних умов для сталого розвитку), сталий розвиток (сталий еколого-економічний розвиток суспільства). Активізація інноваційної діяльності є необхідною формою забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери. Умовами і факторами, що сприяють інноваційному розвитку агропродовольчої сфери, є наявність природних ресурсів, значний науково-освітній потенціал, ємний внутрішній продовольчий ринок, можливість виробляти екологічно безпечні та натуральні продукти харчування. Інноваційна діяльність у агропродовольчій сфері має відповідну специфіку, слід всебічно враховувати її вплив на земельний фонд, природно-ресурсний потенціал, живі організми і т. ін.

Серед теорій розвитку світової економіки і розміщення виробництва провідні позиції займає теорія циклів (“довгих хвиль”) Н. Кондратьєва (1892-1938). Він кількісно обґрунтував, розрахував за часом і інтенсивністю, зобразив графічно наявність трьох великих циклів економічної кон’юнктури [279, 165 с.]. “Хвилі” Кондратьєва здебільшого збігаються з фазами розвитку науково-технічної революції (НТР). Слід зазначити, що індустріально розвинені країни світу значно раніше прореагували на теорію циклічного розвитку російського вченого зі світовим іменем М. Кондратьєва. Його вчення про великі цикли кон’юнктури обґрунтовує зміну стадій розвитку економіки внаслідок нерівномірності освоєння відкриттів і винаходів: революції, еволюції, кризи [128, с. 332]. На стадії революційної перебудови економіки у рамках великих циклів у міру освоєння нових досягнень у науці і техніці відбувається поступова заміна базових галузей і обслуговуючої інфраструктури. В результаті цього змінюються джерела енергії і предмети праці, починає зростати структурна ефективність.

Інноваційна теорія розвитку сформувалася як одна із теорій економічного циклу. Одним з перших, хто побачив причини економічних криз в особливостях відтворення основного капіталу, був видатний учений економіст М. І Туган-Барановський. Він проаналізував різні підходи до пояснення циклічного характеру розвитку виробництва і дійшов висновку, що перешкодою для безперервного кумулятивного розвитку виробництва є не стільки зовнішні обмежувальні фактори, скільки внутрішні властивості економічної системи, які, власне, і породжують циклічність її розвитку [55, с. 64].

Фази циклів безпосередньо відбиваються на розвитку системи, а кризи є поворотною точкою нового економічного розвитку. Загальновідомо, що умовою сталості і стабільного економічного розвитку є: рівновага, збалансованість між суспільним виробництвом і споживанням, сукупним попитом і сукупною пропозицією. Однак, у ринковій економіці, стан рівноваги періодично порушується. Спостерігається циклічність, коли періоди підйому

змінюються періодами спаду і застою. Дотепер не існує єдиної теорії, що пояснює причини економічних циклів. Наявні теорії прийнято ділити на екзогенні, що пов'язані з зовнішнім середовищем і ендогенні, що пов'язані із внутрішніми факторами.

Теоретичні аспекти циклічності економікеи досліджували: Н. Кондратьєв, С. Кузнець, К. Жюглар. Одним із магістральних напрямків в системі економічних теорій циклічності є інноваційний напрямок, одним із його представників є Й. Шумпетер. Вивчення теоретико-методологічних основ циклічних коливань є дуже актуальним на сучасному етапі для регулювання агропродовольчого бізнесу на засадах забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери.

Переважна більшість дослідників зосереджує увагу на середньостроковому економічному циклі («промисловий», «бізнесовий») який у класичному трактуванні містить чотири фази: спад (кризу), депресію, пожвавлення та піднесення, яке знаходить остаточне відображення у новій кризі. Фаза спаду (кризи), в якій зосереджено основні ознаки й суперечності циклічного процесу відтворення, починає і завершує цикл. Підтримуємо думку М. Якубовського, що джерелом будь-якої кризи є протиріччя. В економіці вони найбільш наочно проявляються в структурних співвідношеннях елементів системи. Змінюючись, економічні структури накопичують у собі потенціал, який може як сприяти зростанню системи, так і скорочувати можливості її розвитку. Матеріальною основою циклічного руху економіки є час життя основного капіталу, вкладеного в засоби виробництва. На економічні процеси впливають технологічні відкриття. Таким чином, засоби праці постійно удосконалюються, що й утворює середньотерміновий цикл, тобто новий ступінь науково-технічного прогресу та розвитку продуктивних сил [418, с. 23].

Дослідження, присвячені економічному розвитку проводились ще класиками економіки (загальновизнані теорії економічного зростання А. Сміта, Р. Харрода) і досить популярні серед науковців дотепер. Р. Харрод

сформулював думку про те, шо стабільний темп зростання забезпечується повним використанням факторів виробництва. Відповідно, він виділив декілька різновидів темпів зростання –фактичний, гарантований і природний. Гарантований темп свідчить про ритмічне зростання виробництва та повне завантаження виробничих потужностей. Природним темпом називається такий, що в змозі забезпечити повне використання робочої сили. Ці три різновиди темпів пов'язуються з проблемами, по-перше, економічної кон'юнктури, по-друге, перспективного збалансованого зростання економіки. Гарантований та природний темпи можуть співпадати з фактичним лише випадково, спорадично. Відповідно, рівновага систематично порушується, що порушує кризи, безробіття, інфляцію і т. ін. Розвинена ринкова економіка не може автоматично подолати незбалансованість і досягти часткової рівноваги. Тому, він виступає прихильником часткового державного втручання, яке повинно сприяти пом'якшенню економічних коливань, тобто грати компенсаторну роль і, головне, бути своєчасним. За допомогою ряду рівнянь Р. Харрод розкриває критерії стабільності збалансованого економічного зростання і наводить декілька варіантів фундаментальної моделі останнього [221, с. 132].

Автор теорії великих (довгих) циклів господарської кон'юнктури Н. Кондратьєв у 1920-х роках обґрунтував ідею множинності циклів і розробив моделі циклічних коливань: короткі цикли – тривалістю 3—3,5 роки, середні (торгово-промислові) – 7—11 років, і довгі – 48—55 років [143, с. 24].

Гіпотезу Н. Кондратьєва удосконалив Й. Шумпетер. Й. Шумпетер писав про інноваційну природу довгих циклів та розглядав економічний розвиток як певну послідовність висхідних пульсацій, зумовлених поширенням відповідних кластерів взаємопов'язаних нововведень. Й. Шумпетер наголошував, що цей процес саморегульований і має характерну форму хвилі [416, с. 234]. Таким чином, інновації суттєвим чином пов'язані з циклічним розвитком економіки, бо вони започатковують нові технологічні уклади. Тому в інноваційній економіці держава відіграє важливу роль у здійсненні

антициклічного регулювання економіки, згладжуванні циклічних коливань і пом'якшенні їх наслідків. Згідно з інноваційною теорією Й. Шумпетера, кожен цикл ділиться на дві частини: інноваційну – створення і впровадження нових технологій, та імітаційну – їх поширення. В. Геєць, підтримуючи теорію Й. Шумпетера , вважає, що «модель економічного розвитку може бути подана у вигляді нескінченної послідовності переходів від одного стану «рівноваги» економіки через «збурення» до нового, вищого рівня…Збурення можуть виникати в окремій сфері діяльності завдяки інноваціям і розповсюджуються у вигляді хвиль» [91, с. 22-23]. Джерелом виникнення «збурень» є не що інше, як науково-технічний прогрес.

Безперечно, агропродовольча сфера функціонує на загальноприйнятих засадах циклічності розвитку. Тому, вивчення теоретико-методологічних основ циклічних коливань є дуже актуальним на сучасному етапі для регулювання агропродовольчого бізнесу на засадах забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери.

Розвиток агропродовольчої сфери регіону характеризується коливаннями, що залежать як від загального циклічного характеру розвитку економіки, так і впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів та закономірними в процесі еволюції флуктуаціями. Однією з найважливіших проблем агропродовольчої сфери – є нестабільність її функціонування. З погляду Д. Шияна, характер циклів у агропродовольчій сфері віддзеркалює процеси, які мають місце в економіці в цілому, але цей вплив переломлюється через призму особливостей протікання природних циклів. Також, Д. Шиян справедливо зауважує, що: «…циклічність досліджуваної сфери відзначена ще в Біблії. Про це свідчить твердження про наявність чергування семи сприятливих і семи несприятливих років для виробництва зерна, а початок формування теорії циклічності логічно датувати роками, коли виникли та почали постійно проявлятися промислові кризи, тобто з 1825 року» [410, с. 44]. Тому, принциповою відмінністю циклів у агропродовольчій сфері від інших циклічних коливань є те, що вони пов'язані, в основному, з природними

циклами, наявність яких є твердо установленим фактом [410, с. 46]. Отже, при здійсненні інноваційної діяльності у агропродовольчій сфері слід враховувати вимоги не тільки економічних законів, але і законів природи. Циклічний характер розвитку сільського господарства, що відбувався за рахунок впровадження у виробництво значних винаходів у рамках технологічних укладів, в економічній літературі дістав назву хвиль «зеленої революції». Виникнення хвиль «зеленої революції» пов'язані з генеруванням досягнень в рамках індустріальних технологічних укладів, та їх проникненням в галузь сільського господарства. Зелена революція нагодувала сотні мільйонів голодуючих. При цьому інтенсивне використання водних ресурсів, добрив, пестицидів та енергії проявило і зворотний бік: знесилені ґрунти, проблеми з доступністю води, скорочення біорізноманіття, нові бур'яни, пристосовані до найсильніших препаратів та інше. Це служить як зворотний приклад, свого роду антагоніст основних засад сталого сільського господарства.

На основі дослідження теорій циклів, можна відзначити, що циклічний характер розвитку нараховує три фази: стабілізаційний розвиток (стимулювання економічного зростання), підтримуваний розвиток (створення економічних умов для сталого розвитку), сталий розвиток (сталий еколого-економічний розвиток суспільства). Активізація інноваційної діяльності є необхідною формою забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери. Умовами і факторами, що сприяють інноваційному розвитку агропродовольчої сфери, є наявність природних ресурсів, значний науково-освітній потенціал, ємний внутрішній продовольчий ринок, можливість виробляти екологічно безпечні та натуральні продукти харчування. Інноваційна діяльність у агропродовольчій сфері має відповідну специфіку, слід всебічно враховувати її вплив на земельний фонд, природно-ресурсний потенціал, живі організми і т. ін. [297, с. 25].

Циклічність і сталість розвитку не тільки мають вирішальне значення для формування закономірностей економічної динаміки, вони органічно поєднані між собою. Циклічність також виступає однією з визначальних

характеристик економічного зростання. Порівнюючи поняття «ріст» і «цикл» з поняттями «сталий» і «стабільний», Д. Шиян пропонує їх взаємозв'язок і відмінності трактувати наступним чином. «Проблему сталості економічного розвитку необхідно забезпечувати на основі вирішення сукупності проблем зростання виробництва, його циклічності, збереження навколишнього природного середовища, доступності природних ресурсів, розвитку соціальної сфери. Стабільність зростання визначено як складову сталого розвитку, що характеризує як темпи зростання, так і міру варіації результатів виробництва в часі» [410, с. 48]. Принципи відповідності елементів сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2. 2

Матриця зміни параметрів розвитку АПС регіону*

Регіональна АПС	Соціальна підсистема	Економічна підсистема	Екологічна підсистема
Криза	Неможливість задоволення базових потреб населення регіону у продуктах харчування	Звужене відтворення виробничого, фінансового, трудового, інноваційного та інших потенціалів	Руйнування екологічних і природних систем в регіоні
Несталий розвиток	Недоступність раціонального харчування для значної частини населення регіону	Дотаційність і ресурсозалежність економіки АПС регіону	Жорстке регулювання екологічних факторів при прийнятті рішень
Наближено сталий розвиток	Спроможність задовольняти харчові і соціальні потреби	Покращення економічних параметрів за рахунок форсованого використання природних і сировинних ресурсів	Обмеження режимів природокористування

Стабільний розвиток	Вирівнювання рівня життя населення	Підвищення ефективності економіки АПС регіону	Відновлення потенціалу природно ресурсного комплексу АПС регіону
Сталий розвиток	Досягнення збалансованості харчування та соціальної стабільності	Ефективний розвиток усіх суб'єктів АПС регіону	Забезпечення екологічної рівноваги і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу

*Удосконалено автором з використанням матеріалів сайту [182]

Так, агропродовольче виробництво, з огляду на специфіку своєї продукції, здатне у кризові періоди чинити стабілізуючий вплив на економічний розвиток країни і значно пом'якшувати тим самим негативні прояви кризи. Втім, потужне й ефективне агропродовольче виробництво слугує не першопричиною, а одним з результатів високого рівня національного загальноекономічного розвитку. Більше того, цілком очевидно, що, чим багатшою є країна, тим меншою є частка сільського господарства в її ВВП, а високий індекс сільськогосподарського виробництва не гарантує адекватну доступність продовольства. Тому, довгострокова успішність агропродовольчої сфери, визначається, передусім, інноваційністю економіки в цілому, її спроможністю запропонувати та реалізувати у сільськогосподарському та харчовому виробництвах новітні ресурсозберігаючі високоефективні технології.

Втім, загальновідомо, що однією з головних проблем агропродовольчої сфери є забезпечення безперервного технологічного ланцюга у доведенні кінцевої продукції до споживача. Водночас, середні втрати у м'ясопереробному секторі АПС складають близько 15% обсягу виробництва, в молочному у – орієнтовно 20%, у плодоовочевому – більш ніж 40%. І навіть там, де продукція не зразу втрачає свої якості (зернові, технічні культури і т. ін.), внаслідок розстикування економічних інтересів усіх контрагентів по всій довжині технологічного ланцюга втрати кінцевої продукції досить значні [233, с. 144]. Тому, вагомою проблемою для багатьох переробних галузей

агропродовольчої сфери є сезонність виробництва продукції, яка визначається або сезонністю постачання сировини на переробку, або сезонністю споживання продукції. Отже, підприємства агропродовольчої сфери повинні створювати власні сировинні зони або встановлювати довгострокові партнерські відносини з виробниками сільськогосподарської сировини.

В цілому, з нашого погляду, нинішню ситуацію у АПС регіону поки що не можна віднести до сталої в частині стану системи управління, обсягів виробництва, ефективного використання виробничого потенціалу та соціальної сфери села. Орієнтація значної частки товаровиробників у АПС регіону на швидке отримання економічного ефекту від своєї діяльності, низький рівень контролю та відповідальності за неефективне використання земель та низка інших природно-ресурсних факторів на сьогоднішній день є суттєвою загрозою екологічної та продовольчої безпеки держави. Екологічна криза є результатом невирішеного протиріччя між практикою споживацького ставлення суспільства до природи [290, с. 190].

Наслідком економічної і екологічної кризи у АПС регіону є соціально-демографічна криза. Аналіз демографічної ситуації, що склалася в Південному регіоні (табл.2.3 і табл. 2.4), дає підстави стверджувати про зниження трудового потенціалу сільського населення.

Таблиця 2.3

Чисельність населення у Південному регіоні на 1.01.2007 р.*

Області	Чисельність наявного населення, осіб	У тому числі		Питома вага у загальній чисельності, %	
		міське	сільське	міського населення	сільського населення
Миколаївська	1211920	815420	396500	67,28	32,72
Одеська	2395550	1585400	810150	66,18	33,82
Херсонська	1117110	682050	435060	61,05	38,95

* Джерело: за даними Державної служби статистики України [400]

Таблиця 2.4

Чисельність населення у Південному регіоні на 1.01.2016 р.*

Області	Чисельність наявного населення, осіб	У тому числі		Питома вага у загальній чисельності, %	
		міське	сільське	міського населення	сільського населення
Миколаївська	1158207	790634	367573	68,26	31,74
Одеська	2390289	1597346	792943	66,83	33,17
Херсонська	1062356	650474	411882	61,23	38,77

* Джерело: за даними Державної служби статистики України [400]

Соціально-демографічна криза, в свою чергу, створює підґрунтя для технологічних і інноваційних криз. Соціальна функція агропродовольчої сфери на мезо- і мікрорівнях – це створення нормальних умов життя сільського населення та населення невеликих аграрних міст, його адекватної зайнятості і доходів, розвиток соціальної інфраструктури; сприяння системі освіти; збереження і відродження самобутньої культури сільського соціуму, розвиток сільського туризму.

Отже зміни та негативні тенденції, які виникають у зовнішньому середовищі, потребують адекватного і швидкого реагування у агропродовольчій сфері регіону. Тому, в сучасних умовах, з метою регулювання циклічних коливань і запобігання кризових явищ у АПС, є створення інноваційних кластерних структур. Кластери, тобто розташовані у безпосередній близькості кінцеві виробники, постачальники, постачальники послуг, дослідницькі лабораторії, навчальні заклади та інші установи у АПС, є важливими рушійними факторами розвитку регіональної економіки. Адже географічна близькість відповідних економічних видів діяльності дає можливість для досягнення більш високого рівня ефективності виробництва, впровадження інновацій та забезпечення сталого розвитку [290, с. 191].

Отже, одним з головних економічних чинників, які визначають особливості циклічних коливань в АПС регіону, є ринкова кон’юнктура. Стабільний попит на сільськогосподарську продукцію на внутрішніх та

міжнародних ринках зумовлює підвищення рівня її виробництва. Так, високий попит на пшеницю, кукурудзу, соняшник, сою та ріпак спричинили вагоме збільшення рівня їх виробництва. Низький попит на виробництво цукрових буряків, льону, навпаки, значною мірою, зумовив зменшення їх виробництва. (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Посівні площі за видами сільськогосподарських культур, тис. га

Роки	Зернові та зернобобові культури	Цукрові буряки	Соняшник	Льон-довгунець	Соя	Ріпак
1990	14583,4	1607,2	1635,9	172,5	92,6	89,7
2010	11280,3	458,7	3667,3	1,3	1032,2	864,4
2015*	14738,4	237,4	5104,6	2,0	2158,1	682,4

Джерело: за даними Державної служби статистики України [339]

*За 2015 р. дані наведено без АР Крим та частини зони АТО

Аграрна і харчова ланка АПС взаємопов'язані і чинять взаємовплив одна на одну, відповідно і циклічні процеси у них корелюють. Тому, відповідна зміна структури сільськогосподарського виробництва впливає на потужності переробки.

Метою подальшого розвитку АПС регіону є формування ефективного, конкурентоспроможного, сталого і екологічно безпечного агропромислового виробництва.

Отже, удосконалюючи регуляторну політику для забезпечення сталого розвитку АПС регіону, необхідно враховувати наявність в короткостроковому періоді циклічних коливань обсягів пропозиції продовольчих ресурсів, які визначаються головним чином виробничими циклами в сільському господарстві, а не ціновими факторами. У випадку низьких збутових цін на вирощену продукцію сільськогосподарські товаровиробники будуть нести втрату доходів, що в довгостроковому періоді призведе до скорочення обсягів виробництва відповідної групи агропродовольчої продукції в регіоні. Через це важливо здійснювати постійний моніторинг циклічних коливань та впроваджувати заходи, що стабілізують економічні процеси. Водночас,

незалежно від фази циклічного розвитку економічної системи попит на продукти харчування завжди стабільний, оскільки через їжу людина одержує необхідну життєву енергію [290, с. 191].

2.3 Методологічні засади галузево-територіальної моделі управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону

В сучасному розумінні управління представляє собою комплексний процес, спрямований на відслідковування тенденцій, постановку цілей, розробку і вибір альтернативних рішень, складання програм, їх реалізацію і контроль за виконанням поставлених завдань. В зв'язку з цим, управління слід розглядати як складну систему, тобто сталу сукупність взаємопов'язаних компонентів (елементів), що утворюють ціле [310, с. 96].

Польський дослідник Г. Колодко постійно підкреслює глобальний контекст хорошого управління. Він переконує, що проблеми певних господарських систем не вдасться розв'язати на традиційно зрозумілому макроекономічному рівні; що роль сучасного економіста-інтелектуала полягає у визначенні глобальної взаємозалежності та економічних ризиків; що ключ до хорошого народного господарства – це великою мірою вміння використовувати шанси, надані глобалізацією, адаптуючи місцеві умови (нерідко історично-культурного характери\у) до умов мінливого світу [325, с.75].

До основних органів управління у агропродовольчій сфері на національному та регіональному рівнях відносять: Міністерство аграрної політики та продовольства України, регіональні департаменти агропромислового розвитку у складі облдержадміністрацій, а також відділи агропромислового розвитку у структурах райдержадміністрацій. Також через міністра аграрної політики та продовольства координується діяльність таких структур: Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, Державне агентство рибного господарства України, державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів і т. ін. Це говорить про

те, що агропродовольча сфера як на національному, так і на регіональному рівнях повинна розвиватися відповідно до ринкових законів, але із збереженням державної підтримки пріоритетних галузей.

Таблиця 2.6

Групування основних систем управління у агропродовольчій сфері

Основні системи і види управління	Суб'єкти (органи) управління	Об'єкти управління
I. Державне управління		
Територіальне	- Міністерство аграрної політики і продовольства; - департаменти агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій; - районні управління АПК	АПС України; АПС регіонів; АПС районів; АПС громад.
Галузеве	- Галузеві департаменти, управління, відділи міністерства АП і продовольства України; - департаменти агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій; - управління агропромислового розвитку районних державних адміністрацій	Галузі, їх підприємства і об'єднання
Функціональне	-Міністерство економічного розвитку і торгівлі; -Міністерство Фінансів; -Держгеокадастр України і т. ін.	АПС всіх рівнів (територіальний і галузевий аспекти)
II. Господарське управління		
Управління в недержавних підприємствах (організаціях)	Власники засобів виробництва, від імені яких виступає менеджмент підприємств	Підприємства (організації)
Територіальне	Регіональні центри (спілки) кооперації, регіональні і міжрегіональні асоціації	Галузеві кооперативи, фермерські господарства, підприємства і організації АПС даної території
Галузеве	Галузеві асоціації (спілки) всіх рівнів	Галузеві кооперативи, кластери, акціонерні товариства і т. ін.
III. Управління територіальних громад		

Функціональне	Місцеві представницькі і виконавчі органи (ради, голови місцевих адміністрацій і т. ін.).	Місцеві громади (населення, що проживає на даній території)

Джерело: удосконалено автором з використанням [61, с. 15]

Нині в агропродовольчій сфері функціонують громадські професійні організації – асоціації: «Асоціація фермерів і землевласників України», «Укрелеваторпром», «Укроліяпром», «Укрсадпром», «Асоціація Українських імпортерів риби та морепродуктів» і т. ін. які беруть участь в управлінні агропродовольчою сферою та захищають інтереси власних товаровиробників.

Агропродовольче виробництво, на думку І. Кравчук та з позиції теорії управління, передбачає наявність всіх факторів, які приймають координаційний вплив збоку управлінців – ресурси, капітал, технології, люди, інформація. Виконуючи управлінські функції, керівник координує виконання певної технології, яка своїм результатом (продуктом) забезпечує відтворення бізнесу підприємства. Виконавці технології – працівники підприємства, які очікують мотивації з боку керівництва. Позитивний мотиваційний ефект підсилюється, якщо працівник може забезпечити власне середовище існування у територіальному соціумі [177, с. 139].

Кожен регіон повинен мати свою власну стратегію, узгоджену з загальнодержавними цілями і напрямами розвитку, але з урахуванням власного природно-ресурсного потенціалу та особливостей економіко-географічного і геополітичного положення.

Згідно з основними положеннями теорії систем, процес управління сталим розвитком агропродовольчої сфери можна розглядати як систему. Система – це ціле, що більше суми його частин. Зокрема, у роботі Л. Мельника наголошується, що «вода має дивні властивості, які не має ані водень, ані кисень. Економічна система складається з трьох основних ланок: продуктивних сил, економічних відносин та механізму господарювання, який формується у процесі взаємодії окремих елементів» [214, с. 364]. О. Макарова відмічає, що сталість економічної системи – це «система економічних

відносин, що забезпечує довгостроковий розвиток економічної системи з наявністю механізмів саморегулювання (стабілізація і рівновага), спроможних досягти комплексного вирішення економічних, соціальних і екологічних проблем в умовах глобалізації світової економіки» [202, с. 144]. Будь-яка система складається з підсистем та водночас сама є підсистемою вищого рівня. У ракурсі системного підходу агропродовольча сфера має складну структурну будову і розглядалася автором у підрозділі 1.2.

В основі теорії розвитку систем знаходяться процеси їх самоорганізації. Самоорганізація покликана забезпечити через механізм зворотного зв'язку реалізацію двох провідних функцій системи: здійснення метаболізму і підтримання гомеостазу. Самоорганізація, у кінцевому випадку, формує основу самовпорядкування систем як процесу боротьби зі зростаючою в них ентропією [214, с.14]. Кожна економічна система повинна аналізуватися як з точки зору її положення, так і розвитку

Найважливішою рисою економічної системи є її динамізм. Згідно загальної теорії систем, умовою ефективного функціонування динамічних систем є їхня сталість, що характеризується здатністю зберігати певні риси в мінливих умовах, а також забезпечення мінімального рівня, нижче якого система не може стало функціонувати. Враховуючи регіональний аспект агропродовольчої сфери України, для її сталого розвитку повинна зберігатися максимально можлива міжрегіональна різноманітність в інтересах системної сталості агропродовольчої сфери України.

Управління – елемент, функція організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних, організаційних), що забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, цілі діяльності [375, с.674]. На мові кібернетики, управління трактується як оптимальний вплив суб'єкта динамічної системи на об'єкт цієї системи, за умови постійного двостороннього обміну між ними [376].

Агропродовольча сфера в контексті теорії управління – це керована функціонуюча система, в якій відбуваються суспільні процеси під

управлінським впливом певних суб'єктів з метою уникнення внутрішніх та зовнішніх загроз та забезпечення сталого розвитку [240, с. 98]. Іншими словами, агропродовольча сфера регіону буде стало розвиватися, якщо для будь якої зміни параметрів, що впливають на неї, існує таке управління, що забезпечить дотримання рівноваги та стабільності структури. Якщо вхідні потоки в системі будуть незбалансовані за видами ресурсів, то вона є потенційно несталою.

В управлінні, зокрема стратегічному, цілі повинні відповідати певним вимогам, критеріям. У світовій практиці досить поширеним критеріальним методом формування цілей є метод SMART. О. Берданова та В. Вакуленко відзначають, що SMART-метод пропонує п'ять критеріїв для попередньої оцінки цілей (перші літери цих критеріїв складають слово SMART). Абревіатура SMART акумулювала всю багатозначність англійського слова smart – розумний, кмітливий, спритний; інтенсивний, значний, досить великий, швидкий; моторний, розторопний, інтелектуальний, хитрий, пробивний, охайний; підтягнутий, ошатний; модний; витончений. Згідно з цим методом, ціль повинна відповідати таким критеріям:

Specific – чи конкретна ціль, достатньо зрозуміла з точки зору – що, як, коли і де зміниться ситуація? Цілі повинні розглядатись як конкретні, очевидні, зрозумілі.

Measurable – чи вимірювана ціль? Для цілі повинні існувати чіткі параметри, за якими можна вимірювати її здійснення.

Agreed – чи узгоджена ціль? Узгодження може бути як територіальним (по мікротериторіях) так і по певних цільових групах. В процесі реалізації цілі вона може реалізовуватись багатьма зацікавленим сторонами, тому необхідна можливість координація діяльності і згода основних виконавців.

Realistic – чи ціль є реалістичною? Ціль повинна досяжною і підтверджена реальними ресурсами.

Timed – чи відображає ціль конкретно період часу, впродовж якого вона має бути досягнута? Ціль повинна бути визначеною у часі, мати чітко окреслену дату початку і дату закінчення [62, с. 43].

Слід зауважити, що процес формування управлінської моделі передбачає дотримання основних принципів функціонування системи:

– кінцевої мети – кінцева (перспективна) мета повинна мати абсолютний пріоритет;

– єдності – систему слід розглядати як єдність складових елементів;

– взаємодії – систему слід розглядати у взаємодії з навколишнім середовищем;

– модульної побудови – в системі доцільно виділяти окремі модулі, які підлягають управлінню;

– ієрархії – необхідно виконувати ранжирування стратегічних і тактичних завдань управління;

– функціональності – принцип передбачає пріоритет функцій управління над структурою механізму;

– розвитку – необхідно враховувати мінливість і динамізм системи, її здатність до розвитку, розширенню, трансформації частин, накопичення інформації;

– децентралізації – принцип передбачає цивілізовану взаємодію централізації і децентралізації в управлінні;

– невизначеності – необхідно враховувати невизначеність і випадковість подій в системі.

Якщо дослідження базується на методологічному підґрунті системного підходу, то повинен бути виконаний мінімум відповідних методологічних вимог: формування проблеми цілісності або пов’язаності об’єкту, дослідження зв’язків об’єкту (системоутворюючих зв’язків), визначення структурних характеристик об’єкту [66,с. 84].

З позиції синергетики, агропродовольча сфера як система, здатна до саморозвитку, завдяки наявності власних цілей, інтересів, мотивів,

адаптивності до змінюваних умов функціонування, що доводить про її здатність до самоуправління [332, с. 102].

Отже, з нашого погляду, у сучасних умовах необхідним є пошук найбільш гнучких і ефективних форм та механізмів трансформації агропродовольчої сфери регіону, здатних швидко реагувати на зміни у навколишньому середовищі та зростаючі потреби населення. Такі зміни можуть бути радикальними та, найчастіше, еволюційними, спрямованими на розробку нових видів продукції, модифікацію існуючих або впровадження еколого-енергетичного менеджменту на підприємствах [228, с. 29].

У контексті розгляду сталого розвитку з економічних позицій, суттєвим стає визначення системних можливостей забезпечення бажаних позитивних зрушень. Ідеться про те, що за економікою повинна стояти відповідна сила, яка може бути виражена у вигляді енергії. Такою енергією, здебільшого, є саме капітал. У цьому випадку, пріоритетною стає проблема визначення процесу взаємодії капіталів різного типу та їх перетікання з однієї форми в іншу. Під цим розуміється перетікання природного капіталу у фінансовий і, навпаки, фінансового – у природний. Якщо перше, досить відоме, то друге ще залишається прихованим. Тому, коли йдеться про економіку сталого розвитку, використовуючи категорією «природний капітал», слід відразу відзначати характер та умови його взаємодії з фінансовим, людським і виробничим капіталами. Територіальні природні ресурси і є таким капіталом, на основі якого можуть формуватись інші конкурентоспроможні ланцюги створення вартості [387, с. 6].

Соціально-економічна та екологічна сталість агропродовольчої сфери розкриває її відношення до зовнішніх впливів. Більш сталим, є такий стан агропродовольчої сфери, який при інших рівних по силах зовнішніх впливах, менш схильний до змін і відхилень від попереднього положення. Безперечно, головною умовою наявності сталості до зовнішніх впливів є внутрішні властивості самого об’єкта. Отже, сталість є зовнішньою формою, зовнішнім проявом внутрішньої структури самої агропродовольчої сфери. Для того щоб

підвищити її сталість до впливу різних факторів, необхідно удосконалювати її зсередини, що вимагає наукового обгрунтування пріоритетів сталого розвитку. Однак, сталість не означає незмінність і припускає дослідження теоретичних та методологічних принципів сталого розвитку агропродовольчої сфери як складної соціально-економічної системи, стратегічне управління якою передбачає реалізацію принципів: цілеспрямованості, гнучкості, адаптивності, з урахуванням змін макроекономічних та інституціональних зовнішніх умов [309, с. 66].

Функціонування і розвиток сучасної агропродовольчої сфери потребує інтеграції методів регулювання природних (біологічних) і економічних процесів в єдину методологію концепції управління складними системами (рис. 2.2).

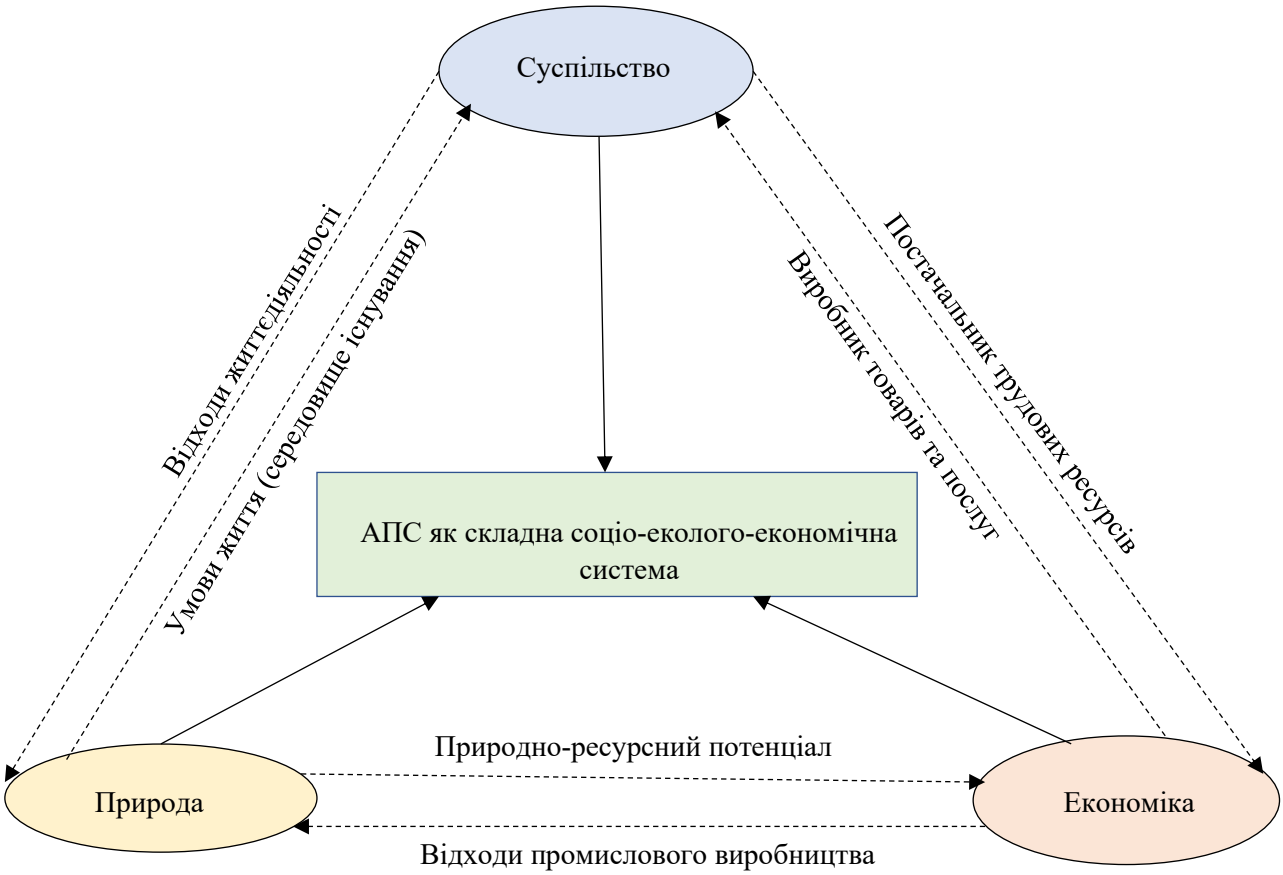

Рис. 2.2 АПС як складна соціо-еколого-економічна система

Джерело: [233, с. 435]

В господарській діяльності слід враховувати, що будь-яка екосистема має гранично допустимий рівень використання її потенціалу. Зокрема, за 7 місяців 2017 року людство використало всі ресурси, які планета здатна відновити за рік. Тобто, на сьогодні ми витратили стільки води і повітря, спожили стільки тваринних і рослинних ресурсів, скільки мали би спожити і витратити за 12 місяців. Отже, з 2 серпня ми починаємо жити в борг, про це йдеться у звіті всесвітнього фонду природи (WWF) [34].

Тому, солідаризуємося з думкою В. Бочко, який вважає вихідними принципами стратегічного планування розвитку територій наступні:

по-перше, орієнтація на наявні ресурси. Врахування усіх ресурсів, якими володіє територія дозволяє виявити та правильно оцінити в процесі стратегічного планування конкурентні переваги території, обмеження щодо її перспективного розвитку та визначити, власне, головні можливі напрямки такого розвитку;

по-друге, врахування історичних та просторово-географічних особливостей та закономірностей розвитку території, а також світових тенденцій розвитку;

по-третє, пошук співвиконавців. Справа в тому, що лише власними зусиллями неможливо вирішити усі поточні проблеми, що мають місце на певній території, та не досягти реалізації усього задуманого у стратегічних планах. Тому їм необхідно співпрацювати з органами влади (зокрема, через партнерські угоди, участь у реалізації державних проектів, програм), шукати підтримки та інвестиційної допомоги у інших підприємств і підприємців регіону і т. ін. [74, с. 20].

Поділяємо думку Ю. Лузана з приводу того, що функціонування і розвиток агропродовольчої сфери повинно бути спрямоване на розв’язання ключових взаємопов’язаних завдань:

– продовольче забезпечення і продовольча незалежність регіонів і держави в цілому;

– розвиток сільських територій та спрямування агропродовольчого потенціалу на задоволення потреб населення;

– інтегрування України у світовий продовольчий ринок з розширенням участі у розв'язанні проблем світового продовольчого забезпечення [199, с. 5].

Складна полікомпонентна та багаторівнева структура агропродовольчої сфери потребує визначення стратегічних пріоритетів її розвитку на засадах комплексності. Комплексність розвитку агропродовольчої сфери полягає у дотриманні узгодженості, збалансованості та гармонійності їх економічної, соціальної та екологічної складових. Узгодженість ґрунтується на врахуванні відносної автономії та коеволюційного розвитку усіх складових системи. Збалансованість передбачає зрівноваженість розвитку цих складових з метою підтримання балансу між виробництвом, споживанням та ресурсами. Гармонійність означає рівномірність розвитку усіх складових агропродовольчої сфери з урахуванням інтересів кожної з них для збереження цілісності усієї системи. Отже, комплексність розвитку агропродовольчої сфери веде до збалансованості, а узгодженість забезпечує їх гармонійність. Комплексність розвитку агропродовольчої сфери, в свою чергу, сприяє їх сталості [241, с. 376].

В цілому формування моделі сталого розвитку агропродовольчої сфери потребує:

– більш широкого залучення фермерських господарств, господарств населення до ринкового середовища;

– державної підтримки сімейних домогосподарств;

– створення для індивідуального сектору сприятливого інвестиційного клімату [241, с. 378];

– впровадження нововведень, енерго-екологозберігаючих технологій, зростання конкурентоспроможності виробництва.

В Україні є позитивні приклади ефективного сталого розвитку агропродовольчої сфери. Зокрема, У селі Лосятин, Кременецького району Тернопільської області, опалюватимуть оселі не звичайним паливом, а

паливними брикетами з малини. Технологія вирощування малини, яка використовуються в Лосятині, передбачає її зрубування щоосені. Раніше мешканці села просто спалювали величезні стоси малинових стебел, проте штрафи за задимлене повітря змусили задуматися про те, як позбавитися від таких витрат. Хтось із членів кооперативу запропонував перетворити проблему у можливість економити на опаленні домівок. Завдяки фінансуванню з боку ПРООН та ЄС кооператив «Ягідний край» придбав та запустив до роботи брикетну лінію [288]. Це переконливо свідчить, що слід сформувати політику сільського розвитку європейського зразка, яка поєднувала б сільськогосподарське виробництво, сільський соціум і безпечне довкілля; забезпечувала конкурентоспроможність виробників, інтегрованих у сільський життєвий простір; стимулювала мобілізацію місцевих активів та потенціалу сільських мешканців. Українська мережа сільського розвитку запропонувала поправки до проекту середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року. Згідно зазначеної пропозиції, зусилля слід спрямувати спрямовані за трьома ключовими напрямами: економічний розвиток сільських громад шляхом підтримки сімейних селянських та фермерських господарств, а також їх об’єднань; підвищення якості життя на селі за рахунок диверсифікації зайнятості і доходів населення за місцем проживання; розбудова лідерського потенціалу сільських мешканців для використання місцевих активів (саморозвиток громад) [258, с. 24].

Сучасні умови модернізації української економіки вимагають пошуку найбільш ефективних методів комбінування ресурсів та факторів агропромислового виробництва, тому управлінська модель є структурованим на засадах визначених пріоритетів комплексом цілей та прийомів системи менеджменту, що забезпечують досягнення визначених цілей.

Модель сталого розвитку, як і будь-яка комбінована модель, є системою інтегрованих компонентів, їх суттєвих відносин і зв’язків, що відображають основний зміст процесів збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку. Сталий розвиток – процес надзвичайно складний за

своєю природою. Досягнення цілей сталого розвитку – це не одноразова дія, це перманентний процес. Сталий розвиток АПС регіону – процес постійного перетворення кількісних і якісних характеристик регіональної соціо-еколого-економічної системи, спрямованого на досягнення динамічної рівноваги між суспільством, економікою та довкіллям, що забезпечує при цьому добробут нинішніх та прийдешніх поколінь.

Для переходу до сталого розвитку необхідні управлінські рішення і дії, що мають випереджувальний превентивний характер. Вирішення проблем ефективного використання і збереження природно-ресурсного потенціалу агропродовольчої сфери регіону в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь потребує кардинальної зміни світогляду, цінностей, пріоритетів, етичних норм життєдіяльності. Тому основоположними принципами сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону повинні стати ресурсоефективність і ресурсозбереження. У світовій практиці це забезпечується переходом на ощадне сільськогосподарське виробництво, що зумовлює необхідність спрямування інвестицій вітчизняних господарств у найближчій перспективі, насамперед на:

– придбання техніки і знарядь для переходу на мінімальний і нульовий (волого і структурозберігаючий) обробіток ґрунту;

– інтегрування тваринництва у систему ведення господарства з відповідним сівозмінним землеробством;

– розвиток селекції та перехід до використання насіння посухостійких культур;

– забезпечення кормових угідь для відтворення кормової бази тваринництва [274].

Сучасна агропродовольча сфера розвивається в умовах динамічної зміни факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що безпосередньо впливає на розробку комплексного підходу до управління сталим розвитком.

В основі процесу управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону лежить система управління, що дозволяє цілісно, комплексно

підходити до процесу взаємодії її складових підсистем. Сучасне навколишнє середовище характеризується мінливістю, невизначеністю, складністю та багатозначністю. Концепція, що описує нестабільність сучасного і, швидше за все, майбутнього світу отримала назву VUKA. Це акронім, утворений початковими літерами чотирьох слів: Volatility (мінливість, нестабільність, нестійкість, волатильність); Uncertainty (невизначеність), що означає значну складність у визначенні майбутнього; Complexity (складність), що означає наявність багатьох фактів, причин і факторів, які впливають на ситуацію; Ambiguity (багатозначність), що означає багатоваріантність основних умов і ситуацій [261, с. 122]. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону у таких умовах повинен спиратися на сучасні інструменти управління, концепції маркетингу, які дозволяють гнучко реагувати на зовнішнє середовище, адаптуватися до нього та створювати умови для ефективної взаємодії зі споживачами та партнерами. У зв'язку з цим актуалізується необхідність формування багаторівневої системи управління сталим розвитком агропродовольчої сфери, яка має грунтуватися на раціональному використанні і побудові взаємозв'язків між різними видами і рівнями напрямів діяльності, ієрархії управління, сферами функціональної відповідальності, ресурсами. В основі сталого розвитку закладено потенціал з великою кількістю складових. Управління потенціалом сталого розвитку відбувається в ієрархічному порядку за трьома рівнями реалізації і взаємоузгодженості цілей: матерія – енергія – інформація [243, с. 26].

Способи реалізації етапів комплексного підходу до сталого розвитку представлені в таблиці 2.7.

Таблиця 2. 7

Способи реалізації етапів комплексного підходу до сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону

Види корпоративних стратегій	Способи реалізації стратегій
Стратегія покращення якості життя	- споживання безпечної і якісної агропродовольчої продукції відповідно до науково-обгрунтованих норм споживання;

	- створення відповідної соціально-економічної інфраструктури у сільській місцевості; - екологізація агропродовольчої сфери і біосфери в цілому.
Стратегія сталого розвитку	- горизонтальна і вертикальна інтеграція; - кластеризація; - створення агротехнопарків і агротехнополісів; - зростання якості продукції та диверсифікація асортименту; - виробництво органічної продукції; - вихід на нові ринки збуту.
Стратегія стабілізації	- реінжиніринг бізнес-процесів; - реструктуризація неефективних об'єктів агропродовольчої сфери; - інноваційне оновлення агропродовольчої сфери.

Джерело: розроблено автором

Модель сталого розвитку, як і будь-яка комбінована модель, є системою інтегрованих компонентів, їх суттєвих відносин і зв'язків, що відображають основний зміст процесів збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку. Сталий розвиток – процес надзвичайно складний за своєю природою. Досягнення цілей сталого розвитку – це не одноразова дія, а перманентний процес. Сталий розвиток АПС регіону – процес постійного перетворення кількісних і якісних характеристик регіональної соціо-еколого-економічної системи, що спрямований на досягнення динамічної рівноваги між суспільством, економікою та довкіллям та забезпечує при цьому добробут нинішніх та прийдешніх поколінь. У сучасних умовах, особливе значення має проблемно-орієнтоване управління сталим розвитком регіональної агропродовольчої сфери. Його сутність виявляється у переходів від реактивного управління до активного, що попереджує виникнення проблемних ситуацій і протиріч у агропродовольчій сфері.

В економічній науці історично склався просторово-територіальний підхід, який відкриває свої специфічні можливості для аналізу оптимального розміщення продуктивних сил у агропродовольчій сфері. В рамках означеного підходу, місто і село розглядаються в єдиному предметному полі не в якості протиставлення одного іншому, а як взаємодіючі компоненти сільсько-міського континууму. Сталий розвиток АПС вимагає використання

територіального підходу, він неможливий без зміцнення сільсько-міських зв'язків. Виробнича діяльність у сільському господарстві та АПС в цілому завжди була і буде основним джерелом забезпечення життєдіяльності сільських мешканців і наповнення бюджетів місцевих територіальних громад.

Ідея сільсько-міського континууму відстоює континуальний підхід до розселення на противагу дискретному. Типові сільсько-міські зв'язки за схемою К. Лінча коротко наведені в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Основні сільсько-міські зв'язки

Тип зв'язків	Сільська місцевість - місту	Місто – сільській місцевості
Ресурсно-екологічні	Вода, енергія і т. ін.	Забруднення
Людські	Трудова, навчальна міграція	Зворотна/Пенсійна міграція
Продовольчі	Свіжі продукти харчування	Перероблена продукція
Грошові	Накопичення	Інвестиції
Ідеологічні	Селянізація, руралізація	ЗМІ, культурна урбанізація
Туристичні	Зелений туризм	Культурний туризм
Етно-культурні	Збереження культури, народних традицій	Охорона історичних пам'яток

Джерело: удосконалено автором за [353, с. 56]

Головний зміст вищезазначеного полягає у необхідності зміни галузевої парадигми розвитку на галузево-територіальну. Основоположником географічної школи в аграрній економіці вважається німецький поміщик Й. фон Тюнен (1783–1850), який на основі багаторічних практичних спостережень вивів низку положень, що відображають особливості територіального розміщення сільськогосподарських виробництв відносно умовного центру, в якості якого обиралося центральне для даної місцевості міста [130, с. 624]. Чільне місце в системі теорій регіонального зростання зайняла концепція просторових полюсів росту, яка активно розроблялась французькими ученими Ф. Перру і Ж. Будвілем. Терміни «полюс зростання» і «центр розвитку» вперше були запропоновані французьким економістом Ф.

Перру. Під полюсами росту він розумів компактно розміщені і ті, що динамічно розвиваються галузі промисловості і окремі підприємства, в яких зосереджений «імпульс розвитку», який впливає на територіальну структуру господарства та її динаміку. Це відбувається в результаті концентрації нововведень, які групуються навколо галузі, що лідирує. Якщо ця галузь є і пропульсивною, тобто здатна надавати позитивний мультиплікаційний ефект, то вона утворює полюс зростання. Таким чином, у Ф. Перру полюс росту – функціональне поняття. Ж. Будвіль представив, що економічний простір функціонально пов'язано з географічним. Таким чином, він підготував географічне підгрунтя для функціонального поняття і об'єднав простір і функцію загальною властивістю – полярністю. З цього випливає, що далеко не кожен регіональний центр або вузол є полюсом росту, а тільки той, в якому представлені пропульсивні лідируючі галузі, які здатні до самостійного розвитку протягом тривалого часу, контролюють своє оточення і повідомляють йому імпульси розвитку. Ж. Будвіль показав, що як центри росту можна розглядати конкретні території (населені пункти), які виконують в економіці регіону або країни функцію джерела інновацій. Згідно з Ж. Будвілем, регіональний центр росту являє собою набір галузей, що розвиваються й розширюються, розміщених на урбанізованій території й здатних викликати подальший розвиток економічної діяльності в усій зоні свого впливу. Таким чином, це є теоретичним обґрунтуванням технополісів і технопарків, що з'явилися згодом [130, с. 488]. Франція і сьогодні досить відома своїми традиціями у сфері планування територіального розвитку. У 80-90-х роках у Франції ухвалено низку законів щодо децентралізації. Територія Франції була поділена на 20 програмних департаментів, які не були адміністративними утвореннями, а виконували лише функції координації регіональних економічних програм. Сучасні представники неокласичної течії Р. Холл і Ч. Джонс у своїй моделі регіонального зростання розглядають не тільки традиційні фактори економічного зростання (людський, фізичний капітал, праця, земля), але і соціальні, інституціональні, політичні,

географічні. Економічний розвиток регіону визначає інституціональна політика, здатна формувати економічне середовище та стимулювати виробничу активність, стимулювати до впровадження нових технологій тощо.

Повноцінна реалізація концепції сталого розвитку нерозривно пов'язана з її відповідним забезпеченням на різних управлінських рівнях. Основними елементами системи управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону є суб'єкти управління, об'єкт управління, цільові стратегічні установки, принципи і функції управління, методи і інструменти управління.

К. Кондратьєв і інші вчені виділяють наступні принципи формування політики сталого розвитку: цілеспрямованість, науковість, ієрархічність, розподіл прав, обов'язків і відповідальності, системність, забезпеченість розвитку відповідними ресурсами, поєднання галузевого і територіального підходів до формування політики сталого розвитку, зворотний зв'язок [130, с. 135].

А. Ізмалков звертає увагу на те, що агропродовольча сфера регіону повинна розглядатися, по-перше, як квазікорпорація, що інтегрує в собі суб'єкти господарювання в системі технологічних ланцюгів виробництва сільськогосподарської і харчової продукції; по-друге, як квазідержава, що реалізує функції контролю за розвитком окремих територій в межах єдиного економічного простору у відповідності до політики регіонального розвитку; по-третє, як соціум, інтереси якого повинні бути враховані при оцінці потенціалу розвитку виробничої системи регіональної агропродовольчої сфери; по-четверте, як регіональний ринок, що забезпечує суб'єкти господарювання агропродовольчої сфери ресурсами для здійснення ними виробничої діяльності і доведення ними кінцевої продукції до споживача як всередині регіону, так і за її межами [146, с. 5].

Тому, просторово-територіальні характеристики економічного розвитку останнім часом набувають зростаючої актуальності. Це пов'язано з процесами глобалізації та регіоналізації економіки, проблемами ефективності просторової локалізації ресурсів, динамізмом фінансових потоків і т. ін.

Водночас, і на прийняття управлінських рішень на регіональному рівні, впливають глобалізація, мегатенденції сучасного світового господарства, перехід до інформаційного суспільства, встановлення довгострокових цілей, використання новітніх технологій. Як було відзначено нами вище, АПС України має складну багатогалузеву та багаторівневу структуру і перебуває на етапі трансформаційних змін. Стрімке зростання процесів урбанізації та антропогенного тиску на довкілля, призвело до зміни та розбалансування соціальної, екологічної та економічної підсистем агропродовольчої сфери.

Тому, реалізація новітніх теоретико-методологічних і науково-прикладних напрацювань на регіональному рівні має забезпечити «ланцюгову реакцію» у відродження працівників агропродовольчої сфери до життя і праці у селі та невеликих містах і надасть поштовх до розвитку об'єднаного сільсько-міського континуального соціуму – просторово-економічного та екологічного середовища існування людей.

У проведенні політики територіального розвитку агропродовольчої сфери існують значні труднощі та проблеми, пов'язані, на наш погляд, як з теоретико-методологічною базою, так і с практичною реалізацією на регіональному і місцевих рівнях. Справа в тому, що більша частина ініціатив у цій сфері практично орієнтована на галузевий принцип управління. Водночас, повноправним господарем природних ресурсів, що залучені у господарський обіг агропродовольчої сфери, мають бути територіальні громади. Управління регіоном як територіальною формацією не може зводитися тільки до функцій державного управління. Воно охоплює усі види управління територією, являючись невід'ємною складовою поточної повсякденної діяльності населення. Особливо слід відмітити діяльність бізнес-структур у сфері територіальної організації суспільства, в першу чергу в галузях управління фінансами та власністю, розробки нових технологій, а також створення для цього необхідної інфраструктури.

Самоврядна громада нині визнається базовою адміністративно-територіальною одиницею в Україні. Трирівневий адміністративний устрій

держави набуває форми: область–район–громада. Ефективність місцевого самоврядування визначатиметься раціональним використанням усіх ресурсів – природних, людських, матеріальних, фінансових. Нинішня структура сільського господарства є мало сегментарною, тотальне переважання зернового виробництва над тваринництвом веде до зниження родючості земель і витісняє із традиційного села робочі місця, знижує надходження до місцевих бюджетів. Оскільки можливості агарної сфери щодо збереження існуючих робочих місць та створення нових сфер застосування праці обмежені, а сільська місцевість втрачає привабливість для життя, то вектор аграрної політики має переноситися на багатофункціональність агропродовольчої сфери і сталий розвиток сільських територій. Перспективним напрямком є створення у територіальних громадах харчових і переробних виробництв: помел зерна, хлібопечення, консервування плодоовочевої сировини, виготовлення комбікормів, організації громадського харчування, заготівельної діяльності і т. ін. [286, с. 6]. Сільські поселення та невеликі аграрні міста також – найприйнятніше місце для розташування агросервісних служб, підприємств і організацій усіх видів обслуговування виробників сільськогосподарської продукції, її заготівлі, зберігання, переробки тощо. Доцільно також тут розвивати агротуризм та виробництво енергії з відновлюваних джерел. Проте, ефективна економічна діяльність об’єднаних територіальних громад можлива за наявності сформованої моделі управління. При чому, розробка та практичне впровадження механізмів сталого розвитку сільських територій є пріоритетним завданням, оскільки від їх функціонування залежить сталий розвиток агропродовольчої сфери в цілому. Досягнення реальної фінансової спроможності сільських територіальних громад дасть змогу забезпечити належне виконання покладених на них функцій та перенести центр ваги управлінського процесу на місцевий рівень. Необхідно дотримуватися нових пріоритетів у фінансовому забезпеченні розвитку сільських територіальних громад – відмови від патерналістської моделі їх фінансування та переходу до

ефективного використання їхнього власного соціально-економічного й фінансового потенціалу. Для ефективного виконання територіальною громадою покладених на неї функцій та досягнення стратегічних пріоритетів потрібне належне фінансове забезпечення як поточного функціонування, так і цілей розвитку. Фактично йдеться про перенесення центру ваги процесів соціально-економічного розвитку на місцевий рівень. У такому випадку, територіальна громада повинна виступати одночасно й носієм соціально-економічного розвитку територій, і рушійною силою досягнення стратегічних цілей територіального утворення [329, с. 99]. Сільська громада насамперед має бути економічно самодостатньою. Звичайно, спроможність громади залежить передусім від кількісних показників. Водночас, на думку О. Павлова, «громада здатна стати сильною за умови, коли особи, що входять до неї, відчують себе господарями і відповідальними за те, що відбувається в її межах. А це потребує, в першу чергу, змін світоглядних засад сільського буття, формування та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможної змінити ставлення держави та суспільства до сільського господарства, села і селян, подолати невпевненість селян у майбутньому» [344, с. 98].

Науково організоване стратегічне планування сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону має спиратися на відповідну методологію. Під методологією, з позиції філософії, прийнято розуміти «систему принципів, способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності». Сучасна енциклопедія розглядає методологію як «вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності» [131, с. 226]. Ефективна методологія – це завжди унікальний інструмент, який розвивається і розробляється під конкретну дослідницьку задачу.

Методологічними основами формування механізму стратегії сталого розвитку агропродовольчої сфери є три концептуальні положення, що полягають у використанні системного підходу, галузево-територіального управління зі зворотним зв’язком на основі адаптивності до динамічних змін оточуючого середовища, принципах синергетики та міждисциплінарності.

Методологія управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону може бути представлена як логічна система інтегрованих компонентів, їх суб'єктно-об'єктних відносин, суттєвих відносин і зв'язків, що відображають основний зміст процесів збалансованого, узгодженого та гармонійного соціально-економічного та екологічного розвитку (рис.2.2). Дана методологія побудована на інтегрованому підході до сталого розвитку агропродовольчої сфери та сільсько-міського соціуму. Вона є підгрунтям для реалізації процесів сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону від об'єднаних територіальних громад (ОТГ) до вищих рівнів управління на інноваційних засадах. Вона включає раціональне використання природно-ресурсного потенціалу регіону, застосування інноваційних технологій, виробництво якісної та екологічно-безпечної продукції. Важливу роль відіграють також методи управління.

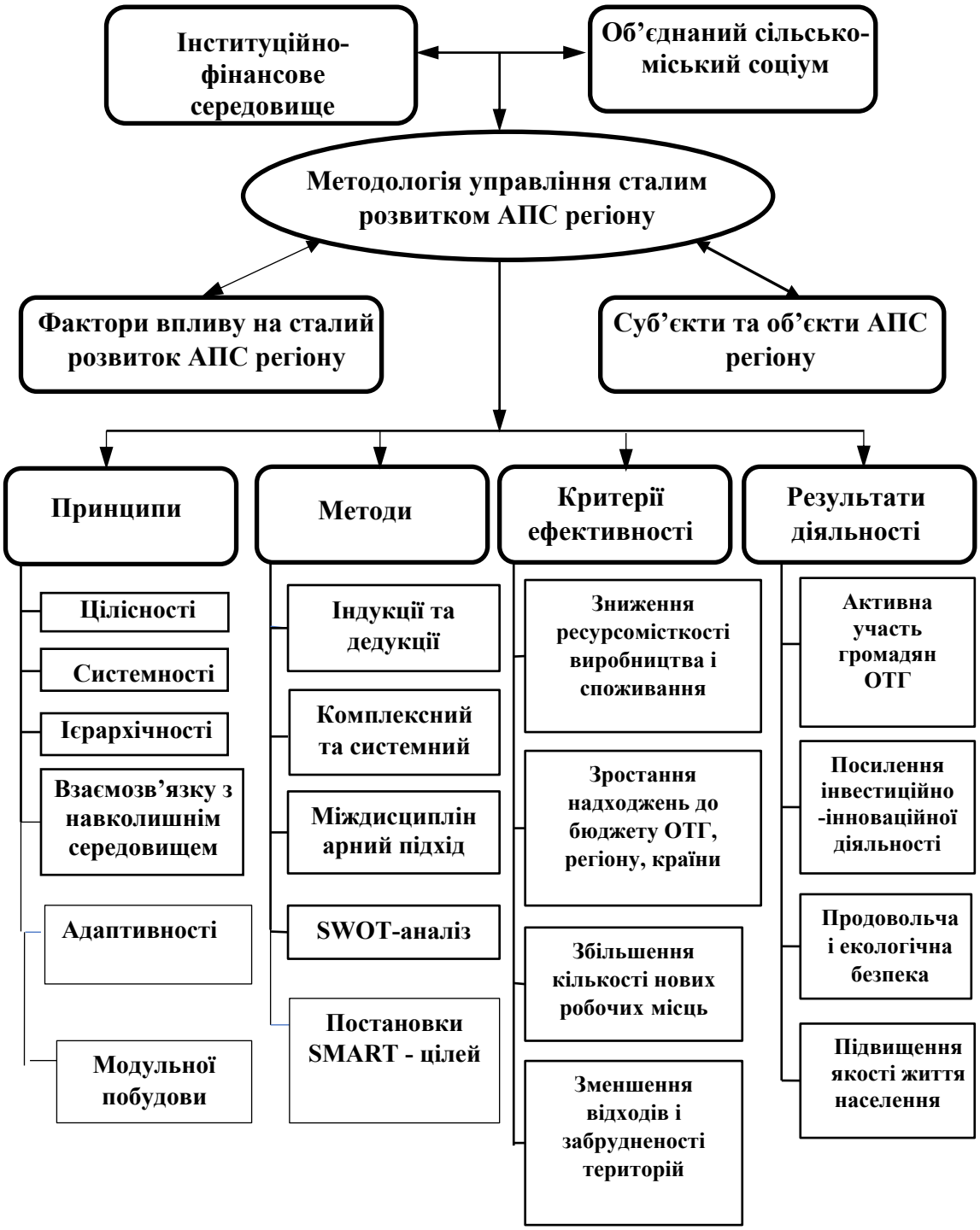

Рис.2.3 Методологічні засади галузево-територіальної моделі управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону

Методологія управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону, на наш погляд, сприятиме комплексному, скоординованому підходу до оцінки, планування, управління та моніторингу соціо-, еколого-,

економічних заходів для забезпечення сталого розвитку в мінливих умовах зовнішнього середовища.

В межах розробленої нами методології, на практиці слід сформувати таку систему управління таку, завдяки якій, в найкоротші строки, можна досягнути поставленої мети із при мінімальних витратах ресурсів з урахуванням обмежуючих факторів зовнішнього середовища.

З огляду на це, особливої актуальності набуває проблема розроблення стратегічних документів і практичних рекомендацій, що слугуватимуть основною для реалізації агропродовольчої політики в регіонах, та у державі в цілому.

Висновки до розділу 2

1. Сталість є зовнішньою формою, зовнішнім проявом внутрішньої структури самої агропродовольчої сфери. Для того щоб підвищити її сталість до впливу різних факторів, необхідно удосконалювати її зсередини, що вимагає наукового обгрунтування пріоритетів сталого розвитку. Дослідженням доведено, що розглядати фактори впливу на сталий розвиток агропродовольчої сфери необхідно в їх інтегративній єдності, взаємовпливі і узгодженні з природними передумовами. Доцільною буде розробка комплексної регіональної програми сталого розвитку агропродовольчої сфери, яка повинна бути як універсальною, так і унікальною, з урахуванням специфічних особливостей Південного регіону.

2. Агропродовольча сфера має хвилеподібний циклічний характер розвитку, тому необхідно виробити гнучку економічну політику держави, яка б відповідала стадіям економічного циклу. В умовах кризи її цільовими орієнтирами повинні стати стимулювання внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, стримування відпливу капіталу, акумуляція ресурсів для техніко-технологічної та інституційної модернізації вітчизняної агропродовольчої сфери. Аналіз циклічної поведінки є важливим інструментом дослідження ринків агропродовольчої продукції регіонів.

3. Методологія дослідження сталого розвитку агропродовольчої сфери має грунтуватися на системному аналізі, територіальному підході, принципах синергетики та міждисциплінарності. Методологію управління сталим розвитком агропродовольчої сфери можна представити у вигляді послідовності етапів, об’єднаних у постановочну, проектно-дослідницьку та реалізаційну стадії. Нами сформована концептуально-методологічна модель сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону, що включає цілі і завдання для забезпечення сталого розвитку, основні фактори, що впливають на сталість та механізми її реалізації. Головними принципами політики сталого розвитку є: цілеспрямованість, науковість, ієрархічність, розподіл прав, обов’язків і відповідальності, системність, забезпеченість розвитку відповідними ресурсами, об’єднання галузевого і територіального підходів до формування політики сталого розвитку, зворотний зв’язок.

4. Актуальним напрямом забезпечення сталого розвитку АПС регіону є формування концентрованого економічного простору, полюсів економічного зростання, генерація нововведень у полюсах росту і ретрансляція їх імпульсів на менш розвинені території.

5. Оскільки можливості агарної сфери щодо збереження існуючих робочих місць та створення нових сфер застосування праці обмежені, а сільська місцевість втрачає привабливість для життя, то вектор аграрної політики має переноситися на багатофункціональність агропродовольчої сфери і сталий розвиток сільських територій.

РОЗДІЛ 3
АНАЛІТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ

3.1 Методичний базис дослідження сталого розвитку АПС регіону

Сталий розвиток агропродовольчої сфери ґрунтується на економічному, екологічному та соціальному розвитку та потребує створення відповідного організаційно-економічного механізму. Основні складові економічного розвитку: прийняття відповідних економічних законів розвитку, збалансований розвиток виробничого потенціалу, оптимізація виробництва і розподілу продукції. Механізм екологічного розвитку включає: відповідність сільськогосподарського виробництва законам природи, використання ресурсозберігаючих технологій, впровадження безвідходного виробництва. Механізм соціального розвитку складається з: всебічного розвитку людського капіталу, забезпечення повної зайнятості, благополуччя і високої якості життя [21, с. 61].

Методичний інструментарій діагностики рівня сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону перебуває на стадії становлення. До теперішнього часу сформувалось два основних методичних підходи до виміру сталого розвитку. Перший підхід передбачає побудову системи індикаторів, кожен з яких характеризує окремі аспекти розвитку; другий підхід – на побудові інтегрального показника. Сутність першого підходу до оцінювання процесу сталого розвитку полягає у розрахунку системи показників, кожен з яких відбиває лише одну із сторін сталого розвитку: економічну, екологічну, соціальну. Цей підхід є більш поширеним. Заслуговує на увагу методика сталого розвитку країни, яка розроблена яка розроблена науковцями «Інституту прикладного системного аналізу» НТУУ «КПІ» України НАН України і МОН України, які пропонують при аналізі сталості поєднувати три головні компоненти сталого розвитку суспільства: економічну, екологічну і соціальну.

Взаємозв’язок цих складових дає можливість забезпечити збалансований розвиток соціо-економіко-екологічної системи регіону [148, с. 25].

Критерії (індикатори) сталого розвитку – з одного боку, відображають соціальні, економічні і екологічні параметри у єдиному комплексі; з іншого – їх розвиток розглядається через зміну станів, кожен з який характеризується визначеною сталістю і здатністю до змін. Саме в цих двох площинах формується система критеріїв (індикаторів) сталого розвитку.

Індикатори (критерії) сталого розвитку поділяються на відповідні групи:

1. Група соціальних індикаторів: боротьба з бідністю; демографічна динаміка і стан; поліпшення освіти, поінформованості і виховання суспільства; захист і поліпшення здоров'я людей; поліпшення розвитку поселень.

2. Група економічних індикаторів: міжнародна кооперація для прискорення сталого розвитку і пов'язана з цим місцева політика; зміна характеристик споживання; фінансові ресурси і механізми; передача екологічно чистих технологій, співробітництво і створення потенціалу.

3. Група екологічних індикаторів: збереження якості водяних ресурсів і забезпеченість ними; захист морів і прибережних територій; комплексний підхід до планування і раціонального використання земельних ресурсів; раціональне управління вразливими екосистемами, боротьба з опустелюванням і посухами; сприяння веденню сталого сільського господарства і розвитку сільських районів; боротьба за збереження лісів; збереження біологічної розмаїтості; екологічно безпечне використання біотехнологій; захист атмосфери; екологічно безпечне управління твердими відходами і стічними водами; екологічно безпечне управління токсичними хімікатами; екологічно безпечне управління небезпечними відходами; екологічно безпечне управління радіоактивними відходами.

4. Група інституціональних індикаторів: облік питань екології і розвитку в плануванні і управлінні для сталого розвитку; національні механізми і міжнародне співробітництво для створення потенціалу в країнах,

що розвиваються; міжнародний інституціональний порядок; міжнародні правові механізми; інформація для прийняття рішень; посилення ролі основних груп населення [345].

Основними складовими сталого економічного розвитку агропродовольчого виробництва є стабільне зростання його обсягів, структурна збалансованість, екологічність, економічна та соціальна ефективність. Відповідно до цього ідентифікувати розвиток галузі з позиції її економічної сталості можна з урахуванням таких характеристик, як:

- динаміка обсягів виробництва та їхня коливність;
- співвідношення тваринництва і рослинництва;
- структура посівів та тваринництва;
- комплексність використання ресурсів території (регіональна спеціалізація, що відповідає біокліматичному та організаційно-господарському потенціалу території);
- питомий випуск продукції;
- рівень диверсифікації видів економічної діяльності на селі;
- рівень заробітної плати зайнятих у сільському господарстві;
- частка органічного землеробства;
- рівень використання природоохоронних і ресурсозберігаючих технологій, у тому числі в сфері утилізації відходів [329, с. 8].

Внутрішня економічна сталість агропродовольчої сфери регіону забезпечується наявністю необхідних виробничих ресурсів та ефективним їх використанням, оптимізацією розмірів підприємств харчової промисловості, пропорційним розвитком рослинницької, тваринницької й переробних галузей, а також інфраструктурних і обслуговуючих підрозділів.

Другий підхід є зручнішим для прийняття рішень, оскільки на виході відбувається аналіз лише одного узагальненого показника. Недолік полягає в тому, що через низку методологічних і статистичних проблем виникають складнощі в його розрахунку. До методологічних проблем можна віднести відсутність уніфікованих правил розрахунку показників сталого розвитку.

Статистичні проблеми полягають у відсутності необхідної та достовірної статистичної бази.

Зокрема, І. Горяна запропонувала методику, що за характером належить до другого підходу і полягає у формуванні єдиного інтегрального показника сталого розвитку. Відмітною особливістю цієї методики є те, що при її використанні передбачається проведення обліку показників не тільки традиційних для цієї тематики економічної, соціальної та екологічної сфер, але також ступінь розвиненості сфери інфраструктури інновацій, що в сучасних умовах є актуальним. Для того, щоб урівноважити важливість кожної сфери сталого розвитку, пропонується залучити в модель розрахунку індексу сталого розвитку по п'ять початкових показників із кожної сфери.

Перший етап полягатиме в зборі інформації про значення показників сталого розвитку за певний аналізований період часу.

На другому етапі необхідно помістити знайдений матеріал у табличну форму і провести процедуру стандартизації. Оскільки показники виражаються в різних одиницях вимірювання, постає проблема створення загальної системи координат. З цією метою можуть бути використані такі формули:

$$A^{ij} = \frac{x_{ij-\min(x_{ij})}}{\max(x_{ij})-\min(x_{ij})} \quad (3.1)$$

$$A^{ij} = \frac{\max(x_{ij)-(x_{ij})}}{\max(x_{ij})-\min(x_{ij})} \quad (3.2)$$

де *Aij*– стандартизоване значення *j*-го показника за *i*-й рік;

xij – нестандартизоване значення *j*-го показниказа *i*-й рік;

max(*xij*) – значення *j*-го показника за *i*-й рік, прийняте за максимум;

min(*xij*) – значення *j*-го показника за *i*-й рік, прийняте за мінімум.

Формула (3.1) використовується для показників, що несуть позитивну оцінку, таких як ВРП на душу населення або чисельність вчених.

Формула (3.2), навпаки, застосовується відносно показників, що мають негативну оцінку, наприклад, обсяг викидів забруднюючих речовин в атмосферу.

Третій етап має на увазі синтез стандартизованих значень, втіленням якого може стати розрахунок узагальнювальних показників, що характеризують окремо економічний, екологічний і соціальний стан регіону за конкретний період часу.

Оскільки принципова відмінність пропонованої методики полягає в охопленні не тільки соціальних, економічних і екологічних сфер, але також сфер інфраструктури та інновацій, показники повинні були відповідати цим критеріям.

Пропонована система містить п'ять тематичних блоків, кожен з яких складається з п'яти показників відповідної сфери. На наступному четвертому етапі передбачається проведення інтегрального показника, який буде враховувати всі елементи сталого розвитку. Втіленням цього інтегрального показника є геометричне середнє узагальнених економічних,
соціальних, екологічних, інфраструктурних та інноваційних показників:

$$К_{інт} = \sqrt[5]{К_{екон} * К_{екол} * К_{соц} * К_{іннов} * К_{інф}}\ , \qquad (3.3)$$

де $К_{інт}$ – інтегральний показник сталого розвитку. Ця формула враховує рівнозначність основних елементів сталого розвитку.

П’ятий етап полягатиме у складанні і аналізі даних таблиці узагальнених та інтегральних показників за визначений період часу. У випадку, якщо спостерігатиметься приріст інтегральних показників у динаміці, можна говорити про те, що розвиток набуває характер сталості [104, с. 61].

Складність і багатогранність категорії «сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону не дозволяє повною мірою використати один показник у якості узагальнюючої оцінки. Використовуючи методологію системного підходу, вважаємо, що сталість розвитку АПС регіону може бути представлена, як мінімум, наступними складовими: економічною, соціальною та екологічною. При цьому, економічна складова визначається як характеристика продовольчої самозабезпеченості населення регіону продуктами харчування у необхідному обсязі та асортименті; соціальна –

відображає рівень відтворення та економічної доступності матеріальних і нематеріальних благ для працівників агропродовольчої сфери; екологічна – необхідна для оцінки екологічної сталості її розвитку.

Підгрунтям для розробки та першочерговим етапом формування стратегії сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону є оцінка умов, можливостей та результатів її функціонування як системи, яка реалізується у процесі проведення комплексного аналізу. Головними напрямами такої оцінки є: природно-ресурсні та геополітичні напрями сталого розвитку АПС регіону, економічна, соціальна та екологічна складові її функціонування.

Стратегія розвитку підприємств агропродовольчої сфери може відбуватись у двох формах: або пасивної адаптації до змін зовнішнього середовища, або в активному управлінні цим середовищем і створення у ньому для себе найсприятливіших умов.

Для характеристики економічної складової сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону доцільно використовувати наступні показники: досягнення самозабезпеченості продуктами харчування у регіоні, виробництво харчової продукції на душу населення у регіоні; вклад агропродовольчої сфери у валовий регіональний продукт (ВРП); частку прибуткових підприємств агропродовольчої сфері у загальній кількості підприємств регіону; рівень рентабельності продаж; коефіцієнт забезпеченості власними оборотними коштами; частка регіональних виробників продуктів харчування на регіональному і національному рівнях і т. ін.

Для кількісної характеристики соціальної складової слід використовувати: співвідношення середньої заробітної плати у сільському господарстві і харчовій промисловості до оплати праці в економіці регіону в цілому; наближення параметрів рівня якості життя у сільській місцевості до міських параметрів.

До основних індикаторів екологічної складової сталості у АПС регіону можна віднести: якість атмосферного повітря і грунтів, біорізноманіття у АПС регіону, наявність, якість питної води, ефективність водовикористання і

водовідведення, частка використання поновлюваних джерел енергії у загальному енергоспоживанні АПС регіону, кількість відходів, викиди парникових газів і т. ін.

Незважаючи на велику кількість існуючих методик оцінки рівня сталого розвитку, більшість з них орієнтовані на розгляд аспектів сталості, а не розвитку. Розвиток пов'язаний з майбутнім, а воно невизначене та багатоваріантне.

Сьогодні системний підхід є найбільш продуктивним для дослідження соціально-економічних явищ. Системний аналіз дозволяє той самий об'єкт або проблемну ситуацію (в залежності від ступеню невизначеності і за мірою пізнання) відображати різними класами моделей, організуючи, таким чином, поступовий процес пізнання. З позиції теорії управління, поняття сталість – це складна динамічна властивість управлінського класу, що поєднує в собі вимоги:

– попадання траєкторії розвитку за визначений час у цільову множину станів;

– не виходу її на прогнозному інтервалі часу із деякої множини «безпечних станів»;

– майже монотонного зростання деяких показників розвитку (наприклад, рівня життя і т. ін.) на визначеному інтервалі часу з наступним збереженням їх в інтервалах допустимих значень;

–асимптотичної сталості (стабілізованості) програмної траєкторії;

– гармонізації інтересів сторін.

Застосування системно-синергетичного підходу створює можливості виявити закономірності функціонування і розвитку агропродовольчої сфери, що є необхідною передумовою забезпечення її життєздатності й стійкості в умовах впливу екзогенних та ендогенних чинників. Параметри зміни якісного стану АПС регіону представлені в табл. 3.1

Таблиця 3.1

Параметри зміни якісного стану АПС регіону для різних типів розвитку

	Тип розвитку АПС регіону

Підсистема	Деструктивний	Несталий	Допустимий	Сталий
Економічна	Загальна тенденція до зниження відтворення усіх видів ресурсів	Дотаційність АПС регіону. Низькі значення основних показників, що характеризуютъ економічну ефективність	Зростання економічної ефективності всіх показників АПС регіону	Стабільно високі значення економічних показників
Соціальна	Висока частка населення, що знаходиться за межею бідності	Спроможність задовільнити первинні соціальні потреби населення	Вирівнювання рівня життя населення у сільско-міському континуумі	Соціальна стабільність нині і впевненість у майбутньому
Екологічна	Значні екологічні проблеми, екологічна криза	Нестійка екологічна ситуація, недостатньо повний екологічний моніторинг	Покращення екологічної ситуації у АПС регіону, прийняття екологічно вірних рішень	Екологічна сталість екосистеми, досягнення екологічної рівноваги

Джерело: розроблено автором

На наш погляд, у регіоні має формуватися власна політика щодо орієнтації перспективних стратегій на засадах сталого розвитку. Найкращим варіантом запровадження сталого розвитку агропродовольчої сфери у регіоні, було б його виокремлення в самостійну стратегію розвитку, яка б одночасно забезпечила збалансованість у регіоні економічної, соціальної та екологічної політики, які в даний час формуються та реалізуються як окремі системи, а також як структурні складові регіональних стратегій та угод регіонального розвитку.

Основні пріоритети забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Стратегічні складові забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону*

Стратегічні складові	Сутність стратегічних складових
Мета	Метою є забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону на засадах збалансування відносин між її соціальною, екологічною та економічними складовими.
Стратегічні цілі	- забезпечення населення регіону якісними та доступними продуктами харчування, а харчової промисловості – відповідною сировиною у необхідній кількості; - задоволення підприємницьких інтересів суб'єктів господарювання агропродовольчої сфери; - збалансоване природокористування; - забезпечення зайнятості та підвищення рівня доходів населення, що працює у агропродовольчій сфері; - інтеграція агропродовольчої сфери регіону до загальнодержавних та європейських ринкових процесів.
Цільові орієнтири реалізації стратегічних складових	- збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської і харчової продукції, на якій спеціалізується регіон; - розширення виробництва екологічно чистої та органічної продукції; - впровадження ресурсозберігаючих та ресурсовідновлюючих технологій; - зменшення кількості відходів та забруднюючих речовин, утилізація відходів на основі використання їх як вторинних енергетичних ресурсів; - введення систем оборотного водокористування; - підвищення рівня зайнятості і якості життя сільського населення регіону;
Пріоритетні напрями досягнення стратегічних цілей	- збалансування структурно-функціональної організації підприємств агропродовольчої сфери регіону, зокрема – збільшення кількості сімейних кооперативів та середніх господарств; - формування і функціонування агропродовольчих кластерів; - збалансування процесів екологічного відтворення природно-ресурсного потенціалу агропродовольчої сфери за рахунок оптимального поєднання принципів і механізмів державного регулювання та ринкового саморегулювання; - розвиток інфраструктури сільських населених пунктів.
Механізми реалізації стратегічних складових	Стратегічні складові забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери доцільно реалізовувати шляхом виконання Стратегій економічного та соціального розвитку Одеської, Миколаївської та Херсонської областей на період до 2020 року. Необхідним є розробка інших документів, у тому числі цільових програм сталого розвитку регіону в цілому та територіальних районів зокрема, які також будуть спрямовані на практичну реалізацію стратегічних цілей та складових забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери.
Моніторинг та оцінка ефективності	Моніторинг та оцінювання ефективності реалізації стратегічних складових слід проводити обласним та районним державним адміністраціям із залученням наукових установ, неурядових

реалізації стратегічних складових	організацій, незалежних експертів, громадськості для забезпечення об'єктивності та неупередженості моніторингу.

*Розроблено автором на основі [196, с. 116]

3.2 Аналіз сучасного стану та оцінка економічної сталості розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону

Внутрішня економічна сталість агропродовольчої сфери регіону забезпечується наявністю необхідних виробничих ресурсів та ефективним їх використанням, оптимізацією розмірів підприємств, пропорційним розвитком рослинницької, тваринницької і переробної галузей та відповідної інфраструктури.

Сучасна парадигма економічного розвитку держав грунтується на принципі незалежного розвитку окремих регіонів. Така стратегія все більше поширюється в Європі, яку сьогодні називають «Європа регіонів» [320, с. 62].

На макрорівні регіон є сукупністю кількох областей, виділених за певними ознаками. Регіон – це цілісна система, зі своєю структурою, зв'язками, функціями, зв'язками з зовнішніми середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Домінантою сучасного розвитку нашої країни, є затвердження нового порядку відносин між центром і регіонами, відчутне розширення прав і відповідальності територій. Південний регіон знаходиться у межах Причорноморської низовини і включає три області – Одеську, Миколаївську та Херсонську і є, на наш погляд, функціональним, з погляду сталого розвитку агропродовольчої сфери. Зокрема, в Європі існує Номенклатура статистичних територіальних одиниць (NUTS) де регіони поділяються на два типи: нормативні (адміністративні) та аналітичні (або функціональні). До перших відносяться регіони з чітко визначеними кордонами та історичним підгрунтям, до других – регіони, виділені за географічними, економічними чи соціальними критеріями. Система NUTS сприяє макроекономічному аналізу просторових одиниць [315, с. 186]. З точки зору В. Чужикова, «сучасний регіон являє собою відкриту, поліструктурну

систему, яка базується на територіальній єдності, має подібну галузеву, соціальну та демографічну структури, сформовану спільну інфраструктуру та відповідну організаційно-управлінську таксономічну модель» [405? с/ 83].

Південний регіон має площу 86,369 тис. км^2 та переважно займає територію рівнинної Причорноморської низовини. Район розташований на перетині державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Питома вага Південного регіону в загальному обсязі виробництва валової сільськогосподарської продукції по Україні перевищує 14,3%, зерна – 21,5%, соняшнику – 23,1%, винограду – 85,5%, м’яса – 13,5%, молока – 14,8%, яєць – 17,3%. В структурі валової продукції сільського господарства питома вага окремих видів складає: зерна – 29,9%, технічних культур – 5,9%, в тому числі соняшнику – 4,1%, м'яса – 15,9%, молока – 13,3%, овочів – 10,1%, риби та ракоподібник – 23%. Харчова промисловість – одна з провідних галузей економіки регіону, що налічує близько 2000 підприємств. На частку агропродовольчої продукції припадає більше 46 % всього обсягу експорту товарів з регіону. У структурі експорту області значну частину (41,4%) займають товари рослинного походження [279].

Виходячи з потреб стратегічного планування сталого розвитку Південного регіону на основі визначених чинників просторової диференціації вчені виділяють також два субрегіони: Бессарабія та Причорномор’я [360].

Бессарабія знаходиться у межах Одеської області від Дунаю до Дністра, на півночі межує із Молдовою. Унікальна територія включена до складу України в 1940 році, фактично в обмін на Придністров’я, яке було передано до складу Молдови. Субрегіон є багатонаціональним, там проживає українське, болгарське, гагаузьке, румунське та молдовське населення, є росіяни-старовіри. Винятковим є транспортно-логістичне положення та природно-рекреаційний потенціал субрегіону. Бессарабія є Дунайськими воротами України до Європейського Союзу, її порти можуть бути транспортним хабом Чорноморсько-Балтійського транзиту. Дунайські плавні з реліктовою рослинністю та кліматом і піщані береги Чорного моря мають величезний

потенціал для розвитку туризму як для потреб України, так і всієї Центральної Європи. Унікальний клімат, ґрунти, море та річки дають можливість відновити виноградарство та виноробство, сконцентруватися на вирощуванні фруктів та овочів, розведення риби та морепродуктів [360].

Причорномор'я є найрозвиненішим і найзаселенішим субрегіоном Півдня України, який простягнувся від Дністра до Дніпра і включає такі міста як Одеса, Миколаїв та Херсон, охоплюючи прибережні частини цих трьох південних областей України. Субрегіон характеризується переважанням сільського автохтонного населення з типовим російськомовним пострадянським населенням великих міст, зокрема це стосується Миколаєва, який багато років був центром військового суднобудування. Субрегіон є найбільш розвиненим на Півдні як в промисловому відношенні, так і у розвитку сільського господарства. Розвинуте монокультурне сільське господарство орієнтоване на експорт пшениці та соняшника для свого потребує транспортної інфраструктури, зокрема автошляхів. На сьогоднішній день саме Причорномор'я виконує функцію зони відпочинку на морському узбережжі для вітчизняних туристів. Цей регіон потребує реіндустріалізації, виходячи із технологічних та логістичних можливостей, які відкриває перед Україною євроінтеграція [360, с.5]. Агропродовольча сфера є потужним драйвером сталого розвитку Південного регіону.

Одним з найважливіших факторів розвитку агропродовольчої сфери є природно-ресурсний потенціал регіону. Південний регіон відрізняється багатством земельних, кліматичних та рекреаційних ресурсів, водночас, відчуває нестачу у водних та лісових ресурсах. Історичною особливістю Південного регіону є надзвичайна родючість чорноземних степів. Завдяки близькості моря створювалась можливість ефективно і дешево пов'язати цей землеробський район з європейським ринком, потреби якого у збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах стимулювали швидкий економічний розвиток Південної України. Помірний клімат, чорноземні ґрунти в поєднанні з великою кількістю сонячних днів у році

(вегетативний період складає близько 200 днів) створюють сприятливі умови для вирощування зернових культур, овочів, розвитку садівництва і виноградарства. Це закономірно, адже на думку представників української школи фізичної економіки С. Подолинського, М. Руденка та багатьох інших: «найвагомішими чинниками в одержанні продуктів харчування були і залишаються – енергія Сонця, ґрунту, води і повітря і сам фотосинтез». Зокрема, С. Подолинський доводив, що «хліб приходить із Космосу…в будь-якій кількості, бо можливості злаків практично невичерпні [374, с. 112]. А прекрасні піщані морські пляжі, мальовничі річкові пейзажі, цілюща суміш південного сонця та степового повітря – усе це сприяє розвитку рекреаційно-туристичного комплексу. Приморські регіони у високо розвинутих країнах широко залучені до міжнародного поділу праці, вирізняються високим рівнем життя, відіграють роль форпостів розповсюдження науково-технічного прогресу до інших регіонів країни.

Одеська область – простягається на сотні кілометрів від півночі, яка заходить у зону Лісостепу, до крайніх південних меж країни. Одеська область – найбільша за площею область України (її територія становить 33,3 тис. кв. км – 5,5% території України) розташована на крайньому південному заході України, вздовж державних кордонів з Республікою Молдова та Румунією. Область розташована на перехресті міжнародних транспортних магістралей із півночі на південь та із заходу на схід, що визначає певним чином спеціалізацію регіону та пріоритети його розвитку.

У межах області розташовані 1134 малих річок і струмків, 15 прісноводних та морських лиманів (найбільші з них Дністровський, Тилігульський, Хаджибейський, Алібей, Бургас, Будакський, Куяльницький, Кучурганський), 68 водосховищ, 45 озер, у тому числі 8 Придунайських озер: Ялпуг, Кугурлуй, Катлабух, Китай, Сасик, Кагул, Картал, Саф’яни.

В області понад 2,5 млн. га сільськогосподарських угідь, з них більш 2 млн. га ріллі, понад 80 тис. га виноградників і садів [345].

Рис. 3.1 Карта Одеської області з адміністративними районами

Джерело: [359]

Сільське господарство Одеської області – одна з основних за обсягом виробництва і зайнятості трудових ресурсів галузь матеріального виробництва. В ній зайнято 35% населення, зосереджено понад половину виробничих фондів, виробляється 42% валового суспільного продукту, 80% товарів народного споживання. Земельний фонд області складає 3331,3 тис. га, в тому числі 2594,5 тис. га (78,0%) – сільськогосподарські угіддя, з них 2076,5 тис. га (80,0%) – рілля, 19,9 тис. га (0,9%) – перелоги, 90,7 тис. га (4,4%) – багаторічні насадження, 50,6 тис. га (2,4%) – сінокоси, 356,8 тис. га (17,2%) – пасовища. В харчовій промисловості базові підприємства зосереджені в олійножировій, м’ясомолочній, консервній та виноробній галузях [345]. На

цих землях сприятливі умови для виробництва широкого асортименту продуктів рослинництва та тваринництва. Як і в інших південних областях, тут, завдяки багатоземеллю, швидко занепало виробництво технологічно складних, трудомістких, відносно малодохідних продуктів. Одещина має ще й специфіку, зумовлену прикордонним розташуванням і багатонаціональним сільським населенням. Серед найбільших підприємств харчової промисловості: ОП «Одеський завод шампанських вин»; ДП «Куліндорівський комбінат хлібопродуктів; ЗАТ «Одесавинпром», ЗАТ «Одесакондитер»; ВО «Одеський консервний завод дитячого харчування і т. ін. Потужним є науково-дослідний потенціал у агропродовольчій сфері Одеської області, до нього відноситься: Одеська національна академія харчових технологій, Одеський державний аграрний університет, Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень, Селекційно-генетичний інститут – Національний центр нассіннєзнавства і сортовивчення, Інститут виноградарства і виноробства ім. В. Є. Таїрова та багато інших. Серед міст Одеської області переважають малі з населенням до 50 тис. чол., в тому числі в 12-ти містах чисельність мешканців не перевищує 25 тис. чол.

Миколаївська область розташована в Північному Причорномор'ї, в басейні річки Південний Буг. На півдні омивається водами Чорного моря. Північно-західна частина знаходиться у зоні Лісостепу, південно-східна – Степу.

Рис. 3.2 Карта Миколаївської області з адміністративними районами

Джерело: [359]

Загальна площа сільськогосподарських угідь дорівнює 2 мільйонам гектарів, 1,7 млн. га з яких – орні землі, або 5,0% ріллі України. Питома вага області у виробництві сільськогосподарської продукції держави понад 3,3%. Миколаївщина знаходиться в зоні родючих чорноземів, які на півдні переходять у каштанові. Основну частку в загальній структурі земельного фонду області займають сільськогосподарські землі – 2006,7 тис. га. Питома вага регіону у виробництві продукції сільського господарства в Україні 2016 року становила 3,7%. У валовому виробництві сільськогосподарської продукції продукція рослинництва становить 80,4%, тваринництва – 19,6%. Із видів сільськогосподарської продукції найбільшу питому вагу займають

технічні культури (40,5%), зернові культури (38,6%.), молоко (50,8%), м'ясо (30,3%). Миколаївська область має всі передумови стати регіоном сталого економічного зростання на основі інноваційної промисловості, розвинутого транспортно-логістичного центру, важливим продовольчим центром країни з екологічним, високоефективним сільським господарством, комфортним та безпечним краєм, де є всі умови для всебічного розвитку людини [345]. Виробнича структура сільського господарства - рослинницько-тваринницька. Значний вклад у розвиток харчової промисловості регіону вносять такі підприємства, як: ПрАТ «Лакталіс-Миколаїв» (ТМ «President»), що експортує продукцію до країн ЄС; «Баштанський сирзавод»; АТ «Миколаївський комбінат хлібопродуктів»; ТОВ «Сандора» та багато інших. Візитною карткою м. Миколаїв став ТОВ «Нібулон». Інноваційна та навчально складова агропродовольчої сфери Миколаївської області представлена наступними закладами: Миколаївський національний аграрний університет, Миколаївська філія державної установи «Інститут охорони ґрунтів України», Миколаївський науково-дослідний центр продуктивності агропромислового комплексу і т. ін. Миколаївська область адміністративно поділена на 19 районів. В області налічується 5 міст обласного підпорядкування, 17 селищ міського типу та понад 908 сільських населених пунктів. Серед найбільших інвестиційних проектів 2016 р. – будівництво терміналу по перезавантаженню зернових і олійних культур китайської державної корпорації COFCO у м. Миколаєві. Це важлива ланка грандіозного проекту «Один пояс – один шлях» і найбільша інвестиція КНР в агросектор України. Крім Китаю вкладають гроші у вітчизняну агрологістику і США, зокрема провідна агропромислова корпорація Bunge реалізувала також у Миколаєві проект з будівництва виробничо-перевантажувального комплексу, що включає підприємство з виробництва рослинної олії та два термінали з перевантаження олії та зерна. Крім того, зазначене підприємство забезпечується енергією за допомогою твердопаливного котла, що працює, використовуючи лузгу насіння соняшника. З переліком інших проектів можна ознайомитись на сайті [222].

Херсонська область розміщена у степовій зоні Східно-Європейської рівнини в нижній течії Дніпра. Херсонська область належить до розвинених агропродовольчих регіонів.

Рис. 3.3 Карта Херсонської області з адміністративними районами

Джерело: [359]

Територія області займає майже 2 млн. га сільськогосподарських угідь, що є найбільшою площею орних земель в Україні. Територія Херсонської області розташована у південній частині України, в басейні нижньої течії р. Дніпро в межах Причорноморської низини, омивається Чорним і Азовським морями, Сивашем та Каховським водосховищем. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України Херсонська область за низкою показників входить в п’ятірку лідерів, а саме, в галузі тваринництва за січень-серпень 2017 року:

– друге місце по виробництву яєць від птиці всіх видів – 1184,4 млн. шт.

– п’яте місце за наявним поголів’ям птиці всіх видів – 17026,1 тис. гол.

За показниками продуктивності в сільськогосподарських підприємствах:

– четверте місце по середньодобових приростах ВРХ – 562 грам. (по Україні – 525 грам.).

– друге місце по середньому надою на одну корову – 4316 кг/гол. (по Україні – 3756 кг/гол).

в галузі рослинництва на 7 вересня 2015 року (оперативні дані):

– перше місце по врожайності сої – 31,8 ц/га. (по Україні – 17,7 ц/га).

– п’яте місце з підготовки ґрунту під посів озимих– 561 тис. га. [130].

Сільське господарство відноситься до провідних галузей економіки області, що має значний вплив на рівень та якість життя населення, стабільну роботу галузей, що споживають сільськогосподарську продукцію, формування експортного потенціалу. У масштабі України на Херсонську область припадає 4,7% сільськогосподарських угідь і 3% сільського населення. Питома вага області в загальних обсягах виробленої сільськогосподарської продукції країни у 2014 році становила 3,9%, що є недостатнім з огляду на її агрокліматичний потенціал [130]. У сучасних умовах стан використання земельних ресурсів області не завжди відповідає вимогам їх охорони, оскільки в результаті антропогенної діяльності порушено екологічно безпечне природокористування, в першу чергу порушено допустиме співвідношення площ угідь, зокрема: ріллі, пасовищ, сінокосів, земель водного та лісового фондів. Одна з головних проблем землекористування в області – інтенсивний розвиток процесів деградації ґрунтів. Одними із важливих питань прогнозованості виробництва і збуту сільськогосподарської продукції у перспективі для області постають питання наявності переробних підприємств, розвитку логістики зі зберігання продукції. У галузевій структурі валової продукції сільського господарства провідне місце належить **рослинництву**. Область є одним з національних лідерів у вирощуванні овочів і баштанних культур. Серед овочевих культур в Херсонській області найбільше значення мають помідори, капуста, цибуля,

перець солодкий, баклажани. Далеко за межами області як знак якості відомі херсонські кавуни та томати. З іншого боку, Херсонщина є відомим гравцем на міжнародному аграрному ринку, але здебільшого в напряму зернових та технічних культур, а плодоовочева продукція за кордоном досить маловідома. Тому напрямок її експорту слід розвивати, передусім за рахунок формування великих товарних партій з якими можна вийти на міжнародні ринки. Вирішення цього завдання можливо завдяки створенню кластерів. Херсонська область славиться і як **тваринницький** край: активно розвиваються свинарські, молочні та птахоферми. Агропродовольча сфера області має потужну науково-технічну та інформаційно-консультаційну підтримку: Херсонський державний аграрний університет, Херсонський національний технічний університет, Інститут зрошуваного землеробства НААНУ, Інститут рису НАНУ, Інститут тваринництва степових регіонів ім. М. Ф. Іванова, заповідник «Асканія-Нова», а також дослідницькі станції. Агропідприємства Херсонської області виробляють високоякісну продукцію і повністю забезпечують регіон продуктами харчування. У харчовій та переробній промисловості регіону налічується близько 90 великих, 300 середніх і малих підприємств, що випускають широкий асортимент продовольчих товарів. Серед них – птахоферми, м'ясо- і молокопереробні заводи, маслозаводи, виробники борошна і борошняних виробів, круп, сирів, кетчупу, майонезу, консервованих овочів і фруктів, хлібопекарські комплекси тощо. Успішними підприємствами є ЗАТ «Чумак», ПАТ «Дім марочних коньяків «Таврія», агрофірма радгосп «Білозерський», ТОВ «Данон-Україна» і т. ін. В Херсонській області є 9 міст, з яких 3 – обласного значення (м. Херсон, м. Нова Каховка, м. Каховка); 312 селище міського типу, 658 сіл.

Щорічно, з 2008 року, у Херсонській області (м. Нова Каховка) проводиться Міжнародний інвестиційний форум «Таврійські горизонти». Таврійські горизонти – це постійно діючий бізнес майданчик, що генерує нові тенденції економічного і інвестиційного розвитку Херсонщини в міжнародному просторі. Це платформа, в рамках якої, представники ділових

кіл з усього світу обговорюють ключові питання міжнародного співробітництва, знаходять нових партнерів, що є синергією перспектив і вражень [238]. 26-28 липня 2018 р. У Херсоні була проведена VIII Міжнародна агропромислова виставка та форум з розвитку фермерства «Агропорт-Південь-Херсон». Серед ключових тем –інвестиційний потенціал Південної України, логістика сільськогосподарської продукції (в тому числі — річкове перевезення), зрошення, овочівництво, садівництво, виноробство, тепличне господарство, виробництво органічної продукції, рибальство, молочне скотарство, птахівництво, ланцюги доданої вартості (перероблення сільськогосподарської продукції), туризм, енергоефективні технології, розумні та ІТ-технології [238].

Тобто, в цілому, природно-ресурсний потенціал Південного регіону має виключно важливе значення для його соціально-економічного розвитку. Його структура представлена в таблиці 3.3

Таблиця 3.3

Структура природно-ресурсного потенціалу Південного регіону

Області Південного регіону	Сумарний потенціал, % від загальноукраїнського	Потенціал природних ресурсів, %						
		мінеральних	водних	земельних	лісових	рекреаційних	фауністичних	разом
Миколаївська	2,9	2,8	23,2	66,7	0,5	5,9	1,0	100,0
Одеська	3,7	1,8	11,1	71,8	1,3	13,5	0,5	100,0
Херсонська	2,9	1,6	22,7	67,1	1,0	6,4	1,2	100,0
Україна	100,0	28,3	13,1	44,4	4,2	9,5	0,5	100,0

Джерело: [352, с.60]

Економічну складову сталого розвитку АПС Південного регіону можна охарактеризувати досить позитивно (таблиці), проте з певним переважанням рослинництва над тваринництвом. Сільське господарство Південного регіону має зерново-тваринницький напрям з широко розвиненим садівництвом та

виноградарством. У структурі сільськогосподарських угідь понад 81% ріллі, більш ніж 13% пасовищ і 1% сіножатей (табл 3.4).

Таблиця 3.4

Сільськогосподарське використання земельного фонду Південного регіону, тис. га

Області	Всього землі	Зокрема сільськогосподарські угіддя	З них всього ріллі	Розораність, %	Переведення ріллі в природні кормові угіддя і заліснення	Залишається ріллі в усіх категоріях господарств	Розораність, %
Одеська	3331,3	2572,5	2096,8	81,5	645,3	1451,5	57,5
Миколаївська	2472,7	2075,9	1753,8	84,5	540,0	1213,8	58,2
Херсонська	2831,7	1978,8	1750,8	88,7	512,6	1238,2	62,8

Джерело: [286, с.5]

Майже половина посівних площ зайнята зерновими культурами (найбільша частка в структурі посівних площ України). Головною культурою, що вирощується є озима пшениця. За обсягами виробництва овочевої продукції, регіон також займає провідні позиції (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Валовий збір основних сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій Південного регіону (2016 р.), тис. т

Регіон, область	Зерно	Насіння соняшнику	Картопля	Овочі	Цукрові буряки
Миколаївська	2864	727,8	211,8	492,2	65,6
Одеська	3677,2	673,6	536,6	437,8	-
Херсонська	2156,2	272,3	278,7	1282,3	-
Всього по регіону	8697,4	1673,7	1027,1	2212,3	65,6
По Україні	63859,3	10133,8	23693,4	9637,5	15734,1

Джерело: складено автором за [341]

Частка виробництва продукції сільського господарства господарствами населення у середньому по регіону складає 46,5% (2016 р.). Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва у 2016 р. приблизно становив 29,5%. В Південному регіоні з’являється все більше

сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств, здатних вирощувати сільськогосподарські культури на основі найсучасніших технологій, отримуючи при цьому якісну продукцію за умови високого рівня врожайності.

Таблиця 3.6

Виробництво продуктів тваринництва у Південному регіоні у 2016 р.

Область	М'ясо, тис. т	Молоко, тис. т	Яйця, млн. шт.	Мед, тон
Миколаївська	32,6	343,8	284,1	5845
Одеська	48,8	385,3	355,0	1822
Херсонська	48,9	300,0	1577,8	854
Всього по регіону	130,3	1029,1	2216,9	8521
По Україні	2322,6	10615,4	16782,9	63615

* За даними [341]

Таблиця 3.7

Частка та місце Південного регіону у загальному обсязі виробництва валової продукції сільського господарства у 2016 р.

Області	Валова продукція		У тому числі			
			Рослинництва		Тваринництва	
	млн. грн	у % до 2014	млн. грн	у % до 2014	млн. грн	у % до 2014
Україна	239467,3	95,2	168439	94,8	71028,3	96,3
Миколаївська	8951,2	102,1	7257,9	105,2	1693,3	90,5
Одеська	10642,1	96,2	8550	95,2	2092,1	100,8
Херсонська	10836,1	105	8520,2	110,2	2315,8	89,6
Південний регіон	30429,4	101,9	24328,1	103,5	6101,2	97,3

Джерело: розроблено автором за [341]

Для галузі тваринництва актуальними напрямами сталого розвитку є: племінна і селекційна робота, нарощення поголів'я та вихід на зовнішній ринок.

Важливі структурні зміни відбуваються за останні роки у тваринництві. Розвиток цієї життєво важливої галузі здійснюється за такими напрямами:

– удосконалення роботи діючих і створення нових спеціалізованих великотоварних господарств з промисловою технологією виробництва;

– створення власної селекційно-племінної бази;

– покращення умов утримання і годівлі худоби та птиці.

Результати аналізу сильних і слабких сторін, а також загроз і можливостей сталого розвитку АПС Південного регіону представлені в таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Матриця SWOT-аналізу агропродовольчої сфери Південного регіону

	Можливості (O)	**Загрози (T)**
	- зацікавленість інвесторів - спроможність створення мережевих структур; - реалізація експортного потенціалу у низці галузей; - розвиток логістичної інфраструктури	- функціонує у мінливих умовах зовнішнього середовища; - недостатня державна підтримка; - зменшення чисельності населення; - подорожчання виробничих ресурсів; - форс-мажорні кліматичні умови; - зниження платоспроможного попиту
Сильні сторони (S)	**SO**	**ST**
- сприятливі кліматичні умови; - наявність у достатній кількості продуктивних земель; - вигідне економіко-географічне положення; - повсюдно розвинена харчова промисловість; - значний науково-освітній потенціал	- створення агротехнопарків та інноваційних кластерів; - вихід на закордонні ринки збуту; - поглиблення інтеграції з іншими регіонами та країнами ЄС	-впровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій; - популяризація споживання місцевих та органічних продуктів «локаворство»
Слабкі сторони (W)	**WO**	**WT**
- деградація земельних ресурсів; - забруднення навколишнього середовища; - застаріла техніко-технологічна база багатьох підприємств; - складна специфіка фінансування сезонних виробництв; - старіння кадрів у сільській місцевості; - висока ресурсомісткість виробництва	- розвиток горизонтальної та вертикальної інтеграції; - зміцнення економічної спроможності об’єднаних територіальних громад	- залучення інвесторів; - використання лізингу для оновлення обладнання; - впровадження соціальних програм для молодих сімей у сільській місцевості

Джерело: складено автором

На основі даних табл. 3.8, можна сказати, що у агропродовольчій сфері Південного регіону доцільно застосовувати стратегію зростання, спираючись, передусім на сегмент SO, оскільки у регіону:

– сприятливі кліматичні умови;

– наявність у достатній кількості продуктивних сільськогосподарських земель;

– вигідне економіко-географічне положення;

– повсюдно розвинена харчова промисловість;

– значний науково-освітній потенціал.

Природно-кліматичні умови та родючі землі Південного регіону сприяють подальшому розвитку агропродовольчої сфери України, дозволяють отримувати високі врожаї всіх сільськогосподарських культур в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. Сучасний стан екосистем і навколишнього середовища Південного регіону змушує змінювати точку зору щодо подальшого господарського розвитку, технічного прогресу й оцінювати їх з урахуванням екологічних пріоритетів та наявності екологічних ризиків.

Важливе значення для вітчизняної економіки має експортна стратегія. Зокрема, основними статтями експорту Південного регіону є зерно, соняшникова олія, мука, мед, горіхи, продукція виноробства і т. ін. Зокрема, ТОВ соковий завод «Кодимський» соковий – провідний постачальник найякіснішої продукції. Виробництво розташоване в екологічно чистому регіоні – м. Кодима Одеської області. Вигідне географічне розташування і сприятливий клімат Одеської області дозволили створити потужну сировинну базу, що, в свою чергу, відкрило можливість запропонувати споживачу широкий асортимент продукції. Завод виробляє фруктово-ягідне, овочеве пюре та концентрований яблучний сік. Концентрати Кодимського сокового заводу забирають всю експортну квоту на соки до країн ЄС [238].

Локомотивом нарощення обсягів експорту стали зернові. Агробізнес, особливо рослинництво, останні 5 років є стабільно прибутковим. Зокрема,

Китай активно закуповує український ячмінь і пшеницю, а найбільшим попитом користується кукурудза, поставки якої зросли майже в 21 раз, починаючи з 2013 року. Поруч із розвитком торгівлі сировинною продукцією, активно розвиваються поставки продуктів переробки. Експорт пшеничного борошна зріс з 0,3 млн дол США у 2011 році, до майже 17 млн дол США у 2015 році. Також минулого року Україна почала експортувати в Китай крохмаль і солод. Значну частку в поставках займає олія, в основному мова йде про соняшникову олію, експорт якої за останні 5 років зріс у 4,7 рази. Також зросли поставки соєвої і ріпакової олії. Натомість з Китаю в Україну можливе нарощення поставок риби і молюсків, а також цитрусових, приправ (в основному імбиру), соків, а також екстрактів з кави або чаю [238].

Економічна складова є основою комплексного сталого соціо-еколого-економічного розвитку території, для досягнення якого необхідно збалансування всіх його сфер. При цьому, структурна перебудова економіки має здійснюватися шляхом переходу від індустріально-аграрної моделі екстенсивного типу до конкурентоспроможної, інноваційної ринкової економіки інтенсивного типу (орієнтованої як на зовнішній, так і внутрішній ринок), де враховується повна економічна вартість використаних ресурсів і передбачається їх відновлення. В аграрній сфері – це впровадження науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов інноваційних технологій; реалізація заходів щодо підвищення врожайності зернових, овочевих, технічних культур, продуктивності й ефективності тваринницьких галузей господарства для задоволення як внутрішніх потреб, так і нарощування експортного потенціалу; розширене впровадження органічного землеробства, тобто сільськогосподарської діяльності із застосуванням біологічних методів захисту рослин та оптимальним використанням органічних і мінеральних добрив; збільшення обсягу виробництва високоякісних продуктів харчування, обґрунтована зміна структури харчування населення та забезпечення контролю якості сільськогосподарської продукції; сприяння розвитку збалансованих сільських

територій; упровадження ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів [222, с. 12].

Економічна складова концепції полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні матеріало- та енергозберігаючих технологій. Для екології сталий розвиток має забезпечити життєздатність біологічних і фізичних систем. Від цього залежить глобальна стабільність біосфери. Особливого значення набуває спроможність таких систем самооновлюватися та адаптуватися до різноманітних змін, замість збереження в деякому статичному стані. Соціальна складова, орієнтована на людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості соціальних конфліктів. Системне узгодження цих трьох компонентів є завданням величезної складності.

Досвід показує, що у багатьох країнах світу нарощування сільськогосподарського виробництва ставало рушієм всієї економіки. В Україні, як і в інших державах світу, сільське господарство в усі часи будувалося на поєднанні великих, середніх і малих форм його організації, причому, як правило, великі господарства виконували роль провідників науково-технічного прогресу у галузі. Це забезпечувало загальне зростання у сільськогосподарській галузі та підвищення рівня добробуту на селі [73, с. 89].

Водночас, слід відмітити, значне зростання кількості агрохолдингів та інтенсивності використання сільськогосподарських земель. Так, якщо в Польщі основу сільськогосподарського виробництва становлять традиційні для західноєвропейської аграрної культури фермерські господарства, то в Україні сільське господарство і значна частина харчопереробної галузі перебувають під владою агрохолдингів, які є фактичними антагоністами фермерських господарств. Кожен з них акумулює земельний банк від 50 до 500 тис. га, концентруючись на виробництві обмеженого кола сільськогосподарських культур, орієнтованих переважно на експорт. Зазвичай це зернові або технічні культури, що експортуються як сировина для виробництва продовольчих товарів. Через це, на думку українських експертів,

держава зазнає значних збитків, оскільки недоотримує потенційні переваги від переробки зернових і технічних культур в Україні (чи від використання їх у тваринництві) з подальшим експортом на закордонні ринки. Наприклад, за різними оцінками, на кожні 100 тис. тонн сировинного експорту Україною втрачається приблизно 25 млн грн потенційних доходів від переробки цієї продукції всередині держави, а деякі європейські імпортери української кукурудзи, закуповуючи її по 120 – 160 дол. США за тонну, отримують по 600 дол. доданої вартості на тонні [221, с. 28].

Сільське господарство Німеччини базується на сімейному фермерстві – 94% сільськогосподарських підприємств є сімейними (за юридичною формою – індивідуальні підприємства, що належать одному власнику) [261, с. 34]. Вони виробляють основну частину сільськогосподарської продукції. 60% зайнятих у галузі є членами сімей власників підприємств, 15% – найманими працівниками, зайнятими повний і неповний робочий день. Крім цього, у галузі зайнято близько 23% працівників як сезонна робоча сила [261, с. 35].

Середня площа сільгоспугідь одного господарства у Німеччині становить 59 га [261, с. 36]. У сільськогосподарських підприємствах в Україні середня площа є на порядок більшою – 460 га, при цьому 10% підприємств мають понад 3 тис. га угідь. І хоча в Німеччині теж спостерігається тенденція скорочення кількості сільськогосподарських підприємств (за 10 років на дещо більше 20%) і збільшення їх розміру (у 1999 р. було 36 га, у 2007 р. – 46 га), це поступовий багаторічний процес.

Дослідження структури регіональної агропродовольчої сфери показало, що поряд із її основними та допоміжними функціональними підсистемами важливу роль відіграють виробнича, ринкова, соціальна, наукова, інформаційна інфраструктури. В ринковій економіці, коли безпосереднє державне керування виробничими процесами неможливе, через елементи інфраструктури держава може ефективно впливати на розвиток агропродовольчої сфери як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Основне завдання виробничої інфраструктури – ефективне

використання ресурсного потенціалу агропродовольчої сфери на засадах сталого розвитку. Високорозвинена соціальна інфраструктура є необхідною передумовою, рушійним фактором покращення рівня життя сільського населення. Ефективний збут сільськогосподарської продукції на сьогодні є найбільш проблемним сегментом у діяльності агропромислового комплексу. Особливо актуальним питанням є організація збуту молока, м'яса та плодоовочевої продукції, яка виробляється малими фермерськими та особистими селянськими господарствами. Ці завдання вирішуються за допомогою забезпечення відповідної ринкової інфраструктури. Інноваційний потенціал агропродовольчої сфери досить потужний, але держава недостатньо стимулює розвиток наукової інфраструктури.

Розвиток агропродовольчої сфери у регіонах України передбачає комбінування і кооперування на певній території різних харчових виробництв з метою раціонального використання усіх видів ресурсів. Слід проводити диференційовану регіональну політику сталого розвитку агропродовольчої сфери виходячи з принципів «розумної спеціалізації». Її слід розвивати у напрямку збереження людського капіталу, формування інноваційного підприємництва та інтенсифікації горизонтальних зв'язків

3.3 Діагностика соціальної складової сталого розвитку АПС Південного регіону

Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільної і культурної системи регіону. Сталість розвитку АПС регіону в перспективі, багато в чому, визначається умовами для життя, праці і самореалізації молоді та дітей. Без справедливого розподілу ресурсів і можливостей між усіма членами суспільства, досягти сталого розвитку неможливо. Нині соціально-економічний розвиток сіл та невеликих аграрних міст значно залежать від їх територіальної близькості до значних економічних

та адміністративних центрів, тому значну загрозу становить депопуляція сільської місцевості.

Позитивні зрушення в сільському господарстві поки ще не забезпечили належного поліпшення умов життєдіяльності сільського населення. Аналіз динаміки процесів, що визначають рівень життя сільського населення на сучасному етапі, вказує на незадовільний стан соціального розвитку сільських територій, для яких нині характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, відтік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та «вимирання» населених пунктів. Важливим характером стабілізації і сталості агропродовольчої сфери є культура. В. Дієсперов наголошує, що селянство в Україні – першооснова нації. Історично країна формувалася як сільська місцевість, з якої значно пізніше виділилися промислове виробництво й торгівля. Забезпечуючи країну продовольством, село виступає опорою держави. Значна щільність сільського населення необхідна для освоєння ресурсів території, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Функції села багатогранні. Селянство виконує соціальні й етичні завдання, є носієм національного генетичного коду, ідентичності, духовності та культури нації [127, с. 52].

В Україні триває процес об’єднання територіальних громад, завдяки чому населення сільської місцевості може отримати додаткові переваги.

Водночас, при відсутності стратегічного бачення розвитку, або об’єднання економічно слабких сіл у громади, ці переваги можуть нівелюватися. Важливим ризиком також є тенденція до створення опорних шкіл, але відомо, що якщо школа закривається – молодь шукає собі інше місце для проживання.

Фермерство, яке ще не досягло організаційно-технічного рівня та прибутковості, достатнього для надходження необхідних коштів на комплексну модернізацію, залучення вітчизняних та зарубіжних інвестицій та гідну оплату праці найманих працівників. В європейських країнах саме фермерські господарства, користуючись потужною державною підтримкою і

фінансовою допомогою, є основною ланкою сільського бізнесу, що стимулює розвиток інших форм продуктивного підприємництва у селі. Члени сільських територіальних громад там активно створюють кооперативи агропромислового профілю з використанням наявного комунального майна і ресурсів [6, с. 223].

І. Іртищева вважає, що «розвиток агропродовольчого виробництва залежить від ставлення суспільства до соціальних проблем, передусім сільського населення, рівня його кваліфікації і культури, мотивації його трудової і соціальної активності у впровадженні інновацій у виробництво та забезпечення сталого розвитку» [154, с. 75].

На думку О. Бородіної, «основна суперечність сучасного етапу розвитку українського аграрного сектора полягає у тому, що на фоні модернізації сільськогосподарського виробництва, його інтенсифікації та нарощування експортного потенціалу руйнується традиційний сільський устрій, занепадають малолюдні сільські громади, а село перетворюється на зону суцільної бідності та соціального неблагополуччя. Відсутнє усвідомлення того, що це – цілісна соціоекономічна система, яка включає: виробництво безпечного продовольства; рекреаційну діяльність; збереження природи і розвиток ландшафтів; збереження традиційної української самобутності і сільського етносу. Лише концепція сільського розвитку, що розглядається в такому широкому контексті, може у перспективі забезпечити Україні геополітичне становище у світовій агропродовольчій системі» [72, с. 78]. Соціальний ефект сталого розвитку агропродовольчої сфери полягає також у зменшенні продовольчої залежності України за такими важливими продуктами, як м'ясо яловичини, овочі та фрукти; створення додаткових робочих місць у сільському господарстві

В агропродовольчій сфері регіону і України в цілому, значна частина виробників зосереджена у власних селянських господарствах та малих підприємствах. Власні селянські господарства, малі сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства виробляють більше половини валової

сільськогосподарської продукції. Крім того понад 70% трудомісткої сільськогосподарської продукції повсякденного споживання – картоплі, овочів, фруктів, молока та м'яса – продукують особисті селянські господарства, які не мають постійно діючих каналів реалізації такої продукції. Як наслідок – значна частина вирощеної продукції використовується нераціонально. Частина її потрапляє до споживачів через посередників, частина продається селянами на стихійних ринках. В таких умовах визначну роль у розвитку цих формувань відіграватиме сільськогосподарська обслуговуюча кооперація, яка дає можливість, шляхом концентрації обслуговуючих функцій за межами самих господарств, знижувати трансакційні витрати і сприяти росту ефективності сільськогосподарського виробництва та розвитку соціального капіталу [203, с. 5].

Зокрема, у деяких селах регіону відзначається тенденція до створення кооперативів як засіб збереження невеликих домашніх господарств. Зокрема, у 2009 р. було створено товаровиробниками села Князе-Григорівка Великолепетиського району Херсонської області сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «М’ясзаготторг». Саме завдяки створенню цього кооперативу була вирішена проблема реалізації м’яса та молока [370, с. 32].

Впровадження кооперації дає сільгоспвиробникам можливість виходити на ринок, отримувати прямий доступ до споживачів їхньої продукції. Однак, сама лише виробнича чи збутова кооперація у своєму традиційному вигляді уже не може забезпечити максимальну прибутковість товаровиробників. Існують більш розвинені види інтегрованих господарських структур, котрі характеризуються високою конкурентоспроможністю та ефективністю – кластери. Основними мотивами вибору місця проживання є забезпечення житлом, роботою та об’єктами соціальної інфраструктури. Відсутність одного з цих факторів є потужним стимулом зміни місця проживання.

Чисельність та структура населення у міському та сільському аспекті Південного регіону представлені у таблиці 3.9

Таблиця 3.9

(на 1 січня 2017 року)

Чисельність та структура населення Південного регіону

Регіон	Територія, тис. км^2	Чисельність населення, тис. чол.	У тому числі		Відсоток міського населення	Щільність населення, осіб на 1 км^2
			міське	сільське		
Україна	603,5	42760,5	29585	13175,5	69,2	70,86
Одеська	33,31	2390,3	1597,35	792,943	66,5	71,8
Миколаївська	24,59	1173,5	726,76	446,74	67,7	47,7
Херсонська	28,46	1072,6	654,3	418,3	61,0	37,7
Всього по регіону	86,36	4636,4	2978,41	1658	65,1	52,4

Джерело: сформовано автором за [278]

Загалом, у світі сільське населення становить 47% загальної чисельності населення, тоді як аграрне – близько 25%, у Європі – сільське населення – 27%, аграрне – 6% [1, 192].

Кінцевою метою забезпечення сталого розвитку будь-якого регіону чи країни є досягнення високого рівня життя її населення. Тому соціальний напрямок орієнтований на формування заходів по підвищенню рівня і якості життя населення, що проживає у сільській місцевості, так як саме воно, переважно, зайняте у агропродовольчій сфері.

Для оцінки рівня людського розвитку використовується Індекс людського розвитку (ІЛР) або (Human Development Index, HDI) – інтегральний щорічний показник для порівняння країн, що охоплює три виміри людського розвитку: довголіття і здоров’я (очікувана тривалість життя); здатність отримувати знання (середня та очікувана тривалість навчання); здатність досягнути гідного рівня життя (валовий національний дохід на душу населення) [12, с. 1]. Україна за підсумками 2017 р. посіла 84 місце зі 188 країн за ІЛР. В Україні Області Південного регіон за ІЛР посідають позиції нижче середнього – 14 – Миколаївська, 15 – Одеська, 17 – Херсонська [278].

Відтепер і соціально-економічний розвиток регіонів вимірюватиметься за двома основним індикаторами – індекс регіонального людського розвитку та індекс конкурентоспроможності. Для цього уряд затвердив відповідну

методику [125]. Це дозволить підвищити ефективність управлінських рішень центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у сфері регіонального розвитку. За даними Інституту Демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інтегральний індекс регіонального людського розвитку областей Південного регіону (2016 р.) представлено на рис. 3.4, 3.5, 3.6.

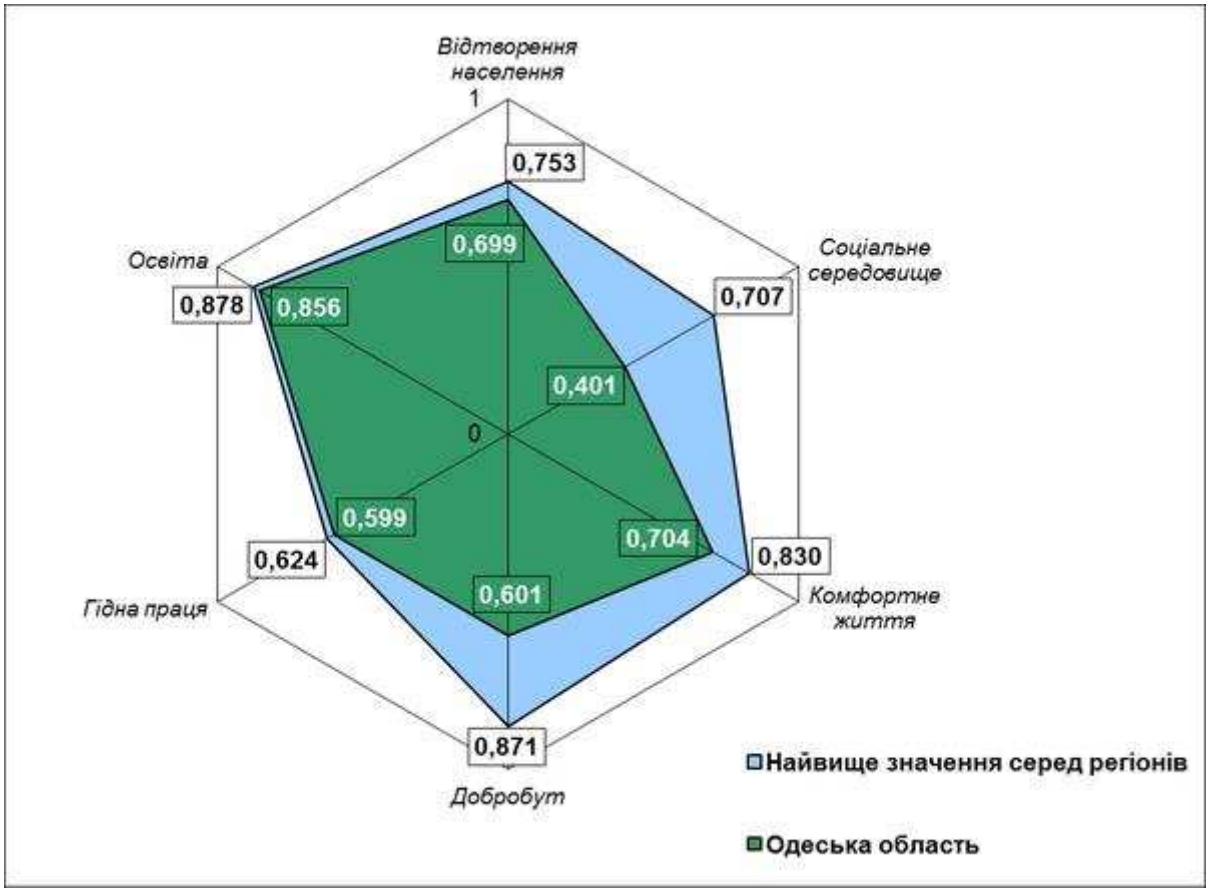

Рис. 3.4 Інтегральний індекс регіонального людського розвитку Одеської області [150]

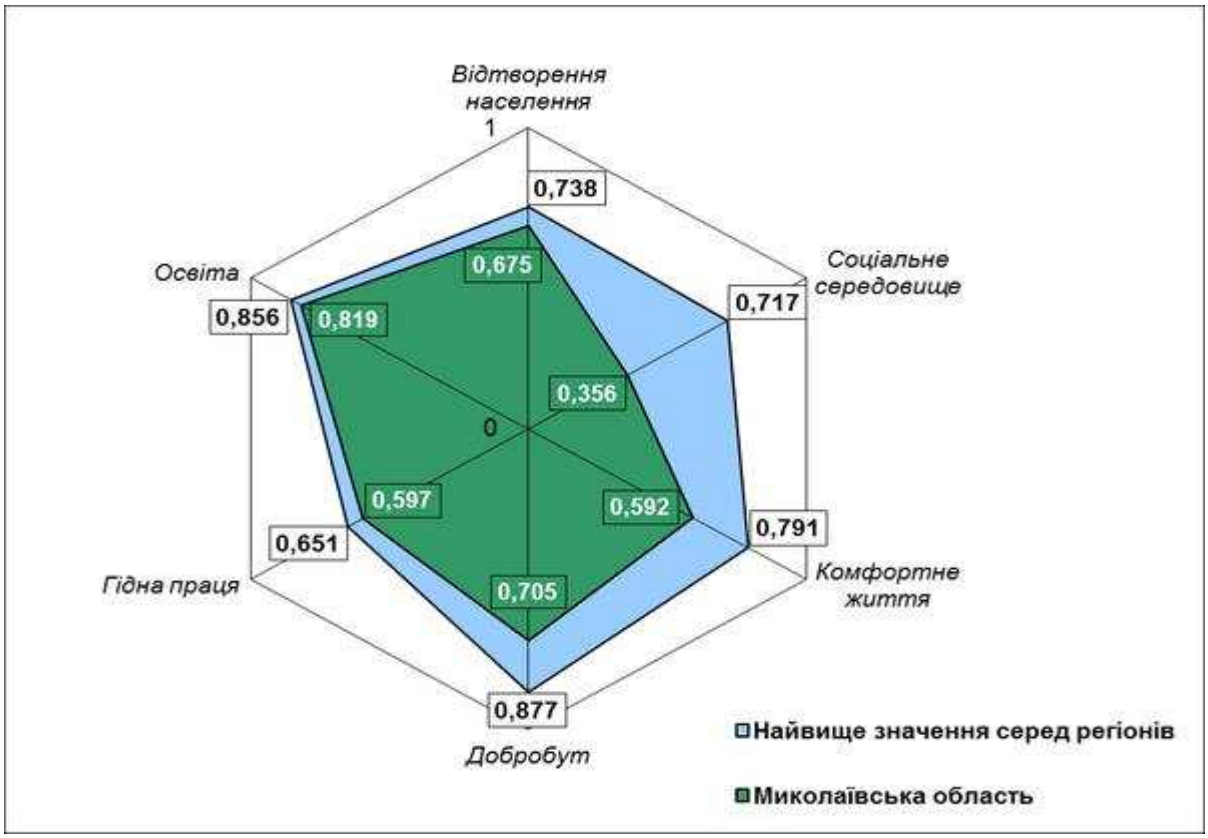

Рис. 3.5 Інтегральний індекс регіонального людського розвитку Миколаївської області [150]

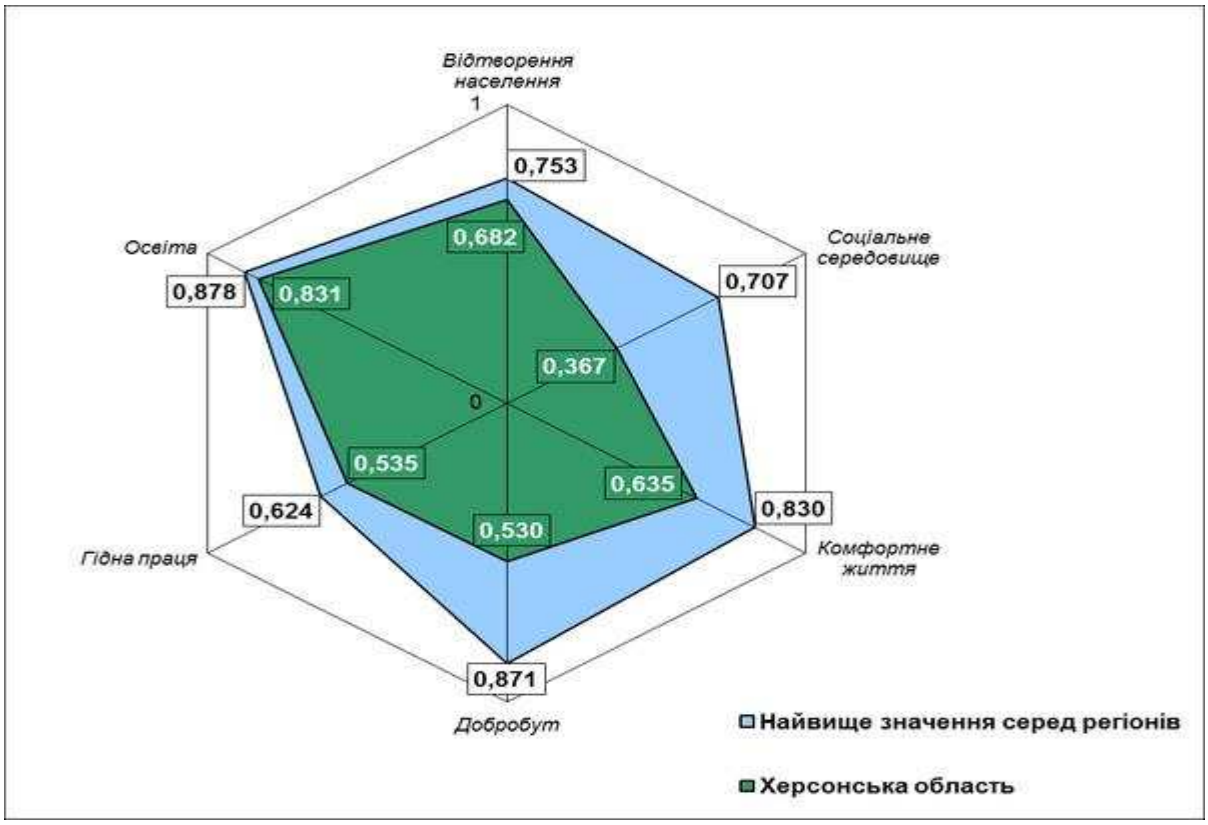

Рис. 3.6 Інтегральний індекс регіонального людського розвитку Херсонської області [150]

Згідно вищенаведених даних, у всіх трьох областях спостерігаються схожі тенденції недостатньо розвиненого соціального середовища та низького добробуту.

Як констатують П. Саблук та М. Кропивко, «соціальний і економічний занепад села продовжується. Однією з причин стало відокремлення розвитку агропродовольчого виробництва від розвитку соціальної сфери сільських територій. Так, сільськогосподарські підприємства, що раніше опікувалися розвитком об’єктів соціальної інфраструктури, переважно не можуть більше фінансувати соціальну сферу села. Органи місцевого самоврядування, за умов відсутності достатніх коштах у місцевих бюджетах не в змозі, як правило, забезпечити просте, а тим більше розширене відтворення соціальної інфраструктури села» [284, с.7].

Найціннішим ресурсом в галузі сталого розвитку, що належить суспільству, є людський інтелект, а основним фактором розвитку науково-технічного прогресу і цієї галузі – знання людей, їх здатність створювати багатство. Зі зростанням виробництва вдосконалюватимуться й ускладнюватимуться його процеси, загострюватиметься конкуренція – у загальний процес нині активно втягується наука і той хто зможе найкраще нею скористатися – вийде переможцем у вирішенні продовольчої проблеми.

Основними напрямками соціальних інвестицій повинні стати освіта, медицина, спорт, благоустрій територій, культура. Для того, щоб бізнес був стабільним, треба бережливо і відповідально ставитися до працівників, мати довгострокові плани розвитку. Проте, в Україні дедалі більше, зростає рівень підтримки благодійних та доброчинних ініціатив великими агрохолдингами, компаніями та корпораціями у сфері сільськогосподарського виробництва. Мова іде про спонсорство міжнародних та національних спортивних та мистецьких заходів, окремих представників культурної та наукової еліти, навчання молоді і т. ін. Зокрема, підприємство ТОВ СП «Нібулон», забезпечує здобуття вищої освіти, покращення умов праці, медичного обслуговування працівників; розбудова інфраструктури сільських територій; охорона та

збереження навколишнього середовища; впровадження енергозберігаючих новітніх технологій у виробництво. Щороку, десятки млн. грн., або 10,0% фонду заробітної плати спрямовуються на різні соціально значимі проекти та програми. Також ця компанія збирається спорудити найбільший у Херсонській області елеватор (м. Олешки), цехи для заморожування овочів і фруктів, а також для переробки місцевої сільгосппродукції. [4]. Компанія «Миронівський хлібопродукт» концентрує свої зусилля на чотирьох пріоритетних напрямах: розвиток місцевої інфраструктури, благодійна допомога колишнім і нинішнім співробітникам, покращення добробуту окремих мешканців і територіальних громад, підтримка розвитку культури і спорту [6].

В ринковій економіці, коли безпосереднє державне керування виробничими процесами неможливе, через елементи інфраструктури держава може ефективно впливати на розвиток агропродовольчої сфери як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Основне завдання виробничої інфраструктури – ефективне використання ресурсного потенціалу агропродовольчої сфери на засадах сталого розвитку. Високорозвинена соціальна інфраструктура є необхідною передумовою, рушійним фактором покращення рівня життя сільського населення. Ефективний збут сільськогосподарської продукції на сьогодні є найбільш проблемним сегментом у діяльності агропромислового комплексу. Особливо актуальним питанням є організація збуту молока, м’яса та плодоовочевої продукції, яка виробляється малими фермерськими та особистими селянськими господарствами. Ці завдання вирішуються за допомогою забезпечення відповідної ринкової інфраструктури.

Велике значення для відродження сіл є встановлення більш тісних зв’язків між містом і селом. Мова йде про розширення безпосередніх контрактів з продажу свіжої продукції між сільськогосподарськими виробниками і кооперативами шляхом доставки товарів додому або продаж виробниками продукції на орендованих прилавках в супермаркетах або на

фермерських ринках. Міських мешканців, в свою чергу, приваблює сільська місцевість з її чистим повітрям, смачною натуральною їжею, красивими ландшафтами. Велику роль у цьому відіграє «зелений туризм», роль і обсяги якого постійно зростають.

У кожному регіоні України є автентичні регіональні продукти (мають унікальні властивості завдяки певним для географічної місцевості природним умовам або людським факторам, або ж їх поєднанні), що можуть претендувати на одержання статусу продуктів із географічними зазначеннями, а в майбутньому стати брендом та сприяти розвитку сільських територій. Зокрема, у Південному регіоні, це – болгарська бринза, херсонські томати та кавуни і т. ін. Обласним та районним державним адміністраціям слід формувати «агропродовольчий бренд» регіону шляхом розміщення на сайтах матеріалів інформаційного та просвітницького характеру.

3.4 Екологічна складова сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону

Сталий розвиток агропродовольчої сфери нерозривно пов’язаний з екологічною сталістю, яка включає в себе стан повітря, водних, земельних ресурсів та інших складових навколишнього середовища. Моделі, за якими досі розвивалася агропродовольча сфера у світі, несуть значні ризики для суспільства. Необдумане використання природного капіталу (грунтів, води), забруднення повітря, призводить до незворотних змін в екосистемах. За Словами Н. Вінера: «Ми так радикально змінили наше середовище, що тепер для того, щоб існувати в ньому, ми повинні змінити себе». Саме коеволюційний перехід системи «людина-біосфера» до стану динамічно сталої цілісності, симбіозу й означатиме реальне перетворення біосфери на ноосферу. Для забезпечення цього процесу людство зобов’язане слідувати насамперед екологічному і моральному імперативам [320, с. 5].

Велика територія України ще з далеких часів зумовила екстенсивну систему використання землі і ведення сільського господарства. Нині, ключову роль, повинен відігравати перехід від екстенсивної експортно-сировинної моделі економічного розвитку до моделі сталого розвитку, що забезпечує економічну, екологічну та соціальну збалансованість. Тому, актуальним напрямом у регіональному управлінні агропродовольчою сферою є створення умов для екологічного виробництва продукції та постійний моніторинг ситуації. Це, передусім, здійснення контролю за внесенням мінеральних добрив, викидами підприємств харчової промисловості, проведення зрошення земель, збереження родючості грунтів і т. ін.

Необхідно відмітити, що усі три складові сталого розвитку безумовно тісним чином пов'язані одна з іншою. Екологічна складова виступає в якості обов'язкового критерію, якому повинні відповідати економічний і соціальний розвиток. Безумовно, екологізація агропродовольчої сфери регіону потребує ефективного управління як на державному, так на регіональному та місцевому рівнях. Зокрема, 18 липня 2018 року Урядом України було прийнято Стратегію низьковуглецевого розвитку України до 2050 року. Цей документ передбачає скорочення викидів і збільшення поглинання парникових газів, впровадження екологічно безпечного виробництва із застосуванням «зелених» технологій у всіх секторах економіки [270]. Також, одним із аспектів підтримання екологічної рівноваги у АПС регіону є екологічне оподаткування та спрямування цих коштів на захист навколишнього середовища.

Отже, концепція сталого розвитку передбачає зміну парадигм традиційної економіки, гуманізацію і екологізацію її головних принципів, пошук загальних підходів і узгодженості концепцій розвитку екологічних і економічних систем. Однак, протягом останніх років, все очевиднішою стає екологічна незбалансованість агропродовольчого виробництва, що призводить до посилення руйнівних тенденцій у використанні найціннішого багатства українського народу – землі. Тому найважливішою умовою збереження біосфери, нормального рослинного покриву і продуктивності

сільського господарства є постійна турбота про охорону земельних ресурсів та здійснення системи заходів з підвищення родючості.

Негативний вплив на довкілля, спричинений сільськогосподарським виробництвом, пов'язаний як із виснаженням природних ресурсів, так і з забрудненням в результаті застосування отрутохімікатів та мінеральних добрив. Так, за останні сорок років у світі, при підвищенні врожайності зернових культур майже у 2,5 рази, використання мінеральних добрив зросло більш, ніж вдесятеро, а пестицидів – багаторазово. Розораність сільськогосподарських угідь в середньому по країні перевищує 80%. Значно розширилися площі засолених, закислених і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь, а їх родючість знизилася до критично низького рівня. В цілому, тільки один з кожних десяти гектарів має нормальний екологічний стан. Енерго-, земле- і водоємність українського агропродовольчого виробництва в 3–5 разів вища, ніж у країнах Західної Європи та Північної Америки [335, с. 334].

Для підвищення рівня відповідальності бізнесу, територіальних громад та окремих громадян за стан довкілля державі та органам місцевого самоврядування важливо стимулювати розвиток в регіоні енергетичних кооперативів, які використовують відновлювальні джерела енергії. Тисячі таких кооперативів працюють у розвинутих країнах. Серед них є й невеликі кооперативи, й потужні, що володіють сонячними, вітровими та біогазовими електростанціями. Членами таких кооперативів є окремі громадяни, фермерські господарства та компанії. Посилює відповідальність громадян за стан довкілля і використання «зеленого тарифу» на електроенергію для домогосподарств, які самостійно отримують електроенергію за рахунок енергії сонця, вітру, надр [1, с. 360].

Із позицій сталого, екологічно збалансованого розвитку стратегія людської діяльності має орієнтуватися на максимізацію збереження природних ресурсів та мінімізацію втручань у біосферу. Основним критерієм сталого розвитку вважається здатність економічної системи на основі

збалансованого використання обмежених ресурсів задовольняти продовольчі та соціальні потреби населення протягом довгострокового періоду, без позбавлення себе такої можливості у майбутньому, а також здатність зберігати та прирощувати природний потенціал [101, с.223].

Екологічна складова концепції передбачає створення та підтримання умов стійкого тривалого функціонування біосфери як екологічної системи в цілому, так і її підсистем. Велике значення надається збереженню біологічного різноманіття, яке власне і забезпечує стійкість функціонування всіх екологічних систем Землі.

Важливою умовою сталості розвитку агропродовольчої сфери є забезпечення екологічної безпеки та ефективності природокористування. Це пов'язано з тим, що основою виробничого процесу у сільському господарстві є земля і пов'язані з нею природні ресурси. В свою чергу, стан даних ресурсів і визначає ефективність агропродовольчої сфери та її розвиток у довогостроковій перспективі. Останнім часом землеробство України потерпає насамперед від природних катаклізмів – засух, злив та повеней, буревіїв і інших екстремальних погодних умов. Причиною деградації ґрунтів є опустелювання земель, непомірне їх розорювання, зрошення та збезлісення територій. Саме переведення ріллі у природні кормові угіддя і залісення забезпечить охорону їх і збереження для майбутніх поколінь, використання землі в єдиному сплетінні інтересів галузі рослинництва і тваринництва.

Показниками, які характеризують сталість розвитку і біосферосумісність, можуть бути: частка ресурсомістких і екологобезпечних галузей у структурі промисловості; частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва; інноваційна активність; ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів; надходження платежів за природокористування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та за забруднення компонентів природного середовища (збитки); розвиток соціальної інфраструктури; рівень добробуту населення; довголіття тощо [336, с. 49].

Е. Лібанова і колектив авторів зазначає, що «залежно від ступеня дотримання екологічних меж у теорії сталого розвитку можна виділити два напрями наукової думки так званої сильної та слабкої сталості. За умови сильної сталості природний капітал не може бути заміщений штучним, тобто створеним людиною. Тому перший має бути не нижчим за критичний рівень, за межами якого не зможе самовідновлюватись. Слабка сталість допускає заміщення природного капіталу штучним, оскільки за переконаннями прихильників даного підходу науково-технічний прогрес дозволяє створювати фактори виробництва – повні субститути природного капіталу» [331, с. 13].

Необдумане використання природного капіталу (грунтів, води), забруднення повітря, призводить до незворотних змін в екосистемах. Приблизно 25 % викидів парникових газів – це результат діяльності агропродовольчої сфери по усьому світу. Крім того, 80 % світового вирубування лісів здійснюється для сільськогосподарських потреб. На виробничі завдання АПС використовується близько 60 % світових запасів води. Сільськогосподарські угіддя займають 38 % усіх земель і, щорічно, цей показник зростає. До того ж, спалення стерні на полях змінює регіональний та глобальний клімат, збільшуючи концентрацію вуглекислого газу, метану та чорного вуглецю. Спалення стерні несе негативний вплив на якість ґрунту, знищує безліч комах та інших організмів, що призводить до втрати продуктивності землі. За даними супутників, Україна займає передову позицію щодо забруднення атмосфери за рахунок спалення стерні. [330, с. 125].

Згідно з глибоким переконанням С. Сонько, «головна причина глобальної екологічної кризи полягає в докорінному видозміненнні людиною поверхні планети, або, з позицій класичної екології – у виході за межі свого певного комплексу екологічних факторів проживання. Для того, щоб подальший розвиток людської цивілізації дійсно був наближений до «сталого» треба докорінно переглянути просторове буття людини як біологічного виду» [325, с. 56].

Практичний досвід вказує на те, що більшість проблем соціально-економічної та екологічної незбалансованості, в першу чергу, зароджувалися на рівні регіону і лише пізніше розростались до національних масштабів. Зокрема, значна територія України ще з далеких часів зумовила екстенсивну систему використання землі і ведення сільського господарства. Для прикладу, вартість продукції з 1 га в країні в 3,8 рази нижча, ніж у Великобританії, у 20 разів – ніж у Голландії і 25 разів – ніж у Швейцарії. При такій ефективності використання землі нам потрібно було б мати в обробітку її відповідно 8,7–1,7–1,3 млн га, а не більше 32 млн га, як нині. Україна повністю залежна від імпорту комбайнів і на 80% – тракторів; знос техніки становить понад 70%. [286, с. 4].

Використовуючи природні ресурси у процесі агропродовольчого виробництва, суспільство змінює їх, а це, у свою чергу, впливає на ефективність функціонування аграрного сектору, якість продукції та здоров'я населення. Збалансованість використання природних ресурсів є необхідною умовою економічного прогресу. Принцип каузальності (лат. cauza – причина) є дуже важливим у розв'язанні методологічних проблем екологічно збалансованого розвитку. Кожне явище, яке є передумовою іншого явища, є його причиною і джерелом. Явище, яке породжується якоюсь причиною, є наслідком [374, с. 141].

На наш погляд, інвестиції в екологію – це передумова сталого розвитку, а сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби сучасного покоління і надає можливість для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Досвід нашої країни і європейських держав показує, що високотехнологічне сільське господарство та індустріалізована харчова промисловість не можуть задовольнити вимогливих сучасних споживачів у натуральних і корисних продуктах харчування. Як не парадоксально, але в умовах розвитку високих технологій і штучних замінників, найдорожче стали цінуватися найменш оброблені натуральні продукти, «зелений туризм» і життя на природі. Відтак, формування та реалізація екологічної політики в

агропродовольчій сфері є нагальною проблемою сьогодення. Екологічна складова сталого розвитку має забезпечити цілісність і життєздатність природних систем [27, с. 73]. Особливо відчутною стала загроза виснаження ресурсів біосфери у середині 70-х рр., каталізатором якої стала енергетична криза, що мала, по суті, всепоглинаючий, системний характер і була проявом порушення рівноваги між суспільством і природою.

Сталий розвиток агропродовольчої сфери вимагає ефективного використання земельних ресурсів. Економічна ефективність використання землі у вузькому сенсі – це порівняння отриманих результатів з площею або вартістю землі. У широкому сенсі ефективність використання землі проявляється не тільки в збільшенні результатів сільськогосподарського виробництва, а й у зниженні витрат, підвищенні родючості ґрунту, якості продукції, а також дотриманням екологічних умов виробництва.

Значних економічних успіхів держави досягають, насамперед, не в результаті інтенсифікації їх агровиробництв; якими б високими темпами не розвивалося сільське господарство, саме по собі це не здатне істотно прискорити загальнонаціональне економічне зростання; позитивно ж вплинути на таке зростання аграрна галузь може тільки в тісній взаємодії з рядом суміжних виробництв АПС. При цьому, зневажання в агрогосподарюванні принципів сталого розвитку, яким би економічно привабливим воно не вбачалось у короткостроковому періоді, невідворотно зумовить занепад галузі вже у не такому й віддаленому майбутньому.

Екологічний розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону потребує ощадливого використання водних ресурсів у землеробстві, зокрема впровадження технології краплинного зрошування. Харчова промисловість також є водомісткою галуззю, тому її перехід на високорозвинуті технології виробництва із замкненим циклом використання води є екологічно виправданим та необхідним, оскільки буде сприяти зменшенню обсягів стічних вод і припиненню скидання у водойми забруднених стоків. Найбільш

водомісткими галузями харчової промисловості є м'ясна, молочна, крохмале-патокова, плодоовочеконсервна, цукрова.

Успішне розв'язання низки екологічних проблем, що створює АПС можливе шляхом запровадження принципів сталого розвитку на основі раціонального природокористування (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Характеристика елементів впливу агропродовольчої сфери на навколишнє природне середовище

Складові навколишнього середовища	Елементи впливу
Використання природних ресурсів	- витрата непоновлюваних природних ресурсів; - вплив на ґрунт; - вплив на водойми; - вплив на атмосферу.
Використання атмосфери	- гранично допустимі викиди забруднюючих речовин окремими суб'єктами господарювання, т/рік; - ліміти викидів забруднюючих речовин за окремими джерелами (компонентами), т/рік.
Використання земель	- площа оброблюваних земель; - площа земель, що вилучаються в постійне і тимчасове користування (всього і по категоріях земель: рілля, пасовища, сінокоси, ліси, болота, солончаки та інші несільськогосподарські землі), га; - обмеження щодо використання земельних ресурсів (земель заповідного, рекреаційного та історико-культурного призначення), га; - заходи щодо збереження (відновлення) родючості грунтів (вид заходу та площа), га.
Використання водних ресурсів	- ліміт використання водних ресурсів (тис. куб. м./рік; - сезонне водоспоживання та водовідведення (тис. куб. м.) - ліміт скидання забруднюючих речовин; - природоохоронні заходи.
Розміщення відходів	- перелік відходів, дозволених до розміщення (найменування і клас небезпеки; - обсяги (ліміти) розміщуваних відходів (по роках на строк видачі дозволу).
Ліміти техногенного навантаження на ландшафти	- заходи щодо збереження рослинності (площі лісовідновлюваних та інших робіт).

Джерело: адаптовано автором до агропродовольчої сфери за [270, с. 26]

Екологічна безпека регіону розглядається як сукупність процесів і заходів щодо створення достатніх умов для збереження, раціонального використання та відтворення природних ресурсів і природно-територіальних комплексів, як середовища для життєдіяльності населення, що є однією з найважливіших категорій сталого розвитку. Екологічно збалансований розвиток агропродовольчої сфери передбачає зростання обсягів виробництва сільськогосподарської і харчової продукції за умови збереження екосистеми. Тому, Узагальнення наукових досліджень щодо інноваційної діяльності в сільському господарстві й пов'язаних із ним сферах О. Шубравською підтверджує, що найбільш перспективним є розвиток екологічно орієнтованих систем землеробства й агрогосподарювання в цілому, які вже нині дозволяють на основі застосування досягнень біотехнології суттєво підвищувати ефективність виробництва й якість отримуваної продукції, зберігаючи при цьому природний ресурсний потенціал. Поряд із цим напрямом фундамент інноваційного прориву формують енергозберігаючі технології і пов'язана з ними біоенергетика, які є запорукою пом'якшення залежності людства від невідновлюваних джерел енергії [413, с. 65].

Одним з основних потужних факторів розвитку агропродовольчої сфери є природно-ресурсний потенціал регіону. Основою сталого розвитку агропродовольчої сфери повинна бути орієнтація на споживача. Слід виготовляти натуральні, безпечні та екологічно чисті продукти для здорового харчування високої якості. Для екологізації АПС регіону важливою умовою є використання органічних добрив, наявність яких залежить від стану розвитку тваринництва, що нині виявляє негативну тенденцію розвитку.

Однак, протягом останніх років, все очевиднішою стає екологічна незбалансованість сільськогосподарського виробництва, що призводить до посилення руйнівних тенденцій у використанні найціннішого багатства українського народу – землі. Негативний вплив на довкілля, спричинений сільськогосподарським виробництвом, пов'язаний як із виснаженням природних ресурсів, так і з забрудненням в результаті застосування

отрутохімікатів та мінеральних добрив. Про це свідчать і дослідження М. Маліка та М. Хвесика. На їх думку: «основними причинами погіршення екологічної ситуації є відсутність прогресивних технологій, недотримання науково-обґрунтованих сівозмін, порушення технології застосування мінеральних добрив і пестицидів, збільшення площ техногенно забруднених земель» [203, с. 6]. Слід відмітити, що тільки за регулювання кругообігу поживних речовин у землеробстві складаються умови для ефективної інтенсифікації аграрного виробництва. Водночас, орієнтація значної частки товаровиробників у агропродовольчій сфері на швидке отримання економічного ефекту від своєї діяльності, низький рівень контролю та відповідальності за неефективне використання земель та низка інших природно-ресурсних факторів на сьогоднішній день є суттєвою загрозою екологічної та продовольчої безпеки держави.

Викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря від сільського господарства та харчової промисловості Одеської області у 2015 р. становили відповідно 0, 552 тис. т та 1, 584 тис. т, що складало 2,5% та 6,2% у загальній структурі викидів. Площа деградованих земель складає 98,6 тис. га, що відповідало 8,5% від загальної площі області [27, с. 73]. Екологічна ситуація у агропродовольчій сфері Миколаївської та Херсонської областей є аналогічною, досить детальна її характеристика представлена у джерелах [5, 6]. Представлені вище цифри свідчать про значний вклад агропродовольчої сфери у деградацію природно-ресурсного потенціалу регіону. Зокрема, протягом 2017 р. на Херсонщині, між іншим, у найменш залісненому регіоні країни, вже згоріло 180 гектарів зелених насаджень. Тому, покращення умов життя та екологічного стану Південного регіону залежить від своєчасного вирішення таких завдань, як: розвиток та розширення мережі територій та об’єктів природно-заповідного фонду; зменшення рівня забруднення водоймищ, впровадження систем оборотного водовикористання; знешкодження непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин; розвиток та поліпшення екологічного стану зрошуваних та

осушених угідь і т. ін. Безсумнівно, агропродовольче виробництво повинно бути прибутковим, але воно має забезпечувати і натуральну якість виробленого, воно не повинно руйнувати природне середовище. Українські чорноземи, якими ми пишалися як найбільшою цінністю, різко зменшили родючість, ерозійні процеси займають дві третини території країни, рівень розораності земель у нас найвищий у світі і справжній степ ми можемо побачити лише у заповідниках. Через відсутність повноцінного ринку сільськогосподарських земель в Україні, земельні відносини мають здебільшого орендний характер. При цьому, короткотривалість орендних відносин є головною причиною відсутності у більшості орендарів дбайливого ставлення до землі. Фактично землекористувачі не зацікавлені в довготривалому збереженні продуктивних властивостей земель, які не є їх власністю і з якими вони не пов'язують довгострокових господарських інтересів.

Існує проблема відходів сільськогосподарського виробництва і пов'язаної з ним переробної промисловості. Нинішнє світове виробництво зернових дає щорічно 1700 млн т соломи, більша частина якої не використовується і забруднює середовище. Значно доцільніше було б, проте, на основі відходів рослинної продукції готувати компости і органічні добрива. Регулярне й достатнє внесення їх на сільськогосподарські поля дасть змогу більш ефективно використовувати земельні угіддя [394, с. 276]. У Південному районі вже є позитивні приклади. Зокрема, у Болградському районі Одеської області втілюють проект з відродження старовинного ремесла – виготовлення покрівлі із комишу, в Ізмаїлі з нього ж виготовляють паливні пелети [217, с. 258]. У Порту «Южний» планується використання лушпиння соняшника для виробництва електричної і теплової енергії (раніше його постачали стороннім споживачам).

Внаслідок погіршення екологічної ситуації і зростання поінформованості населення, протягом останніх років у Південному регіоні, і в Україні в цілому зростає попит на екобезпечну або органічну продукцію.

Екобезпечна продукція включає чотири рівні якості:

– висока якість основної корисності продуктів харчування;

– прийнятність до споживання, енергетична та біологічна цінність, смак, зовнішній вигляд;

– екологічна якість продукту в цілому – відсутність шкідливих речовин, його використання або споживання не шкодить здоров'ю, не має значної негативної дії на природне середовище;

– екологічна якість виробництва – мінімізація використання ресурсів та енергії, зниження виробничих викидів і відходів усіх видів;

– екологічна якість утилізації відходів – застосовується упаковка продуктів харчування, придатна до рециклювання (повторного використання) [9, с. 280].

З точки зору екології, сталий розвиток має забезпечити цілісність природних систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї агропродовольчої сфери. Особливе значення набуває здатність таких систем до самовідновлення та адаптації до змін, замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності. Екологічний розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону потребує ощадливого використання водних ресурсів у землеробстві, зокрема впровадження технології краплинного зрошування.

М. Стегней відмічає, що під екологічно сталим розвитком агропродовольчої сфери слід розуміти комплексний еколого-соціо-економічний розвиток, який охоплює:

– забезпечення зайнятості сільського населення (як у сфері агропродовольчого виробництва, так і у альтернативних видах діяльності);

– досягнення порівнянності рівня доходів і розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості з середніми показниками по країні;

– забезпечення належної ефективності використання ресурсів довкілля і достатнього рівня їх відновлення та науково обґрунтованих пропорцій при

застосуванні в агропродовольчій діяльності мінеральних добрив, засобів захисту рослин, генетично модифікованих організмів;

– застосування при виробництві харчових продуктів безпечних для здоров'я людини барвників, консервантів, емульгаторів та інших домішок, які використовуються в технологічних процесах;

– розробка та виробництво харчових продуктів, які підвищують адаптивні здатності людини до впливу негативних факторів зовнішнього середовища і екологічної ситуації в певних регіонах [342, с. 30].

Сучасний стан екосистем і навколишнього середовища Південного регіону змушує змінювати точку зору щодо подальшого господарського розвитку, технічного прогресу й оцінювати їх з урахуванням екологічних пріоритетів та наявності екологічних ризиків.

Екологічний розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону потребує ощадливого використання водних ресурсів у землеробстві, зокрема впровадження технології краплинного зрошування. Харчова промисловість також є водомісткою галуззю, тому її перехід на високорозвинуті технології виробництва із замкненим циклом використання води є екологічно виправданим та необхідним, оскільки буде сприяти зменшенню обсягів стічних вод і припиненню скидання у водойми забруднених стоків. Найбільш водомісткими галузями харчової промисловості є м'ясна, молочна, крохмале-патокова, плодоовочеконсервна, цукрова.

Слід розуміти, що сталий розвиток держави, регіону формується за рахунок результатів діяльності окремих суб'єктів господарювання, в тому числі і з врахуванням галузевих особливостей розвитку. Сучасне агропромислове виробництво знаходиться в нерозривному зв'язку з енергетичними ресурсами. Специфічністю енергетичного споживання агропродовольчою сферою є використання відновлюваних та невідновлюваних джерел енергії. Якщо для індустріальної агропродовольчої сфери притаманним є застосування вичерпних джерел енергії, то для

постіндустріального розвитку характерним є пошук та використання поновлюваних джерел енергії та нетрадиційних видів енергоресурсів.

Зокрема, провідна диверсифікована агропродовольча компанія Кернел, обладнує свої олійні заводи сучасними котлами, які спалюють лузгу соняшника. Спалювання лузги дозволяє економити близько 72 кубометрів природного газу у рік. З метою зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, всі підприємства, елеватори і термінали компанії ретельно контролюються та мінімізуються витрати водних ресурсів і кількість відходів [327].

З екологічних позицій небезпечною є глобальна проблема зміни клімату. Вона викликана значним антропогенним навантаженням на природу, в результаті чого зростає концентрація вуглекислого газу в атмосфері, що призводить до зростання температури повітря. Це, у свою чергу, викликає зміну температури ґрунту, його вологості, хімічного складу, кількості опадів, природні катаклізми, ерозію грунтів, їх деградацію, що в підсумку призводить до зменшення обсягів агропродовольчого виробництва [327]. Потепління призводить до: різких змін погоди; збільшення частоти і інтенсивності небезпечних і стихійних гідрометеорологічних явищ в теплий період року (зливи, грози, шквали, град, тривалі спекотні періоди – хвилі тепла) та в холодний (сильні снігопади, ожеледь, складні відкладення); збільшення частоти і інтенсивності посух, та територій, охоплених ними; зменшення стоку річок на півдні ті південному сході України, збільшення інтенсивності паводків на річках заходу країни (Прикарпаття і Закарпаття), зокрема в басейні Дністра, зміни внутрішньорічного розподілу стоку річок України; підвищення рівня Чорного і Азовського морів, що посилює процеси ерозії, розмиву берегів, що призводить до затоплення, підтоплення і засолення ґрунтів у прибережній зоні [270].

В рамках реалізації Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Украйна має статус, який відкриває широкі можливості участі у міжнародній системі торгівлі викидами парникових газів, в тому числі

в механізмі реалізації проектів спільного впровадження. Згідно з цим механізмом, українські підприємства мають можливість отримувати гроші від зовнішніх інвесторів в обмін на зменшення викидів парникових газів, яке буде досягнуто в результаті здійснення відповідних проектів.

В основі управління розвитком як окремих регіонів, так і економіки в цілому повинен лежати обґрунтований прогноз майбутнього. Створення системи збалансованого управління розвитком виробництва, що стимулює охорону довкілля та забезпечує бережливе використання природних ресурсів. Особливої уваги потребують земельні ресурси, від стану яких залежить не лише урожайність і виробництво продукції, але і стан продовольчої безпеки населення Південного регіону. Враховуючи повсюдний розвиток агропродовольчої сфери у Південному регіоні, переробка органічних відходів може стати невичерпним джерелом ресурсів для біоенергетики в сільськогосподарських підприємствах регіону. Також регіон має значні перспективні можливості для розвитку органічного виробництва у агропродовольчій сфері. Південний регіон – один із лідерів в Україні по вирощуванню органічної продукції. Її можна експортувати на ринки ЄС та Азії.

Для сучасних реалій функціонування агропродовольчої сфери, скорочення втрат продукції та сировини слід розцінювати як одне з найвагоміших джерел додаткового отримання продовольства. До того ж, це той резерв, який практично не потребує додаткових вкладень. Підтвердженням вагомості цього резерву є, зокрема, такі дані: сумарні втрати під час транспортування, зберігання та переробки зерна на елеваторах і борошномельних комбінатах, а також іншої рослинної продукції на завершальних етапах її переробки сягають майже 50% від валового збору. Ми втрачаємо картоплі та овочів до 45%, у т. ч. під час збирання – 15%, від шкідників та хвороб – 15%; цукрових буряків – щонайменше 30 %, у т. ч. 10% – під час збирання, і 10% – у зв'язку із подовженням строків переробки. Затягування строків збирання зернових призводить до втрати 20 – 25%

урожаю [393, с. 45]. Реальним прикладом є те, що на Херсонщині у 2017 році був отриманий рекордний урожай томатів, але велика його частина так і залишилася на полях. Особливо з такою проблемою зіткнулися дрібні фермери, які не мають заздалегідь передбачених ринків збуту. Водночас, є і позитивні зрушення. Зокрема, відома компанія «Оболонь» експортує пивну дробину в сухих гранулах – остаточний матеріал фільтрації пивного сусла. Даний продукт користується стійким попитом в сільському господарстві для відгодівлі худоби. Компанія «Оболонь» налагодила його експорт в країни Європи і Близького Сходу [393, с. 145].

У цілому, зелена економіка, повинна втілюватись у реалізації конкретних Формування «зеленої» економіки, на нашу думку, фактично означає включення природно-ресурсного потенціалу у процес виробництва не тільки на засадах використання але й на засадах збереження та постійного відтворення. Перспективи створення зеленої економіки у АПС Південного регіону і в Україні в цілому цілком досяжні та вкрай необхідні інноваційні проекти, що передусім спрямовані на ресурсозбереження. Зелена економіка є практичною моделлю досягнення сталого соціо-еколого-економічного розвитку агропродовольчої сфери регіону.

Оточуюча природа не тільки величава і грандіозна, а й дивовижна і вразлива. Сільськогосподарська освоєність території призводить до збіднення генетичного фонду рослин і тварин. В Південному регіоні знаходяться біосферні заповідники: «Асканія-Нова» (Херсонська область), «Чорноморський» (Херсонська та Миколаївська області), «Дунайські плавні» (Одеська область), Національний природний парк «Тузловські лимани» (Одеська область), «Єланецький степ» (Миколаївська область), Національний природний парк «Бузький Гард» (Миколаївська область).

Досвід нашої країни і європейських держав показує, що високотехнологічне сільське господарство та індустріалізована харчова промисловість не можуть задовольнити вимогливих сучасних споживачів у натуральних і корисних продуктах харчування. Як не парадоксально, але в

умовах розвитку високих технологій і штучних замінників, найдорожче стали цінуватися найменш оброблені натуральні продукти, «зелений туризм» і життя на природі. Відтак, формування та реалізація екологічної політики в агропродовольчій сфері є нагальною проблемою сьогодення.

Тому, покращення умов життя та екологічного стану Південного регіону залежить від своєчасного вирішення таких завдань, як: розвиток та розширення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду; зменшення рівня забруднення водоймищ, впровадження систем оборотного водовикористання; знешкодження непридатних та заборонених до використання хімічних засобів захисту рослин; розвиток та поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь і т. ін. Безсумнівно, агропродовольче виробництво повинно бути прибутковим, але воно має забезпечувати і натуральну якість виробленого, воно не повинно руйнувати природне середовище.

Екологічний розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону потребує ощадливого використання водних ресурсів у землеробстві, зокрема впровадження технології краплинного зрошування. Харчова промисловість також є водомісткою галуззю, тому її перехід на високорозвинуті технології виробництва із замкненим циклом використання води є екологічно виправданим та необхідним, оскільки буде сприяти зменшенню обсягів стічних вод і припиненню скидання у водойми забруднених стоків. Найбільш водомісткими галузями харчової промисловості є м'ясна, молочна, крохмале-патокова, плодоовочеконсервна, цукрова.

Внаслідок погіршення екологічної ситуації і зростання поінформованості населення, протягом останніх років у Південному регіоні, і в Україні в цілому зростає попит на екобезпечну або органічну продукцію. Південний регіон – один із лідерів в Україні по вирощуванню органічної продукції. Її можна експортувати на ринки ЄС та Азії.

Для сучасних реалій функціонування агропродовольчої сфери, скорочення втрат продукції та сировини слід розцінювати як одне з

найвагоміших джерел додаткового отримання продовольства. До того ж, це той резерв, який практично не потребує додаткових вкладень.

У цілому, зелена економіка, повинна втілюватись у реалізації конкретних заходів. Формування «зеленої» економіки, на нашу думку, фактично означає включення природно-ресурсного потенціалу у процес виробництва не тільки на засадах використання але й на засадах збереження та постійного відтворення. Перспективи створення зеленої економіки у АПС Південного регіону, і в Україні в цілому, цілком досяжні та вкрай необхідні завдяки реалізації інноваційних проектів, передусім спрямованих на ресурсозбереження. Зелена економіка є практичною моделлю досягнення сталого соціо-еколого-економічного розвитку агропродовольчої сфери регіону.

Висновки до розділу 3

1. Отже, сталий розвиток, повинен стати нерозривною частиною процесу планування і управління в регіоні. Сутність системного підходу до трактування сталості розвитку агропродовольчої сфери регіону полягає в збалансованому поєднанні виробничо-економічних, соціальних та екологічних цілей. Регіональна політика сталого розвитку агропродовольчої сфери повинна грунтуватися на найповнішому використанні переваг просторового положення регіону, узгоджуючи інтереси суспільства і природи для досягнення поставлених цілей.

2. На основі проведеного дослідження логіки і сутності функцій управління економічними системами, уточнено змістовне наповнення сутності управління сталим розвитком АПС регіону як безперервної сукупності послідовних взаємозалежних управлінських дій, спрямованих на досягнення встановлених цілей, реалізованих за допомогою функцій планування, контролю, регулювання, прогнозування і мотивації. Основою сталого розвитку АПС регіону є проекти, які реалізуються в певній послідовності та сполученні.

3. Агропродовольча сфера Південного регіону, є надзвичайно привабливою для інвестування. Головними складовими інвестиційної привабливості є родючі землі, вигідне економіко-географічне та геополітичне положення, повсюдно розміщена і розвинена харчова промисловість, високий туристично-рекреаційний потенціал, якісні освітньо-наукові можливості і т. ін. Водночас, ключовими проблемами розвитку АПС регіону є низька товарність виробництва продукції, ослаблення соціально-економічного підґрунтя розвитку села, значні втрати продукції через недосконалість інфраструктури агропродовольчих ринків, відсутність мотивації виробників до дотримання агроекологічних вимог виробництва, обмежений платоспроможний попит населення і т. ін..

4. Регіональна політика сталого розвитку агропродовольчої сфери повинна грунтуватися на найповнішому використанні переваг просторового положення регіону, узгоджуючи інтереси суспільства і природи для досягнення поставлених цілей. Кінцевою метою забезпечення сталого розвитку будь-якого регіону чи країни є досягнення високого рівня життя її населення. Тому соціальний напрямок орієнтований на формування заходів по підвищенню рівня і якості життя населення, що проживає у сільській місцевості, так як саме воно, переважно, зайняте у агропродовольчій сфері.

5. Невідкладними завданнями сучасного етапу вітчизняного агропродовольчого розвитку, є стабілізація доходів сільгоспвиробників і переробників, гарантування доступності й безпечності агропродовольчої продукції, забезпечення належного екологічного статусу земельних і водних ресурсів сільськогосподарського виробництва. Збалансований розвиток соціальної сфери сіл і аграрних міст, розвиненість інженерної та транспортної інфраструктури, наявність достатньої кількості робочих місць, сприятливе навколишнє середовище – все це в комплексі забезпечує сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону.

РОЗДІЛ 4
ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІНО-ОРІЄНТОВАНИХ ЗАСАД УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ РОЗВИТКОМ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ

4.1 Кластерно-мережева модель організації агропродовольчої сфери регіону

Альтернативи сталому розвитку агропродовольчої сфери на інноваційній основі не існує, так як конкурувати на світових ринках можливо тільки використовуючи новітні технології виробництва та організаційно-управлінські нововведення. Підвищення ефективності інноваційної діяльності має пріоритетне значення у всіх взаємопов'язаних ланках агропродовольчої сфери регіону. Протягом тривалого часу, економіка агропродовольчої сфери складалася з розрізнених та майже незалежно функціонуючих окремих підприємств, господарств населення та науково-освітніх закладів. Нинішні виклики часу сприяють її трансформації у складну систему, що утворюється із взаємодіючих суб'єктів господарювання.

Концепція сталого розвитку знаходить практичне втілення в стратегії інноваційного розвитку агропродовольчої сфери. Як свідчить практика і відзначає О. Фролова: «…досягти сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону можна двома основними шляхами:

– на основі зовнішньої підтримки з державного і регіонального бюджетів;

– на основі мобілізації і активізації регіонального інноваційного потенціалу території» [380, с. 336].

Під час здійснення інноваційної діяльності в агропродовольчій сфері, на наш погляд, слід враховувати вимоги не тільки економічних законів, але і законів природи. Суттєвою особливістю інноваційної діяльності підприємств, що здійснюють первинну переробку сільськогосподарської сировини є те, що

вона повністю залежить від ефективної діяльності сільського господарства. Водночас, діяльність сільськогосподарських підприємств має яскраво відображений сезонний характер виробництва. Це потребує прийняття ще більш виважених інноваційних рішень, які б зменшували ризики діяльності та враховували б не тільки економічні, але і екологічні, а також соціальні аспекти діяльності, тобто забезпечували сталий розвиток [289, с. 69].

Нині в економіці агропродовольчої сфери ще не розроблений механізм системного інноваційного розвитку. Проте, на наш погляд, переважне використання сукупності інноваційних факторів в розвитку економіки агропродовольчої сфери і складає основу та сутність її переходу на сталий розвиток. Водночас, на думку вчених, сільське господарство, що ґрунтується на застосуванні досягнень молекулярної біології і генної інженерії, знаходитиметься у групі галузей, з яких почнеться економічне піднесення у рамках нової довгої хвилі [98, с. 34]. Це ж засвідчив у своїй роботі: «Як багаті країни забагатіли, і чому бідні країни залишаються бідними», норвезький економіст Е. Райнерт. Він відзначив, що економічна політика, яка відповідає національним інтересам, повинна бути спрямована на розвиток наукоємних галузей промисловості. Саме розвиток таких галузей є основою модернізації економіки в цілому, підвищення добробуту і інтелектуального розвитку нації [276, с. 125].

Кожна епоха створює організаційні форми, які відповідають умовам існуючого і майбутнього соціально-економічного розвитку. Один із авторів «постіндустріального суспільства», американський соціолог, Е. Тоффлер зазначає, що: «світ, який швидко утворюється внаслідок зіткнення нових цінностей і технологій, нових геополітичних відносин, нових стилів життя й засобів сполучення, вимагає абсолютно нових ідей та технологій, класифікацій та концепцій» [354, с. 214].

На рис. 4.1 показані три історичні способи координації, еволюція яких пов’язана зі зростанням швидкості змін у зовнішньому середовищі. В індустріальну епоху світ освоїв два види координації: ієрархічну систему

управління з адміністративним прийняттям рішень (модель класичної фірми або централізованої держави) і ринкову систему з ціновими сигналами як хаотичний відступ від строгої ієрархії. Проте, у XXI столітті, вертикальні конструкції стали надто жорсткими, а модель традиційного ринку – дуже атомізованою, для того, щоб відповідати параметрам онлайнового середовища. Тому світова економіка стала розвивати третій, мережевий спосіб координації зв'язків і змінювати свою звичайну будову на кластерно-мережеву – набагато пластичнішу, ніж модель ієрархії, і, одночасно, більш інтегровану, ніж ринкову систему [321, с. 67].

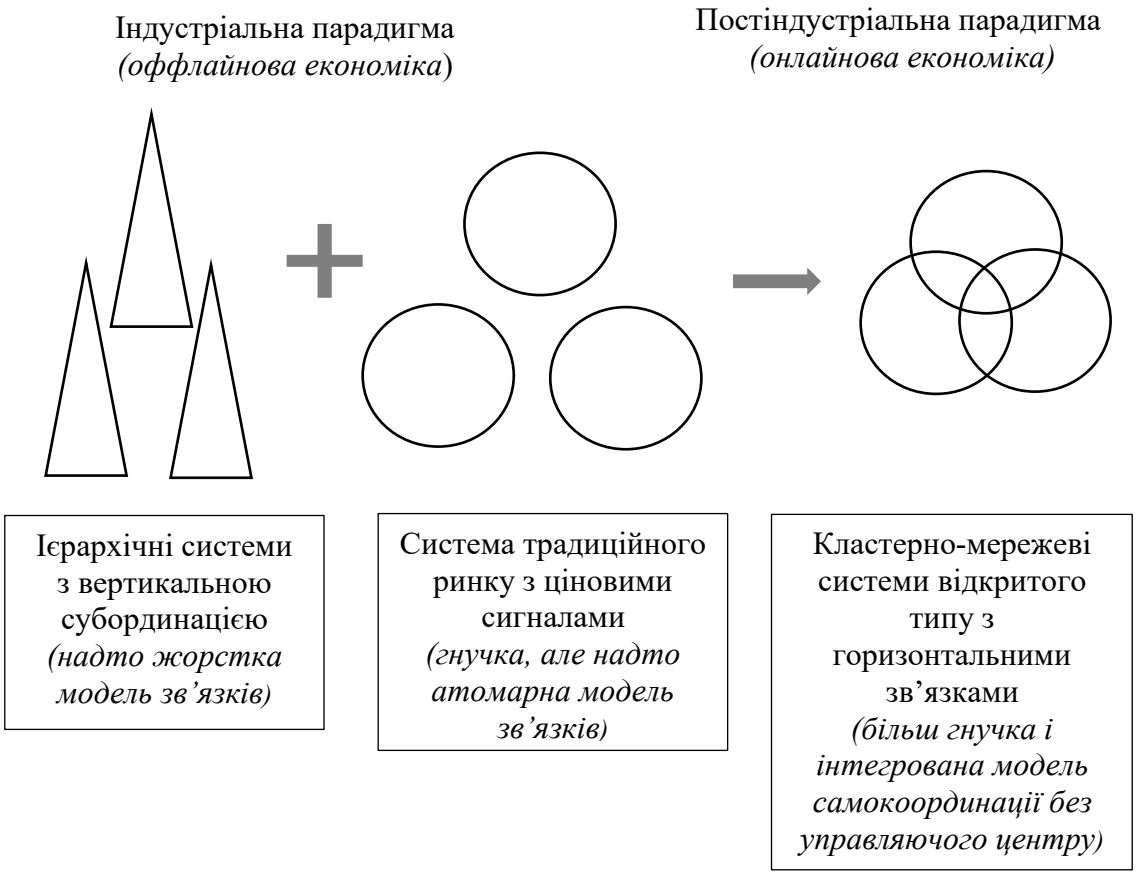

Рис. 4.1 Еволюція способів координації у світовій економіці

Джерело: [321, с. 67]

Водночас, досвід багатьох країн продемонстрував, що створення інноваційної виробничої інфраструктури (бізнес-інкубаторів, технопарків і т. ін.) не забезпечує переходу до економіки знань за відсутності соціальної

кооперації, нерозвиненості демократичних інститутів та низького рівня соціальної довіри). Тому, до спіральної моделі було включено четвертий елемент – населення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), яке є одночасно як споживачем, так і продуцентом продукції АПС та впливає на розвиток інноваційних процесів. Ця модель була описана Ю. Караяннісом та Д. Кемпбелл та отримала назву четверної спіралі – (Quadruple-Helix Model) [160].

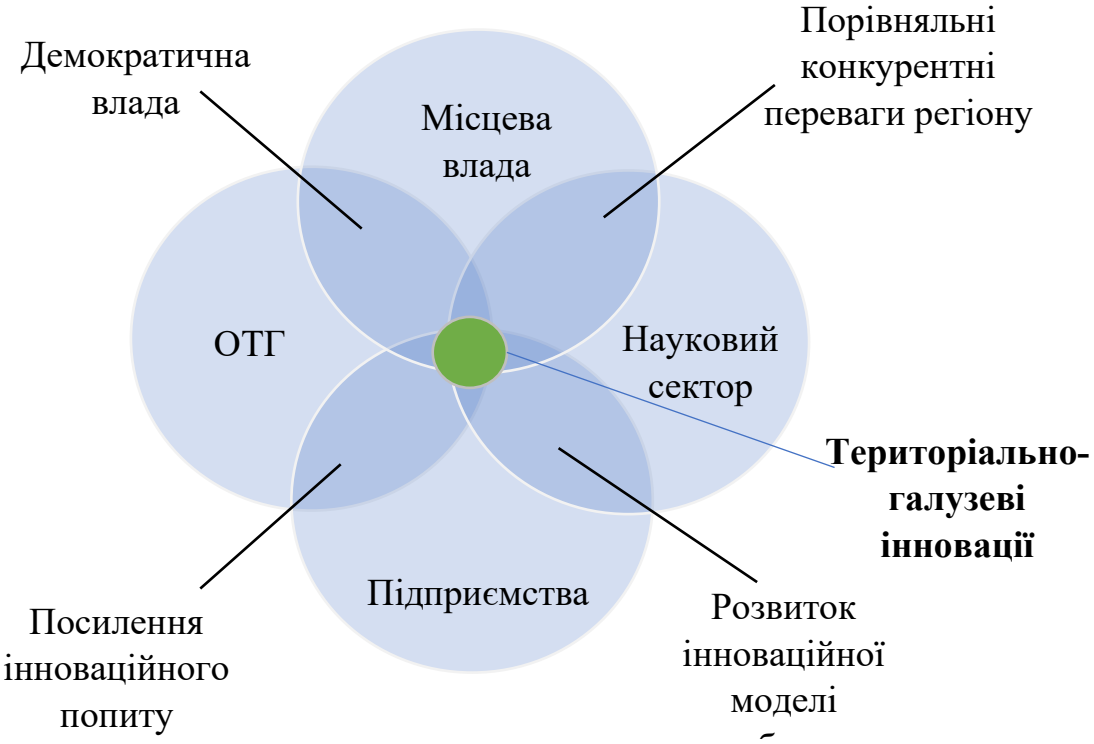

Рис. 4.2 Четверна спіраль інноваційного розвитку

Джерело: удосконалено автором за [160]

Інноваційна діяльність у агропродовольчій сфері полягає у поєднанні технологічних, виробничих і комерційних заходів. В зв'язку з цим можливо виділити пріоритети інноваційного розвитку агропродовольчої сфери, які включають в себе:

– енерго і ресурсозберігаючі технології виробництва, зберігання і переробки сільськогосподарської продукції;

– інновації, що сприяють забезпеченню внутрішнього ринку якісними і дешевими продуктами харчування вітчизняного виробництва;

– нововведення, що дозволяють підвищити надійність та ефективність харчового та сільськогосподарського обладнання;

– заходи, що дозволяють покращити екологічну ситуацію.

Головна мета інноваційної діяльності у агропродовольчій сфері регіону – збільшення обсягів виробництва високоякісної продовольчої продукції на основі використання прогресивних технологій, відбору перспективних науково-інноваційних проектів, здатних у сукупності дати при реалізації найбільш значний соціально-економічний і науково-технічний ефект.

Ефективне виробництво продовольчої сировини та продуктів харчування сприятиме гармонізації відповідності рівня життя населення – з одного боку, та темпів розширеного відтворення з наступним збереженням природного середовища – з іншого.

Прикладні технологічні дослідження в інтересах сталого розвитку агропродовольчої сфери розвиваються в наступних напрямах: землеробство, меліорація, рослинництво і захист рослин, зоотехнія і ветеринарна медицина, механізація, електрифікація і автоматизація виробництва, зберігання і переробка сільськогосподарської продукції. У харчовій промисловості знайшли широке застосування нанотехнології і наноматеріали, зокрема у виробництві емульгаторів, стабілізаторів, консервантів, нових пакувальних матеріалів, сирів (використання нанодобавок для покращення смакових і поживних якостей), шоколаду (нанесення наношару з діоксиду титану для подовження терміну зберігання), олії і фруктових соків (використання наномембран для підвищення ступеня очищення); продуктів, що володіють захисними чинниками (кисломолочні напої, продукти збагачені вітамінами, зокрема β-каротином, полівітамінними преміксами і біологічно активними добавками) і т. ін. [413, с. 72].

Резюмування наукових досліджень щодо інноваційної діяльності в сільському господарстві й пов’язаних із ним сферах підтверджує, що найбільш

перспективним є розвиток екологічно орієнтованих систем землеробства й агрогосподарювання в цілому, які вже нині дозволяють на основі застосування досягнень біотехнології суттєво підвищувати ефективність виробництва й якість отримуваної продукції, зберігаючи при цьому природний ресурсний потенціал. Поряд із цим напрямом фундамент інноваційного прориву формують енергозберігаючі технології і пов'язана з ними біоенергетика, які є запорукою пом'якшення залежності людства від невідновлюваних джерел енергії [413, с. 73].

На розвитку агробіотехнологій ґрунтується і впровадження альтернативних систем господарювання в агросфері, орієнтованих на вибір оптимальних сівозмін, збереження родючості ґрунтів і різноманіття культур і тварин, боротьбу зі шкідниками природними способами на основі використання біопестицидів, біофунгіцидів, біодобрив, захисних технологій обробітку ґрунтів. Основними відмінностями біологічної (сталої) моделі здійснення сільського господарювання від індустріально орієнтованої моделі, насамперед, є формування господарства як екосистеми (а не виробничого підприємства), посилення інформаційних потоків, циклічність виробничих процесів (а не їх лінійний характер), диверсифікація вирощування рослин і тварин на відміну від монокультурного виробництва, створення продукції з вищою доданою вартістю, використання багатофункціонального сільськогосподарського обладнання тощо [416, с. 124].

В Україні найбільшого розповсюдження набуло органічне виробництво, а також технології нульового обробітку ґрунту (No-till) та точного землеробства (Precision Farming чи Precision Agriculture). Для забезпечення розвитку органічного виробництва необхідно законодавчо закріпити механізми його сприянню, до яких передусім відносяться фінансові й організаційні [413, с. 65]. Для цього, 10.07.2018 р. був прийнятий Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування продукції» [139]. Сприяння розвитку органічного виробництва в Україні можна також пов'язати із заходами з охорони навколишнього

природного середовища («зелений кошик»), зокрема з тими, що стосуються відновлення і підвищення родючості ґрунтів і будуть опосередковано сприяти розширенню ресурсної бази виробництва органічної продукції.

На думку О. Шубравської: «модернізація агропродовольчої сфери являє собою процес її техніко-технологічного і ресурсного оновлення, досягнення високого рівня конкурентоспроможності та сталих темпів розвитку на основі впровадження агропродовольчих інновацій з дотриманням принципів екологічної прийнятності та соціальної спрямованості результатів сільськогосподарської діяльності. Головними підсумками такого процесу мають стати забезпечення регіональної та національної продовольчої безпеки у розрізі усіх її складових і зміцнення позицій країни на глобальному продовольчому ринку. Задоволення зростаючих потреб людства в продуктах харчування та збереження навколишнього природного середовища вчені вбачають в інноваційній моделі розвитку економіки, яка буде базуватись на інформаційно-інтелектуальних технологіях постіндустріального суспільства» [415, с. 18].

Потрібно вчитися економити будь-які ресурси: воду, енергію, в якомусь сенсі добрива (більш ефективне використання – одна з форм економії) і, звичайно, грунт. Економити грунт, нехай і звучить це трохи дивно, як ресурс, який подібно до інших, теж виснажується, але на відміну від багатьох має всі шанси і можливості відновлюватися та навіть поліпшуватися як основний засіб, об’єкт і основа виробництва [403].

З нашого погляду, комплексним вирішенням проблем інноваційного і сталого розвитку є формування кластерної політики як на державному, так і на регіональному рівні. Кластер у агропродовольчій сфері – це інструмент управління територіальною агропромисловою політикою перерозподілу доданої вартості і комплексного використання соціально-економічного потенціалу території [300, с. 69]. Кластерна політика має важливу компоненту менеджменту, так як її практична реалізація здійснюється в процесі безпосередньої взаємодії з керівниками підприємницьких структур, ректорами

вищих навчальних закладів, директорами НДІ, представниками фінансових організацій, державними інститутами. На наш погляд, необхідно створити спеціальний інформаційний ресурс (інтернет-портал) регіональних Департаментів агропромислового розвитку для обміну інформацією у відповідних кластерних структурах. Міжнародна конкуренція також тримається на сильних позиціях окремих кластерів. Зокрема, наприкінці 1970-х рр. в Європі почалася розробка нової теорії регіонального розвитку, яка базується на використанні ендогенного потенціалу регіонів – теорії саморозвитку регіонів (ендогенного розвитку). Ця теорія була покликана сприяти забезпеченню самодостатності регіонів на засадах наявного соціально-економічного потенціалу територій [114, с. 143]. Глобальна конкурентоспроможність національних економік дедалі більше залежить від ефективності їх внутрішньої організації та ступеня інтегрованості внутрішніх регіональних підсистем. Наступний розвиток і майбутні здобутки кожної країни будуть, передусім, залежати від їх спроможності реалізувати національні інтереси завдяки участі у процесах глобалізації. Нині ця концепція є дуже актуальною і для України. Якщо спочатку, теорія стимулювання регіонального розвитку більше враховувала економічні чинники, то нині конкурентоспроможність території розглядається в економічному, екологічному, соціальному та інноваційних аспектах, тобто базується на науковій теорії сталого розвитку. Стратегічні імперативи сталого розвитку, закладені у його соціальну, економічну та екологічну складові, мають бути орієнтовані, водночас, як на внутрішню локальну, мезо- і макроекономічну рівновагу, так і на сучасні глобалізаційні виклики. Причому, вирішальна роль у стимулюванні зростання економік регіонів та країн має належати саме кластерним структурам, які виступають точками зростання та ефективними платформами для співробітництва компаній, пов’язаних з ними науково-освітніх закладів, інститутів інфраструктури, органів державного управління, стимулюючи їхню інноваційність, високу продуктивність, оптимізуючи життєвий цикл науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт та доступність до

факторів виробництва й фінансових ресурсів, досягаючи гармонізації інтересів усіх суб'єктів господарювання [276, с. 14].

У сфері вітчизняного агропродовольчого виробництва інноваційний процес розвивається поки що доволі безсистемно й недостатньо інтенсивно (таблиця 4. 1). Водночас, у високорозвинених країнах частка інноваційно активних підприємств складає близько 80%).

Таблиця 4.1

Динаміка інноваційної активності підприємств агропродовольчої сфери Південного регіону

Роки	2015	2016	2017
Питома вага підприємств, що займалася інноваціями, %	12,6	11,7	11,8
Питома вага реалізованої інноваційної продукції, %	3,6	2,5	2,2

Джерело: сформовано автором за [275].

Проте, на думку вчених, сільське господарство, що ґрунтується на застосуванні досягнень молекулярної біології і генної інженерії, знаходитиметься у групі галузей, з яких почнеться економічне піднесення у рамках нової довгої хвилі [98, с. 32]. Стратегічні орієнтири інноваційного розвитку агропродовольчої сфери регіонів повинні враховувати конкурентоспроможність галузей і її потенціал у межах конкретних територій та наявних ресурсів. Досягти сталого розвитку агропродовольчої сфери регіонів та країни в цілому можливо лише на основі реалізації довгострокової програми переходу економіки України на інноваційну модель розвитку та її конкретизації на регіональному рівні.

Також, потребує якісно нового підходу, інноваційна діяльність на підприємствах харчової промисловості. Вона повинна бути не одиничною дією впровадження будь-якої новації, а стратегічно орієнтованою системою заходів з розробки, впровадження, освоєння і аналізу ефективності інновацій.

Сьогодні загальновизнаною є необхідність забезпечення здорового збалансованого харчування, основні характеристики якого надані

Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Виходячи з цього, інновації, що використовуються при виробництві продуктів харчування, повинні, як мінімум, не погіршувати відповідну харчову цінність продуктів, а оптимально забезпечувати задоволення потреби населення у збалансованому харчуванні. З іншого боку, здорове збалансоване харчування залежить і від самого споживача (таблиця 4.1). Тому, процес розробки і впровадження інновацій на підприємствах харчової промисловості повинен супроводжуватися процесом формулювання перспективного попиту і формуванням попиту, заснованому на фундаментальних і прикладних медико-біологічних дослідженнях фізіології людини.

Таблиця 4.1

Класифікація основних напрямів інноваційного сталого розвитку у харчовій промисловості

Напрями	Ключові завдання	Пріоритетні шляхи вирішення	Методи досягнення (інноваційні технології)
Техніко-технологічний	***Автоматизація і механізація процесів***	Модернізація потокових ліній основного і допоміжного виробництв.	- ефективне компонування виробничих ліній; - моделювання і контроль режимів виробничих процесів; - вибір обладнання з високим коефіцієнтом корисної дії.
		Удосконалення системи управління процесами і технологічними режимами.	
	Впровадження ресурсозберігаючого обладнання	Використання високоефективного обладнання	
Асортиментно-продуктовий	***Удосконалення асортименту продукції***	Освоєння нових видів продукції у т. ч. функціонального призначення	- удосконалення рецептурного складу продукції.
	Підвищення якості та безпечності продукції	Покращення органолептичних характеристик продукції	- використання екологічно чистої сировини і пакувальних матеріалів.
		Покращення умов зберігання продукції	
		Удосконалення упакування	

	Економія ресурсів	Комплексна переробка сировини	- розробка технологій переробки вторинної сировини.
Маркетинговий	***Укріплення ринкових позицій***	Прогнозування попиту	- дослідження ринку; - оптимізація структури асортименту; - гнучке ціноутворення; - проведення рекламних кампаній.
		Оптимізація товарної і цінової політики	
	Удосконалення збутової мережі	Формування мереж дистрибуції	- фірмова торгівля
Організаційно-управлінський	***Управління розвитком підприємства (кластера)***	Розробка стратегії і програми розвитку	- впровадження адаптивної системи управління; - створення гнучких організаційних структур.
		Удосконалення організаційної структури	
	Управління персоналом	Покращення організації і умов праці	- навчання і підвищення кваліфікації кадрів.

Джерело: розроблено автором

Майже у кожному виробництві харчової промисловості, де переробляється багатокомпонентна сировина, крім цільового продукту, утворюються речовини, які не знаходять використання і ідуть у відходи виробництва. Причини появи відходів різноманітні: від багатокомпонентності сировини до безгосподарного відношення до його використання. Будь-які відходи – це речовини, що можуть і повинні стати сировиною для отримання різних продуктів. Тому відходи слід розглядати як вторинні матеріальні ресурси. До того ж обсяги відходів харчової промисловості України досить значні: буряковий жом – 15 – 20 млн. тонн за сезон цукроваріння; зернові висівки та лушпиння до 6% від бункерної маси зерна; абрикосові кісточки та горіхові шкаралупи – 100 – 120 тис. тонн на рік; яблучні вичавки – 0,5 – 0,9 млн. тонн на рік; виноградні вичавки – близько 200 тис. тонн за рік; лушпиння соняшника – 1,5 – 2 млн. тонн за рік та інші [233, с. 64].

Для прикладу, переробка вторинної молочної сировини дозволяє отримати такі цінні продукти, як концентрат сироваткових білків, який використовується у виробництві натуральних і плавлених сирів, для

покращення їх консистенції і смаку, сиркових мас, дитячих і дієтичних продуктів; білковий концентрат використовується у виробництві продуктів дитячого і дієтичного харчування, в м'ясних, кондитерських і хлібопекарних виробах; ультрафільтрат із підсирної сироватки використовується для виготовлення харчових продуктів, кормів, хімічних речовин, алкогольних напоїв групи аперитивів і безалкогольних напоїв з різноманітними наповнювачами; молочний цукор (суха лактоза) використовується у виробництві медичних препаратів, замінників жіночого молока, а також у харчовій промисловості [159, с. 66].

Використовуючи моркву як дешеву і доступну сировину, можна отримати каротиновмісний продукт, який можна застосовувати у різних галузях харчової промисловості як натуральну біологічно активну добавку, що містить комплекс харчових волокон разом із β-каротином. При переробці моркви на консервних заводах України можна отримати не тільки морквяний сік, але й поліфункціональну добавку – каротиновмісний порошок [159, с. 134].

Харчова промисловість України має значну потребу в БАДах природного походження, які б відрізнялися високою стійкістю і зручністю використання у технологічному процесі.

Таким чином, комплексна переробка сировини, дозволяє отримати більш широкий спектр цінних продуктів для різних галузей промисловості, а також сприяє економії природних ресурсів. Так, у роботі [36, с. 116] розглянута доповідь Римському клубу «Фактор чотири. Витрат – половина, віддача – подвійна». В ній робиться висновок, що продуктивність ресурсів може і повинна бути збільшена в чотири рази. Багатство, що вилучається з однієї одиниці природних ресурсів може бути в чотири рази більшим. Так звана ідеологія «фактора чотири». Це, в свою чергу, дасть нам змогу жити в два рази краще і в той же час витрачати в два рази менше. При цьому досягти зазначеного результату можливо за рахунок активізації інноваційного процесу та використання новітніх технологій. У роботі сформульовано висновок про

те, що для забезпечення сталого розвитку і збереження нашої цивілізації в цілому необхідно перейти від концепції збільшення продуктивності праці будь-якою ціною (навіть якщо це вимагало суттєвого розширення витрат природних ресурсів) до концепції зростання продуктивності ресурсів.

Одним із дієвих шляхів забезпечення концентрації і спеціалізації агропромислового виробництва та підвищення конкурентоспроможності підприємств АПС є розвиток інтеграційних процесів як горизонтальных, так і вертикальних. Науці нині відомі чотири основні організаційно-економічні механізми агропромислової інтеграції:

- кооперація (створення фермерами й партнерствами кооперативів та їхніх об’єднань шляхом пайової участі у спільній діяльності) − переважає у країнах Західної Європи, Китаї, Канаді, Ізраїлі;
- корпоратизація (створення фермерами й партнерствами кооперативів та їхніх об’єднань шляхом пайової участі у спільній діяльності) – поширена у світі під назвою «корпорації», у т. ч. ТНК;
- контрактація (укладення переробними і торговельними компаніями, у т. ч. державними, договорів (контрактів, субконтрактів) із сільгосптоваровиробниками на виробництво й поставку сільськогосподарської продукції) – переважає в Англії, США, Японії, Південній Кореї тощо;
- кластеризація (створення мережевих агропромислових груп, простих товариств, асоціативних об’єднань на засадах спільної діяльності, міжгосподарського самоврядування та державно – приватного партнерства) – останніми десятиріччями одержала розвиток у Фінляндії, Японії, Німеччині, Франції, США, Бельгії, Казахстані, Росії тощо [184, с. 11].

При цьому, як відзначає М. Кропивко, «в розвинутих країнах світу спостерігається інтеграційна багатоукладність. У більшій або меншій пропорції в них застосовуються всі чотири перелічені механізми інтеграції» [184, с. 12].

Загалом, інтеграційні процеси у агропродовольчій сфері спроможні протидіяти стримуючим чинникам розвитку ефективної інноваційної діяльності та зацікавити як суб'єктів господарювання, так і органи влади.

4.2 Специфіка управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону в умовах децентралізації влади

Світ прямує до порядку, де відповідальність кожної країни за добробут буде залежать від її самодостатності. Однією з головних цілей державної регіональної політики є територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток. Концептуальні засади забезпечення сталого розвитку України, вагомою мірою, ґрунтуються на принципі просторовості. На думку М. Хвесика, територіальна складова передбачає врахування стратегічних і тактичних переваг конкретних просторових одиниць у контексті забезпечення сталого розвитку держави в цілому [381, с. 71].

В Україні нині активно розвиваються процеси децентралізації державного управління, самоуправління і самоорганізації в усіх сферах життя. Процес децентралізації та утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) насамперед стосується сільських, селищних та міських громад районного значення, де якраз і розташовані підприємства агропродовольчої сфери. В умовах децентралізації значно зростає актуальність розробки системи показників сталого розвитку на територіальному рівні – локальному, місцевому, регіональному та національному. Забезпечення відносин, коли громада загалом стане рівнем, на якому будуть впроваджуватися ініціативи з розвитку та інвестиційної діяльності [296, с. 86].

У вирішенні питань, пов'язаних з впровадженням основних засад сталого розвитку, значно зростає роль місцевого самоврядування. Треба враховувати специфіку структури природно-антропогенних систем, рівень розвитку продуктивних сил і характер виробничо-екологічної взаємодії в межах конкретної території. Базовим принципом сталого розвитку мається на увазі рух суспільства у майбутнє на основі розумних компромісів у відносинах суспільства і природи.

Важливою комплексною системною реформою влади на даний час є децентралізація, яка означає розширення і зміцнення прав та повноважень місцевого та регіонального самоврядування стосовно незалежного прийняття рішень та виконання, делегованих державною владою, повноважень. Децентралізація повинна бути націлена на зростання економічної спроможності ОТГ. Її основні цілі – сприяння створенню сприятливих умов для роботи і життя у сільській місцевості, розширення зайнятості і зростання доходів населення, покращення якості життя, можливості для розвитку особистості та поліпшення стану соціального та екологічного розвитку. Між міськими і сільськими територіями має бути досягнутий справедливіший баланс бюджетних витрат, капіталовкладень в інфраструктуру, збільшення фінансування програм сталого розвитку сільських територій. Вагомою перевагою ОТГ повинна стати концентрація коштів та можливість їхнього розподілу на місцях. Крім того, держава зобов'язалась продовжувати надання субвенції на деякі соціальні статті витрат. Цей процес передбачає комплексний підхід – як децентралізацію адміністративну, так і бюджетну. Зокрема, це зростання доходів місцевих бюджетів, зміцнення податкової бази місцевого самоврядування, руйнування ієрархії прийняття рішень – не на рівні області, а в громадах. Місцеве самоврядування, відображаючи політичні, географічні, соціально-економічні, національно-культурні та інші особливості різних територіальних одиниць, сприяє набуттю ними своєї індивідуальності, посилює почуття належності людини до певної територіальної громади, має стратегічне значення в процесі соціальної інтеграції та політичної мобілізації суспільства. Повноправним розпорядником природних ресурсів, що залучені у господарський обіг АПС, є територіальні громади. Позитивним фактором об'єднання невеликих аграрно-індустріальних міст і сіл у територіальну громаду повинно стати поштовхом для сталого розвитку агропродовольчої сфери території. Водночас, нині незважаючи на зростання експортного потенціалу агропродовольчої сфери, соціально-демографічна сфера знаходиться у занепаді: зменшується чисельність населення, особливо

сільського, поглиблюється деградація поселенської мережі, спостерігається старіння населення, загострюються екологічні проблеми. Стрімке зростання процесів урбанізації та антропогенного тиску на довкілля, призводить до зміни та розбалансування соціальної, екологічної та економічної підсистем АПС. Спостерігається посилення дискретності регіонального простору та розширення ареалів депресивності, що пов'язано з концентрацією фінансових ресурсів у центрах розвитку (у великих містах). Малі та середні сільськогосподарські виробники та підприємства з виробництва харчової продукції не завжди спроможні конкурувати з великими агрохолдингами та корпораціями. Одним із найважливіших завдань ОТГ є диверсифікація агропродовольчої економіки та організація виробництва за європейськими принципами фермерських господарств сімейного типу, малих сільськогосподарських підприємств та особистих селянських господарств (ОСГ), що базуються на приватній власності, як основи агропродовольчого устрою України, сприяння розвитку кооперативних та кластерних моделей, підтримка локальних виробників, сприяння розширенню спектру продукції та видів послуг [296, с. 91].

Головним критерієм для оцінки прогресу на шляху до сталого розвитку має стати підвищення якості життя працівників агропродовольчої сфери та мешканців об'єднаних сільсько-міських територій та збереження її природно-ресурсного потенціалу у довгостроковому періоді. **Децентралізація** – це передача повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування, вона сприяє побудові ефективних взаємовідносин між центральним урядом та органами управління на локальному рівні. Тобто децентралізація – це розширення і зміцнення прав та повноважень місцевого та регіонального самоврядування стосовно незалежного прийняття рішень та виконання, делегованих державною владою, повноважень. Децентралізація повинна бути націлена на зростання економічної спроможності. Завдяки її проведенню, ОТГ матимуть чимало додаткових можливостей для забезпечення сталого розвитку. Місцеве

самоврядування, відображаючи політичні, географічні, соціально-економічні, національно-культурні та інші особливості різних територіальних одиниць, сприяє набуттю ними своєї індивідуальності, посилює почуття належності людини до певної територіальної громади, має стратегічне значення в процесі соціальної інтеграції та політичної мобілізації суспільства. Теорія сталого розвитку дозволяє визначити і реально впровадити нові засади ефективного функціонування територіальної громади, які забезпечить потреби мешканців населених пунктів без перекладання можливих негативних економічних, екологічних та соціальних наслідків на майбутнє. Оскільки, ОТГ – це, передусім, громади сільських територій. Між міськими і сільськими територіями повинно бути досягнуто більш справедливого балансу бюджетних витрат, капіталовкладень в інфраструктуру, збільшення фінансування програм економічного розвитку сільських територій. Сільські поселення – найприйнятніше місце для розташування агросервісних служб, підприємств і організацій усіх видів обслуговування виробників сільськогосподарської продукції, її заготівлі, зберігання, переробки і т. ін. Стратегією регіонального розвитку є територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток, що передбачають недопущення поглиблення регіональних диспропорцій у доступі населення до базових соціальних, комунальних, транспортних, інформаційних та інших послуг та створення умов для співробітництва регіонів. Осучаснення регіональної політики має відбуватися на засадах домінування підходу, що передбачає врахування ендогенних регіональних і місцевих чинників розвитку територій шляхом забезпечення ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Для цього необхідним є виконання кількох інституційно-організаційних умов: залучення в регіональний менеджмент інструментів корпоративного управління; підвищення рівня публічності прийняття управлінських рішень. Ефективність місцевого самоврядування визначатиметься раціональним використанням усіх ресурсів – природних, людських, матеріальних, фінансових. Місцеве самоврядування, відображаючи

політичні, географічні, соціально-економічні, національно-культурні та інші особливості різних територіальних одиниць, сприяє набуттю ними своєї індивідуальності, посилює почуття належності людини до певної територіальної громади, має стратегічне значення в процесі соціальної інтеграції та політичної мобілізації суспільства. Функціонування і розвиток агропродовольчої сфери повинно бути спрямоване на розв'язання ключових взаємопов'язаних завдань:

– продовольче забезпечення і продовольча незалежність регіонів і держави в цілому;

– розвиток сільських територій та спрямування агропродовольчого потенціалу на задоволення потреб населення;

– інтегрування України у світовий продовольчий ринок з розширенням участі у розв'язанні проблем світового продовольчого забезпечення [196, с. 5].

Соціоекономічний розвиток сільських громад визначається як діяльність на локальному рівні, яка спричиняє реалізацію економічних можливостей громади та супроводжується зростанням громадянської свідомості людей, підвищенням рівня задоволення їхніх життєвих потреб і поліпшенням стану навколишнього природного середовища. При цьому громада розглядається не просто як сукупність осіб, об'єднаних спільним проживанням у межах певного поселення або конкретної території. Справжньою громадою люди стають тоді, коли усвідомлюють необхідність вирішити своїми силами якусь спільну для них проблему, проникаються прагненням її розв'язати, визначають, що саме кожен може для цього зробити і починають діяти у визначеному напрямі. Взаємодія – головний показник локального життя, який наповнює змістом його економічні, культурні, екологічні, організаційні та соціально-психологічні аспекти. Взаємодія є критерієм згуртування людських співтовариств у громади [71, с. 61]. В контексті децентралізації більша частина місцевих податків залишається в місцевих громадах, які слід використовувати ефективно. Спроможною територіальною громадою є така громада, в якій місцеві джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси є

достатніми для вирішення її органами місцевого самоврядування питань місцевого значення, передбачених законодавством, в інтересах мешканців громади. Для підтримки інвестиційних проектів у ОТГ створено Державний фонд регіонального розвику (ДФРР), значна частина яких уже профінансовано. Громада може зареєструвати свій проект самостійно на платформі сайту Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКХ. Звичайно, проекти повинні відповідати необхідним вимогам і фінансуватися за власні кошти громад хоча б на 10%. Запропоновані проекти мають бути спрямовані на розвиток громад та комплексне вирішення питання територій, а не на фінансування поточних ремонтів.

Розробка та практичне впровадження механізмів сталого розвитку сільських територій є пріоритетним завданням, оскільки від їх функціонування залежить сталий розвиток агропродовольчої сфери в цілому. Сільська громада насамперед має бути економічно самодостатньою. Звичайно, спроможність громади залежить від кількісних показників. Водночас, на думку О. Павлова, «громада здатна стати сильною за умови, коли особи, що входять до неї, відчують себе господарями і відповідальними за те, що відбувається в її межах. А це потребує, в першу чергу, змін світоглядних засад сільського буття, формування та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможної змінити ставлення держави та суспільства до сільського господарства, села і селян, подолати невпевненість селян у майбутньому» [239, с.6].

На думку І. Сторонянської та А. Пелехатого, досягнення реальної фінансової спроможності сільських територіальних громад дасть змогу забезпечити належне виконання покладених на них функцій та перенести центр ваги управлінського процесу на місцевий рівень. При чому пріоритетом у фінансовому забезпеченні розвитку ОТГ повинен стати перехід до ефективного використання їхнього власного соціально-економічного й фінансового потенціалу. Для ефективного виконання територіальною громадою покладених на неї функцій та досягнення стратегічних пріоритетів

потрібне належне фінансове забезпечення як поточного функціонування, так і цілей розвитку. Фактично йдеться про перенесення центру ваги процесів соціально-економічного розвитку на місцевий рівень. У такому випадку територіальна громада повинна виступати одночасно й носієм соціально-економічного розвитку територій, і рушійною силою досягнення стратегічних цілей територіального утворення [344, с. 99].

У розумінні автора, сталість розвитку забезпечується людиною (групою людей), яка є носієм економічної функції, здійснює економічну діяльність і формує якість життя у певному територіальному середовищі. Континуальний (безперервний) стан територіального середовища є його природній, більш рівноважний і сталий стан і, разом з тим, ідеальна недосяжна норма. Ентропія як міра дезорганізованості будь-якої організаційної системи континуального простору є нижчою, ніж дискретного, тому геоверсум (це унікальний системний простір Землі, що виник у межах географічної оболонки історії суспільства) невідворотно прямує до такого стану, знижуючи ентропію за рахунок формування відносно однорідних систем [67, с. 15]. Ці процеси так само проявляються і на локальному та регіональному рівнях. Водночас, слід відзначити, що там де формується більш дискретний геопростір, там же і більш повно та значимо будуть проявлятися механізми його континууалізації, а значить, в кінці кінців сформується і сам сільсько-міський континуум. Процес зміцнення виробничих зв’язків між усіма ланками АПС регіону забезпечується завдяки розвитку інтеграційних процесів – як горизонтальних, так і вертикальних.

У країнах ЄС, Канаді, Австралії, США та інших країнах із розвинутим сільським господарством особлива роль в організації великотоварного конкурентоспроможного агропромислового виробництва належить не корпоративним об’єднанням, в основу діяльності яких покладена концентрація власності, а кооперативно-асоціативним об'єднанням самостійних сільськогосподарських підприємств, створюваних для спільної діяльності з просування їхньої продукції на ринках. Це об’єднання кластерної

організації, в основу якої лежить державно-приватне партнерство і міжгосподарське самоврядування [184, с. 27]. Дослідження М. Кропивка доводять, що «найбільш прийнятним шляхом розвитку для агропродовольчої сфери України є спрямування її територіальної організації на розвиток горизонтальної інтеграції з формуванням мережевих кластерних структур, тим самим поліпшуючи умови для інтеграції різних організаційних форм господарювання, їх кооперації, створення кластерів, агротехнопарків і агротехнополісів та сталий розвиток на принципах економічної самодостатності» [184, с. 28]. На розвиток зазначених інтеграційних процесів вплинула також економічна криза та відміна податкових пільг сільгоспвиробникам. Тому, ОТГ слід ініціювати об'єднання селян у кооперативи, що дасть можливість колективно відстоювати свої інтереси, купувати за оптовими цінами паливо, добрива, насіння, розширити можливості збуту, сприяти відродженню українських сіл та подоланню дискретності просторового розвитку.

В основі стратегії управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону повинна бути покладена ефективна реалізація функцій управління. Функції планування і прогнозування виконують роль методів управління. Координація управління – найважливіша ланка всієї системи. Важливою функцією і одночасно фактором соціальної інфраструктури є формування якості життя на селі і в невеликих містах, орієнтованих на переробку сільськогосподарської продукції. Більшість громадян готові робити свій внесок у місцеві проекти розвитку, коли вони можуть брати участь у прийнятті управлінських рішень і відчувають, що проект покращить конкретні умови проживання. Україна сьогодні повинна використати всі переваги принципу самоврядності, коли більшість управлінських проблем мають вирішуватися на місцях, рішенням громади [349, с. 55].

Економічна сутність будь-якої науки полягає у її функціях і управління не є тому виключенням. Термін «функція» у перекладі з латинської мови означає здійснення або виконання [376]. Функція – це обов'язки, або певне

коло діяльності. Функції управління є спеціалізованими видами різних робіт, які можна розглядати, як з точки зору їх виконавців (конкретних працівників апарату управління), так і з точки зору процесу управління та характеру робіт, щ виконується. Існують чотири загальновизнані функції управління: планування, організація, мотивація і контроль. Вони справедливі і при управлінні сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону. Функціонально-цільовими підсистемами управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону є: маркетингова, фінансова, інноваційна, інвестиційна, організаційно-кадрова, виробнича підсистеми. Функція управління – це особливий вид управлінської діяльності, конкретні форми управлінського впливу на діяльність системи, які обумовлюють і визначають зміст ділових взаємовідносин. Розробку функціонально-управлінської моделі управління агропродовольчою сферою регіону доцільно розпочати з дослідження її функціональних складових (основних і забезпечуючих). Зокрема, вона характеризується багатофункціональністю, причому найважливішою з функцій – є забезпечення продовольчої безпеки на різних рівнях. В досягненні сталого розвитку агропродовольчої сфери одним з найскладніших завдань є формування завершеного ланцюга з виробництва, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської та харчової продукції. Важливим призначенням сталого розвитку АПС є також формування якості життя у сільській місцевості та невеликих містах. Розробка та практичне впровадження механізмів сталого розвитку сільських територій є приоритетным завданням, оскільки від їх функціонування залежить сталий розвиток агропродовольчої сфери в цілому. Процес побудови управлінської моделі сталого розвитку АПС регіону передбачає дотримання принципів модульної побудови (тобто доцільно виділяти окремі модулі, які підлягають управлінню), динамізму системи та зовнішнього середовища, ієрархії (ранжирування стратегічних і тактичних завдань управління) та досягненні пріоритетної мети [309, с. 96].

В сучасному розумінні управління представляє собою комплексний процес, спрямований на відслідковування тенденцій, постановку цілей, розробку і вибір альтернативних рішень, складання програм, їх реалізацію і контроль за виконанням поставлених завдань. В зв’язку з цим, управління слід розглядати як складну систему, тобто сталу сукупність взаємопов’язаних компонентів (елементів), що утворюють ціле. Автором запропоновано схему функціонально-управлінську модель сталого розвитку АПС регіону (рис. 4.3). Запропонована функціональна модель управління відображає сукупність етапів процесу управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону. Декомпозиція зазначеної функціонально-управлінської моделі дозволяє виокремити підсистеми, відповідно до яких процес управління складається з наступних етапів: планування сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону, аналіз факторів впливу на сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону; організація управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону; створення агротехнопарків і агротехнополісів у регіоні; формування інтеграційно-кластерних зв’язків у агропродовольчій сфері регіону.

Рис. 4.3 Декомпозиція функціонально-управлінської моделі сталого розвитку АПС регіону*

Джерело: розроблено автором*

Сталий розвиток АПС регіону обумовлюється необхідністю проведення послідовних і ефективних дій, спрямованих на формування інтеграційно-кластерних зв'язків. При цьому, велике значення має встановлення сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату у регіоні.

Досягнення реальної фінансової спроможності сільських територіальних громад дасть змогу забезпечити належне виконання покладених на них функцій та перенести центр ваги управлінського процесу на місцевий рівень. Водночас, на думку О. Павлова, «громада здатна стати сильною за умови, коли особи, що входять до неї, відчують себе господарями

і відповідальними за те, що відбувається в її межах. А це потребує, в першу чергу, змін світоглядних засад сільського буття, формування та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможної змінити ставлення держави та суспільства до сільського господарства, села і селян, подолати невпевненість селян у майбутньому» [344, с. 6].

Відповідно, можливими шляхами забезпечення сталого розвитку АПС регіону є формування концентрованого економічного простору, полюсів економічного зростання, генерація нововведень у полюсах росту і ретрансляція їх імпульсів на менш розвинені території. Сучасні умови модернізації української економіки вимагають пошуку найбільш ефективних методів комбінування ресурсів та факторів агропромислового виробництва, тому управлінська модель є структурованим на засадах визначених пріоритетів комплексом цілей та прийомів системи менеджменту, що забезпечують досягнення визначених цілей.

Запропонована функціональна модель управління відображає сукупність етапів процесу управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону. Функціональна модель відображає бізнес-процеси і події, а також вихідні результати. Декомпозиція функціональної моделі управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону дозволяє виокремити підсистеми, відповідно до яких процес управління складається з наступних етапів: планування сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону, аналіз факторів впливу на сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону; організація управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону; створення агротехнопарків і агротехнополісів у регіоні; формування інтеграційно-кластерних зв’язків у агропродовольчій сфері регіону.

Суттєвою є потреба АПС регіону у кредитних ресурсах зважаючи на багатогалузевий сезонний характер діяльності. Кредитні ресурси відіграють важливу роль для зменшення сезонного розриву між залученими та власними коштами. Існують також міжнародні фінансові програми, які допомагають у створенні кооперативів. Перспективи сталого розвитку АПС регіону повинні

бути пов'язані з заключенням контрактів між підприємствами харчової промисловості і фермерами для використання у переробці традиційної місцевої сільськогосподарської продукції. З одного боку, це підтримуватиме розвиток сільських територій, а з іншого – сприятиме залученню більшого числа покупців і отримання додаткових доходів для харчових підприємств. Велике значення для відродження сіл є встановлення більш тісних зв'язків між містом і селом. Мова йде про розширення безпосередніх контрактів з продажу свіжої продукції між сільськогосподарськими виробниками і кооперативами шляхом доставки товарів додому або продаж виробниками продукції на орендованих прилавках в супермаркетах або на фермерських ринках. Міських мешканців, в свою чергу, приваблює сільська місцевість з її чистим повітрям, смачною натуральною їжею, красивими ландшафтами. Велику роль у цьому відіграє «зелений туризм», роль і обсяги якого постійно зростають.

Децентралізація – закономірна реформа, якщо країна обирає шлях прогресу. Польща, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Скандинавські країни. усі вони пройшли через таку реформу, що дало поштовх економіці, соціальному розвитку цих країн, особливо їхніх сільських територій [30, с. 156]. *З*окрема, після вступу Польщі до ЄС основою стабільного розвитку сільських територій став інтегрований підхід, а саме: максимальне наближення місцевої влади до сільської спільноти, підвищення якості управлінських послуг і залучення місцевих жителів до процесу прийняття рішень щодо розвитку кожної окремої території. В країні відбулася суттєва децентралізація влади. Оскільки центральний уряд передав значну частину своїх повноважень, будь-яка територія є самоврядною у своїх діях, її права захищаються в судовому порядку, і дія законів про місцеве самоуправління є однаковою для усіх типів місцевого рівня. Головною метою адміністративного реформування в Польщі є формування громадянського суспільства, коли кожен громадянин має змогу самостійно, по мірі можливостей, організовувати своє життя [4, с. 1007]. Прерогативою сільськогосподарської і продовольчої політики в Великобританії, та Нідерландах є державна підтримка фермерів,

інвестиції у розвиток переробних виробництв та податкові пільги за умови зменшення викидів у навколишнє середовище [18, с. 875,].

Дуже важливим для сталого розвитку АПС регіону є збалансування потреб у забезпеченні попиту внутрішнього ринку з вигодами від зовнішньої торгівлі. Разом з тим, переважна більшість держав підтримує, насамперед, власний внутрішній ринок і проводить політику протекціонізму національних товаровиробників, причому зазначена тенденція у сучасному сіті посилюється. Зокрема, відомий вітчизняний вчений Б. Данилишин вважає, що «якби міжнародна політика вільної торгівлі продовжилася, ми поступово б почали включати у експортні ланцюжки і продукцію переробної промисловості та інших секторів економіки, спираючись на досягнуті успіхи металургів і сільськогосподарських виробників. Однак, тренд домінування вільної міжнародної торгівлі у сучасному світі закінчується, або в кращому разі буде сильно скорегований за рахунок протекціонізму деяких секторів американської та західноєвропейських економік». Одним з виходів у зазначеній ситуації Б. Данилишин бачить у «тимчасовій відмові від оптимізації нашої економіки в рамках теорії порівняльних переваг Д. Рікардо і перехід до розширеної версії диверсифікації нашої економіки з опорою на внутрішній ринок. Така вітчизняна політика, звісно, не зможе носити стратегічний характер, оскільки міжнародна торгівля має взаємовигідний характер і в стратегічній перспективі, світ повернеться до неї. Можливо, значно знизивши ступені небезпечної і ризикованої фінансової глобалізації, але зберігши глобалізацію товарну. Але найближчим часом, диверсифікація нашої внутрішньої економіки та розвиток переробних галузей і задоволення внутрішнього ринку дасть нам можливість подолати її відоме гальмування, викликане можливим уповільненням зростання міжнародної торгівлі. Створення центрів зростання української економіки усередині країни в неторговельному секторі економіки необхідно для того, щоб наша економіка не почала втрачати робочі місця, а матеріальний рівень населення не знизився

у зв'язку зі змінами у світовій економіці, що пов'язані з протекціоністською політикою Д. Трампа» [111, с. 7].

Стратегією протидії даній ситуації є децентралізація і розвиток регіонів як невід'ємної складової економічної безпеки України в цілому. Сьогодні необхідним є формування системи управління, здатної забезпечити високу ефективність роботи суб'єктів господарювання всередині АПС регіону та узгоджену керованість і розвиток регіону у співпраці з іншими регіонами з метою розбудови національної економіки. У процесі формування і реалізації державної регіональної політики слід ураховувати інтегрований підхід, який передбачатиме поєднання й узгодження трьох взаємопов'язаних та взаємозалежних складників комплексного виміру регіонального розвитку: галузево-секторального, територіально-просторового й управлінського, що сприятиме підвищенню конкурентоспроможності регіонів, досягненню збалансованого територіального розвитку, успішному здійсненню комплексу започаткованих реформ та покращенню добробуту населення України. Тому, в стратегічному баченні, місію і цілі агропродовольчої сфери України, доцільно визначати не тільки в плані продовольчої безпеки та важливого джерела валютних надходжень, а в першу чергу як економічної першооснови розвитку сільських територій її регіонів. Доцільним є врахування тенденцій переходу функцій з виробництва кінцевої продукції від сільського господарства до харчової промисловості, перетворення останньої із допоміжної в організуючу по відношенню до сільського господарства галузь, посилення її значимості в агропродовольчій сфері. Отже, переведення АПС регіону на модель сталого розвитку на основі активізації діяльності громад слід вважати фундаментальним завданням у розвитку територіальної громади. Методологія управління сталим розвитком повинна бути зорієнтована на потреби і інтереси людей об'єднаного сільсько-міського континууму, мати спільне бачення та комплекс широких стратегічних завдань, а також набір гнучких механізмів виконання цих завдань.

Сільсько-міський континуум – концепція, згідно якої, між сільськими і міськими общинами є не тільки простий контраст, скільки градація типів громад з точки зору їх розміру щільності населення, спеціалізації праці. Згідно звіту [14], сільсько-міський континуум (безперервний ланцюжок поселень) складається з глибоко сільської місцевості, переважно сільської місцевості, маленьких міст, проміжних міст, приміських зон, виключно міської місцевості. Сталий розвиток громад і регіонів походить від їхньої здатності утримувати та створювати нові робочі місця та залучати інвестиції, завдяки тому, що розташовані там компанії є конкурентоспроможними в ключових секторах. Позитивним фактором об'єднання невеликих аграрно-індустріальних міст і сіл у територіальну громаду повинно стати поштовхом для сталого розвитку агропродовольчої сфери території. Водночас, труднощі самоорганізації полягають у тенденції зменшення чисельності населення у аграрних містах та селах, зростання його середнього віку та низькими доходами. Вся історія людства свідчить про постійне зростання чисельності міського населення. Водночас, на сучасному етапі розвитку складних урбанізаційних процесів існування жорсткої дихотомії в розумінні місто – село є неправильним. Досить імовірно, що у майбутньому, форми малих і середніх міст стануть найпривабливішими для проживання. Сталий розвиток АПС вимагає використання територіального підходу, він неможливий без зміцнення сільсько-міських зв'язків. Ні міста, ні сільські громади не можуть зробити цю роботу поодинці. Через об'єднаний сільсько-міський континуум проходять потоки людей, капіталу, енергії, води, їжі та відходів. Ідея сільсько-міського континууму відстоює континуальний підхід до розселення на противагу дискретному. Місто є першоджерелом всіх соціальних інновацій: відкриття науки, культури, розвиток техніки, інформаційні потоки, політичні рішення, культурні стереотипи, мода. Село є джерелом духовності, збереження культури, народних традицій. Тому, вони повинні розглядатися в єдиному предметному полі сталого розвитку АПС на регіональному рівні. Мова йде про розширення безпосередніх контрактів з продажу свіжої

продукції на фермерських ринках. Міських мешканців, в свою чергу, приваблює сільська місцевість з її чистим повітрям, смачною натуральною їжею, мальовничими краєвидами і т. ін.

Нині, самоврядна громада визнається базовою адміністративно-територіальною одиницею. Трирівневий адміністративний устрій держави набуває форми: область – район – громада. Ефективність місцевого самоврядування визначатиметься раціональним використанням усіх ресурсів – природних, людських, матеріальних, фінансових. Перспективним напрямом є створення у територіальних громадах харчових і переробних виробництв: помел зерна, хлібопечення, консервування плодоовочевої сировини, виготовлення комбікормів, організації громадського харчування, заготівельної діяльності і т. ін. [124, с. 56].

Головною метою реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади є посилення мотивації локальних сільсько-міських громад до саморозвитку на основі ефективного використання місцевих ресурсів і власних можливостей. Позитивним фактором об’єднання невеликих аграрно-індустріальних міст у і сіл у об’єднані територіальні громади (ОТГ) повинно стати поштовхом для інтеграції та сталого розвитку АПС регіону. Досягнення реальної фінансової спроможності сільських територіальних громад дасть змогу забезпечити належне виконання покладених на них функцій та перенести центр ваги управлінського процесу на місцевий рівень. При чому, пріоритетом у фінансовому забезпеченні розвитку ОТГ повинен стати перехід до ефективного використання їхнього власного соціально-економічного й фінансового потенціалу. Для ефективного виконання територіальною громадою покладених на неї функцій та досягнення стратегічних пріоритетів потрібне належне фінансове забезпечення як поточного функціонування, так і цілей розвитку. Фактично йдеться про перенесення центру ваги процесів соціально-економічного розвитку на місцевий рівень. У такому випадку, територіальна громада повинна виступати одночасно й носієм соціально-

економічного розвитку територій, і рушійною силою досягнення стратегічних цілей територіального утворення.

Місцеве самоврядування, відображаючи політичні, географічні, соціально-економічні, національно-культурні та інші особливості різних територіальних одиниць, сприяє набуттю ними своєї індивідуальності, посилює почуття належності людини до певної територіальної громади, має стратегічне значення в процесі соціальної інтеграції та політичної мобілізації суспільства. Розробка та практичне впровадження механізмів сталого розвитку сільських територій є пріоритетним завданням, оскільки від їх функціонування залежить сталий розвиток агропродовольчої сфери в цілому. Досягнення реальної фінансової спроможності сільських територіальних громад дасть змогу забезпечити належне виконання покладених на них функцій та перенести центр ваги управлінського процесу на місцевий рівень. Велике значення для відродження сіл є встановлення більш тісних зв’язків між містом і селом. Мова йде про розширення безпосередніх контрактів з продажу свіжої продукції між сільськогосподарськими виробниками і кооперативами шляхом доставки товарів додому або продаж виробниками продукції на орендованих прилавках в супермаркетах або на фермерських ринках. Міських мешканців, в свою чергу, приваблює сільська місцевість з її чистим повітрям, смачною натуральною їжею, красивими ландшафтами. Велику роль у цьому відіграє «зелений туризм», роль і обсяги якого постійно зростають.

Економічно розвинуті країни ніколи не позиціонують себе як індустріальні або аграрні. Обидві складові вони розглядають як єдине ціле. Індустрія там, передусім, спрямована на розвиток аграрної сфери, як і функціонування останньої спрямовано на задоволення потреб індустріального розвитку працюючих там людей. Трансформація та інтеграція аграрного виробництва до інших видів соціально-економічної діяльності (харчова промисловість, торгівля, транспорт і зв’язок, освіта та ін.) як постачальника і споживача різних товарів (робіт, послуг) забезпечить модернізацію та розширення сільськогосподарського виробництва, створення нових робочих

місць, підвищення доходів аграріїв і розвиток соціальної інфраструктури сільських територій в цілому.

Організація місцевого самоврядування шляхом утворення територіальних громад закріплена Конституцією України. Відомі економісти-аграрники О. Бородіна та І. Прокопа пропонують розглядати «сільський розвиток на базі громад як модель, в якій цілеспрямована зміна всіх найважливіших чинників розвитку села планується, проводиться та контролюється самими громадами за сприяння держави» [73, с. 89]. Вони вказують на різновекторну динаміку аграрного і сільського розвитку: сільськогосподарське виробництво загалом зростає, а сільські мешканці, їх громади і село – занепадають. Вчені також відзначають, що основна суперечність сучасного етапу розвитку українського аграрного сектора полягає у тому, що на тлі модернізації сільськогосподарського виробництва, його інтенсифікації та нарощування експортного потенціалу руйнується традиційний сільський уклад, занепадають сільські громади, а село перетворюється на зону суцільної бідності та соціального неблагополуччя Відсутнє усвідомлення того, що це – цілісна соціоекономічна система, яка включає: виробництво безпечного продовольства; рекреаційну діяльність; збереження природи і розвиток ландшафтів; охорону традиційної української самобутності і сільського етносу. Лише концепція сільського розвитку, що розглядається в такому широкому контексті, може у перспективі забезпечити Україні геополітичне становище у світовій агропродовольчій системі [73, с. 90].

Однак, необхідно звернути увагу, що розвиток у сільських громадах залежить також від власності громади, місцевого лідерства, колективних дій, усвідомлення можливостей та мотивації.

Перш за все, децентралізація – це передача значних повноважень від державних органів влади органам місцевого самоврядування. Водночас, нові територіальні громади не мають досвіду планування свого розвитку. Головними завданнями стратегічного планування сталого розвитку територій

є орієнтація на потреби і інтереси людей, усебічність та цілісність, проведення комплексного аналізу стану і розвитку об'єднаної територіальної громади, активна і ефективна участь місцевих мешканців. Одним із основних мотивів децентралізації є кращі перспективи для місцевого розвитку та сталого розвитку агропродовольчої сфери. Децентралізація сприятиме передачі більшого обсягу повноважень об'єднаним сільсько-міським громадам та дозволить їм взяти відповідальність на себе для досягнення сталого розвитку провідної життєзабезпечуючої і бюджетоформуючої структури – агропродовольчої сфери.

Децентралізація – це також дієва альтернатива багатьом негативним проявам, оскільки дає можливість врахувати всю геоекономічну, природно-ресурсну, інфраструктурну, етнічну, мовну багатоманітність нашої країни [385, с. 26].

На думку М. Кропивко, «основні завдання органів місцевого самоврядування в частині сталого розвитку агропродовольчої сфери вбачаються у збільшенні доходів сільських мешканців та надходжень у місцеві бюджети від раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, розвитку багатоукладності сільського господарства, а також у виконанні контрольних функцій щодо дотримання нормативів екологічної безпеки на відповідних територіях у процесі ведення сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності» [183, с.29].

Актуалізація регіональної політики має відбуватися на засадах домінування підходу, що передбачає врахування ендогенних регіональних і місцевих чинників розвитку територій шляхом забезпечення ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Термін «самоврядування» означає управління самим собою, тобто принциповою відмінністю місцевого самоврядування є співпадіння суб'єкта та об'єкта управління [45]. Населення самостійно формує коло необхідних завдань та передбачає необхідні зусилля для їх вирішення.

На регіональному рівні, для забезпечення формування моделі сталого

розвитку АПС органам виконавчої влади і публічного управління необхідно: сформувати в регіонах таку її структуру, яка б забезпечила ефективне використання трудових та природних ресурсів кожного регіону; вирішити екологічні проблеми та завдання соціального розвитку регіонів; підтримувати належну якість сільськогосподарської продукції і продовольства; стимулювати збільшення обсягів виробництва та постачання на зовнішній ринок екологічно чистої продукції; задіяти механізм регулювання та прогнозування ринків сільськогосподарської продукції і продовольства; забезпечити комплексний і сталий розвиток сільських територій; стимулювати впровадження сучасних технологій переробки сільгосппродукції та підвищення екологічної безпеки харчових виробництв. Доцільним є врахування тенденцій переходу функцій по виробництву кінцевої продукції від сільського господарства до харчової промисловості, перетворення останньої із допоміжної в організуючу по відношенню до сільського господарства галузь, посилення її значимості в АПС регіону та держави в цілому.

В досягненні сталого розвитку АПС регіону одним з найскладніших завдань є формування завершеного ланцюга з виробництва, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської та харчової продукції.

Децентралізація повинна бути націлена на зростання економічної спроможності ОТГ. Її основні цілі – сприяння створенню сприятливих умов для роботи і життя у сільській місцевості, розширення зайнятості і зростання доходів населення, покращення якості життя, можливості для розвитку особистості та поліпшення стану соціального та екологічного розвитку. Між міськими і сільськими територіями має бути досягнутий справедливіший баланс бюджетних витрат, капіталовкладень в інфраструктуру, збільшення фінансування програм сталого розвитку сільських територій.

Позитивним фактором об’єднання невеликих аграрно-індустріальних міст і сіл у територіальну громаду повинно стати поштовхом для сталого розвитку агропродовольчої сфери території. Водночас, нині незважаючи на

зростання експортного потенціалу агропродовольчої сфери, соціально-демографічна сфера знаходиться у занепаді: зменшується чисельність населення, особливо сільського, поглиблюється деградація поселенської мережі, спостерігається старіння населення, загострюються екологічні проблеми. Стрімке зростання процесів урбанізації та антропогенного тиску на довкілля, призводить до зміни та розбалансування соціальної, екологічної та економічної підсистем АПС. Спостерігається посилення дискретності регіонального простору та розширення ареалів депресивності, що пов'язано з концентрацією фінансових ресурсів у центрах розвитку (у великих містах). Малі та середні сільськогосподарські виробники та підприємства з виробництва харчової продукції не завжди спроможні конкурувати з великими агрохолдингами та корпораціями. Одним із найважливіших завдань ОТГ є диверсифікація аграрної економіки та організація виробництва за європейськими принципами фермерських господарств сімейного типу, малих сільськогосподарських підприємств та особистих селянських господарств (ОСГ), що базуються на приватній власності, як основи агропродовольчого устрою України, сприяння розвитку кооперативних та кластерних моделей, підтримка локальних виробників, сприяння розширенню спектру продукції та видів послуг.

Сільсько-міський континуум – концепція, згідно якої, між сільськими і міськими общинами є не тільки простий контраст, скільки градація типів громад з точки зору їх розміру густоти населення, спеціалізації праці. Згідно звіту [IEFRI], сільсько-міський континуум (безперервний ланцюжок поселень) складається з глибоко сільської місцевості, переважно сільської місцевості, маленьких міст, проміжних міст, приміських зон, виключно міської місцевості. Сталий розвиток громад і регіонів походить від їхньої здатності утримувати та створювати нові робочі місця та залучати інвестиції, завдяки тому, що розташовані там компанії є конкурентоспроможними в ключових секторах.

В науці давно склався просторово-територіальний підхід, що відкриває свої специфічні можливості для аналізу оптимального розміщення продуктивних сил у АПС регіону. В рамках означеного підходу місто і село розглядаються в єдиному предметному полі не в якості протиставлення одного іншому, а як взаємодіючі компоненти сільсько-міського континууму. Ідея сільсько-міського континуума відстоює континуальний підхід до розселення на противагу дискретному.

Трансформація та інтеграція аграрного виробництва до інших видів соціально-економічної діяльності (харчова промисловість, торгівля, транспорт і зв'язок, освіта та ін.) як постачальника і споживача різних товарів (робіт, послуг) забезпечить модернізацію та розширення сільськогосподарського виробництва, створення нових робочих місць, підвищення доходів аграріїв і розвиток соціальної інфраструктури сільських територій в цілому. В досягненні сталого розвитку агропродовольчої сфери одним з найскладніших завдань є формування завершеного ланцюга з виробництва, зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської та харчової продукції. Безперечно, агропродовольча сфера гостро потребує сучасних логістичних підходів та створення відповідної інфраструктури.

Місцева територіальна громада повинна стати активним учасником, координатором і ініціатором розвитку своєї території у економічному, екологічному та соціальному напрямах. Проблема створення достатньої кількості робочих місць у новоутворених територіальних громадах є однією з найактуальніших. Відновлення виробничої діяльності переробних підприємств, як уже зазначено, дасть серйозні соціально-економічні результати, насамперед допоможе підняти рівень зайнятості населення, зменшити безробіття, збільшити доходи населення і податки в бюджет територіальних громад та видатки на розвиток соціальної сфери.

Ефективність та життєздатність громади визначається, насамперед: 1) величиною грошових потоків, що надходять до громади; 2) кількістю та «якістю» природних ресурсів і матеріальних активів, наявних у громаді; 3)

успішністю діяльності всередині громади, що включає в себе діяльність місцевої влади (через функціонування бюджетних установ), комерційну діяльність суб'єктів господарювання (через ведення бізнесу на території громади) та громадську діяльність (через функціонування та активність окремих представників, громадських організацій даної громади) [89, с. 90].

Діяльність сільських територіальних громад значною мірою визначається тим, наскільки результативно вони використовують ресурси, сукупність яких утворюють, що є в своєму розпорядженні їх соціально-інфраструктурний ресурсний потенціал. Останній виступає джерелом і засобом їх відтворення, а також відіграє ключову роль у визначенні функцій, спрямованості та динаміки їх розвитку. Його можна оцінити шляхом комплексного аналізу сукупності ресурсів – внутрішніх складових цього потенціалу. Створення умов для динамічного збалансованого розвитку територіальних громад села, усунення основних диспропорцій сприятиме максимальному наближенню послуг до сільського населення, підвищенню спроможності територіальних громад та їх представницьких органів до вирішення місцевих питань власними силами.

Успіх територіальної децентралізації залежатиме від інтенсифікації процесів розвитку продуктивних сил села, а саме від:

– ефективного використання природних ресурсів і особливо земельних;

– нарощування сировинної бази заводів: цукрових, спиртових, м'ясо- і молокопродуктів та відновлення виробничої діяльності місцевих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції;

– створення в об'єднаних територіальних громадах аграрних бірж, активізації діяльності споживчої кооперації;

– максимальної підтримки розвитку на селі малого і середнього бізнесу;

– масового залучення населення до внутрішнього інвестування переробних підприємств і сфери послуг та створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій;

– спроможності територіальних громад, яка, в свою чергу, залежатиме від відновлення їх економічного потенціалу, створення нових робочих місць, пошуку інвестицій, упровадження інноваційних технологій, ефективного менеджменту [160, с. 6].

В Одеській області зареєстровано 25 об'єднаних територіальних громад (ОТГ) на кінець 2017 року. З них, 4 ОТГ мають своїми центрами міста (Балтська, Березівська, Біляївська, Вилківська); 6 ОТГ – селища міського типу (Авангардівська, Великомихайлівська, Затишанська, Таїровська, Цебриківська, Ширяєвська); 15 – села (Дальницька, Знам'янська, Коноплянська, Красносільська, Куяльницька, Лиманська, Маразліївська, Маяківська, Мологівська, Новокальчевська, Розквітівська, Старокозацька, Тузлівська, Шабівська, Яськівська).

У Миколаївській області функціонують 28 ОТГ. Серед них, з міським центром є лише Баштанська; селищними – 8 громад (Арбузинська, Березанська, Веселинівська, Воскресенська, Доманівська, Казанківська, Олександрівська, Ольшанська); сільськими є 19 громад (Благодатненська, Бузька, Веснянська, Володимирівська, Галицинівська, Дорошівська, Кам'яномостівська, Коблівська, Куцурубська, Михайлівська, Мостівська, Нечаянська, Новополтавська, Прибужанівська, Прибузька, Радсадівська, Чорноморська, Шевченківська, Широківська).

У Херсонській області створено 26 ОТГ. З центром у містах не створено жодної територіальної громади; селищних – 8 (Асканія-Нова, Білозерська, Високопільська, Горностаївська, Іванівська, Каланчацька, Мирненська, Чаплинська); решта 18 – сільські (Бехтерська, Борозенська, Великокопанівська, Виноградівська, Високопільська, Гладківська, Долматівська, Зеленопідська, Костянтинівська, Кочубеївська, Музиківська, Присиваська, Роздольненська, Станіславська, Тавричанська, Хрестівська, Чулаківська, Ювілейна) [121].

Водночас, для забезпечення сталого розвитку АПС регіону, бажано, щоб центрами ОТГ були невеликі аграрні міста, де зосереджені значні можливості

з переробки сільськогосподарської продукції, ремонту техніки, навчальні заклади і. т. ін.

Реалізація принципів сталого розвитку у АПС регіону забезпечить гармонізацію співіснування людини і природи, реалізацію права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей для нинішнього і прийдешнього поколінь. У стратегічному баченні місію і цілі АПС України доцільно визначати не тільки в плані продовольчої безпеки та важливого джерела валютних надходжень, а в першу чергу як економічної першооснови розвитку сільських територій її регіонів. Методологія управління сталим розвитком повинна бути зорієнтована на потреби і інтереси людей об’єднаного сільсько-міського континууму, мати спільне бачення та комплекс широких стратегічних завдань, а також набір гнучких механізмів для виконання цих завдань.

Процес розробки стратегії розвитку агропродовольчої сфери регіону на засадах сталості повинен спиратися не тільки на систему економічних знань, але і на глибоке розуміння сутності соціальних процесів, а також процесів територіального і просторового розвитку систем регіонального рівня. Спроможні територіальні громади повинні мати на власній території об’єднання суб’єктів господарювання агропродовольчої сфери, які стануть базовими для забезпечення сталого розвитку її економіки.

Завдяки наявному природно-ресурсного потенціалу АПС регіонів України має конкурентні переваги, проте недостатні інвестиції та фінансування інноваційної діяльності, погіршення екологічної ситуації, проблеми соціальної сфери, а також нерозвиненість тісного сільсько-міського континууму перешкоджають її сталому розвитку. Це вимагає більш високого рівня державної підтримки та ефективного місцевого управління на засадах децентралізації влади.

4.3 Забезпечення якості та безпечності харчової продукції як важливий фактор сталого розвитку агропродовольчої сфери

Якість продуктів харчування впливає безпосередньо на рівень якості життя та добробут населення. Процес відтворення складається з чотирьох фаз: виробництва, розподілу, обміну і споживання. Найважливішим етапом є безпосереднє виробництво продуктів. На кінцевій стадії реалізується створена споживна вартість. Сталий розвиток потребує ефективного виробництва в поєднанні зі зміною структури споживання. Питання безпеки та якості харчових продуктів є актуальною проблемою в багатьох країнах світу. Аналіз світового розвитку суспільства показує, що чим вищий рівень соціально-економічного розвитку країни, тим вище зростають вимоги споживача до харчових та нехарчових товарів, одержаних з сільськогосподарської сировини. Щоб задовольнити ці потреби, суспільству необхідно не лише вивести нові сорти сільськогосподарських культур і породи тварин, а і перейти на принципово нові технології виробництва сільськогосподарської продукції, запровадити нові способи і методи переробки сировини, збереження та реалізації кінцевої продукції. Повноцінне та безпечне харчування є одним з найважливіших чинників, які визначають здоров'я населення. Отримана без застосування агрохімікатів продукція рослинництва й тваринництва – це чисте довкілля, родючі грунти, здоров'я наше і наших дітей. Інтеграція України у світовий економічний простір, її становлення як повноправного учасника міжнародних економічних відносин вимагають обов'язкового врахування сучасних тенденцій світових ринків продуктів харчування. Глобалізація ринку харчової продукції ставить новітні вимоги до якості та безпечності продуктів харчування. Для захисту вітчизняного споживача від неякісної продукції сформоване відповідне законодавче поле, основними документами якого є Закони України «Про захист прав споживачів», «Про безпечність та якість харчових продуктів» та ін. [136].

У Законі України «Про безпечність та якість харчових продуктів» підкреслюється, що безпечний харчовий продукт – це харчовий продукт, який

не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання за призначенням [136, с.5]. Тобто небезпечний харчовий продукт – це продукт, показники якості та споживчі властивості якого не відповідають вимогам нормативних документів і/або містить небезпечний фактор (хімічний, фізичний, біологічний), що може негативно впливати через харчування на здоров'я людини. Адже відомо, що до 80 % шкідливих речовин надходить до організму людини з їжею та напоями. Не випадково експерти Всесвітнього банку саме продовольство і воду відносять до найбільших загроз національній безпеці країн [136, с. 45].

Для того, щоб оцінити якість харчової продукції, перш за все, слід знати, з якої сировини виготовляється продукт, які харчові добавки входять до складу виробу, чи являються вони безпечними та чи не порушує виробник їх допустимої норми. Зокрема, до складу популярного хлібобулочного виробу щоденного вжитку «Одеський рогалик» крім борошна, дріжджів, маргарину, кунжуту і питної води входять: олія пальмова рафінована дезодорована, соєвий лецитин, сорбінова кислота, лимонна кислота, ароматизатор «масло», крохмаль пшеничний, ферментні препарати. Таких прикладів можна навести безліч. Споживачу складно орієнтуватися в тій великій кількості харчових добавок, які присутні практично в будь-якому харчовому продукті. Харчові добавки присутні в навіть, так званих, «екологічно чистих продуктах». У наш час, в різних країнах світу у виробництві харчових продуктів використовується близько 500 харчових добавок. З них в Україні дозволене використання в харчовій промисловості і присутність в імпортних продуктах 250 харчових добавок [286, с. 31].

Вирішення проблеми якості і безпечності харчових продуктів має на всіх етапах виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, транспортування комплексний характер, потребує врахування галузевих особливостей формування якості і реалізації готової продукції.

Щонайменше, два аспекти харчування чинять суттєвий вплив на сталий розвиток. З одного боку, здоров'я майбутніх поколінь прямо пов'язане з тим, чим харчуються їх попередники. З іншого боку, виробництво продуктів харчування чинить глобальний вплив на навколишнє середовище. Між структурою харчування населення, виробництвом продуктів харчування, агропродовольчою сферою і охороною навколишнього середовища безумовно існують тісні взаємозв'язки. Зокрема, формування правильних харчових звичок, зростання обізнаності населення про вплив структури і складу продуктів харчування, а також вплив харчових забруднювачів (добрива, пестициди, антибіотики, радіонукліди) на здоров'я, довголіття, спадковість людини, може суттєво вплинути на раціональне землекористування і знизити навантаження АПС на навколишнє середовище [288, с. 39].

За останні декілька десятиліть у більшості європейських країн різко змінилась структура харчування – збільшилось споживання м'ясних продуктів, тваринних жирів, скоротилось споживання зернових, свіжих овочів та фруктів, їжа стала рафінованою. Для покращення зовнішнього вигляду, збільшення строків зберігання, створення різноманіття смакових характеристик до складу їжі стали вводити численні штучні компоненти. Не менш важливим завданням є захист споживачів від фальсифікованих харчових продуктів. Такі зміни в структурі харчування не дозволяють забезпечити організм людини всіма необхідними речовинами та призводять до низки проблем зі здоров'ям: надлишкова маса тіла, гіпертонічна хвороба, цукровий діабет, анемія і т. ін. Структура харчування населення України має такі основні проблеми: дефіцит тваринних білків, недостатність споживання полінасичених жирних кислот омега-3, дефіцит більшості вітамінів та мінеральних речовин, недостатнє споживання харчових волокон.

Рівень якості та безпечності агрохарчової продукції – визначальна характеристика, яка відображає сучасні суспільні потреби й формує виробничі цінності нового покоління, в основі яких перебуває уміле поєднання комерційного інтересу товаровиробників і потреб суспільства у якісній

сільськогосподарській сировині, харчовій продукції. Важливим є також вихід конкурентоспроможної вітчизняної продукції на світові, зокрема європейські ринки [207, с. 48]. Не менш важливим завданням є захист споживачів від фальсифікованих харчових продуктів.

Все це дозволяє сформулювати основні положення стратегії сталого розвитку агропродовольчої сфери:

- розширення ємності внутрішнього ринку агропродовольчої продукції на основі сталого зростання доходів населення, збільшення обсягів і удосконалення структури споживання, підвищення якості продуктів і культури харчування;
- розробка економічних механізмів, що забезпечують розширення доступності різноманітних видів продуктів харчування, в тому числі високоякісних для усіх верств населення;
- розробка і впровадження адаптивних систем землеробства і тваринництва;
- підтримання сталості балансу попиту і пропозиції на внутрішньому ринку з акцентом на розширення збуту високоякісного, безпечного і біологічно цінного продовольства;
- розробка і реалізація цільових програм, що забезпечують виробництво якісних продуктів функціонального призначення для різних вікових груп, лікувально-профілактичного харчування, продуктів з підвищеним вмістом дефіцитних мікро- і макроелементів;
- стале зростання експортного потенціалу високоякісного продовольства з високою доданою вартістю;
- використання інноваційних біотехнологій для виробництва високоякісних продуктів харчування;
- збільшення обсягів виробництва органічної агропродовольчої продукції;
- урахування світових трендів і зростання обсягів споживання локальної автентичної агропродовольчої продукції;

- виробництво продукції з захищеними географічним зазначеннями;
- підготовка висококваліфікованих спеціалістів в галузі виробництва харчових продуктів та культури харчування.

Перед виробниками АПС Південного регіону нині актуальним є питання пошуку нових ринків збуту. Внутрішня і зовнішня торгівля здатна інтегрувати економічні та екологічні цілі у функціонуванні агропродовольчої сфери регіону, бути бар'єром на шляху до споживача екологічно небезпечних, неякісних, шкідливих для здоров'я людей продовольчих товарів. Для того, щоб нарощувати обсяги поставок продуктів харчування до країн світу та розширювати перелік підприємств-експортерів, необхідно відповідати високим вимогам з безпечності та якості цих продуктів. Для цього підприємствам слід впровадити у себе систему НАССР, що дозволяє контролювати усі небезпечні фактори, які можуть бути у харчовому продукті, і ефективну простежуваність. НАССР (англ. Hazard Analysis and Critical Control Points) – система аналізу небезпек і контролю (регулювання) в критичних точках – система, яка ідентифікує, оцінює і контролює небезпечні фактори, що є визначальними для безпечності харчових продуктів. Система ж контролю якості НАССР є універсальним методом гарантії безпеки продовольства, а в країнах ЄС вона вже давно є обов'язковою умовою функціонування підприємств – переробників сільськогосподарської продукції. Система НАССР стосується всього процесу – від виробництва сировини до споживання готової продукції. У підприємствах, що виробляють продукти харчування, вона застосовується конкретно до кожного виду продукції і відповідної лінії виробництва. Система НАССР стосується всього процесу – від виробництва сировини до споживання готової продукції. У підприємствах, що виробляють продукти харчування, вона застосовується конкретно до кожного виду продукції і відповідної лінії виробництва. Особливе місце в галузях харчової промисловості займає виробництво продуктів дитячого харчування.

Нині всього три основних продукти – кукурудза, пшениця і рис – забезпечують більш ніж 60 % харчової цінності енергії рослинного походження у світі в цілому. Водночас, на фоні зростання доходів, у країнах, що розвиваються, велика кількість людей замість традиційних рослинних продуктів харчування вживають м'ясо, молочні продукти, жири та цукор. Протягом останнього століття в США було втрачено біля 93% сортів овочів та фруктів. У 1903 році у США було 408 сортів помідорів, а у 80-х роках – менше 80. Капусти – 544 сорти, а через 80 років – тільки 28 і т. ін. Нині – ще менше. Це сталося через глобалізацію ринку насіння і появи гібридів замість сортів. З появою ГМО ці процеси прискорилися. На зміну сотням приходять у кращому випадку десятки однакових фруктів і овочів по всьому світу. Якщо людство намагається запобігти екологічної, соціальної, кліматичної, продовольчої кризи, слід підтримувати невеликі сімейні ферми та кооперативи.

Для прикладу, в Японії з середини 70-х років ведеться пропаганда за споживання традиційної національної їжі як найбільш здорового харчування. Всі рекомендації, які даються профільними міністерствами з приводу споживання збалансованого набору продуктів харчування (споживати більше риби, рису та овочів), безумовно, спрямовані на формування здорового способу життя. Проте, одночасно вони переслідують і іншу мету – підвищити самозабезпеченість продовольством, збільшити, наприклад, споживання рису, що виробляється у країні у достатній кількості. В тому ж руслі організований рух за те, щоб споживачі купували продукцію, вироблене у своєму регіоні, що давало б додатковий стимул для відродження сільських регіонів. Крім того, це спричинює економію на транспортних витратах і зменшує концентрацію шкідливих речовин від викидів діоксиду вуглецю від автотранспорту [297, с. 112]. Також політика Італії спрямована на збереження самобутньої місцевої винної та гастрономічної продукції і саме така продукція складає левову частку внутрішнього ринку. Продукцію регіонального сільського господарства Італії уряд і звичайні італійці позиціонують як об'єкт притягання для внутрішнього і зовнішнього туризму і він є важливим компонентом в

створенні позитивної національної ідентичності [297, с.113]. За кордоном виник навіть суспільний рух – «локаворство», що виникло від англійського слова «locavore», яке, в свою чергу походить від англ. «local» - місцевий і латинського «vorare» - їсти. Його метою є об'єднання виробників продуктів і споживачів у межах одного регіону з метою розвитку самостійних та гнучких торгових мереж, покращення місцевої економіки, підтримання здоров'я та навколишнього середовища. Особливість терміну «локаворство» полягає не стільки в географії, а у забезпеченні механізму прямої реалізації продукції, однак в його рамках використовується термін «продуктова миля», яка приблизно дорівнює 400 звичайним милям (приблизно 640 км від місця виготовлення продукції). В більш широкому сенсі локавори надають перевагу місцевій продукції, що вирощена у межах регіональної полоси. При цьому немає необхідності у повній відмові від імпортних продуктів, а тільки їх свідоме обмеження. Багато фермерів, що сповідують ідею локаверства, використовують метод сівозміни при вирощуванні органічних культур. Цей метод не тільки допомагає в скороченні використання пестицидів і забруднюючих речовин, але і підтримує грунт в належному стані, не збіднюючи його. Крім того, скорочення часу транспортування продукції дозволяє не використовувати хімічні консерванти, що покращує якість їжі. Також не потрібно тривале холодильне зберігання даної продукції, що зменшує викиди парникових газів [193].

Поширюється така практика і в Україні. Зокрема, Тернопільський м'ясокомбінат корпорації «Агропродсервіс» 5-7 травня 2017 р. в рамках першого фестивалю локальної їжі та культури «Тернопільська брама» встановив рекорд на найдовшу ковбасу (547 м – це як десять 10-ти поверхових будинків).

Ще одним прикладом органічного виробництва і локаворства є розташований у Київській області «Фіш парк Забір'я». Господарі поєднали в одному господарстві рибальство, розведення домашньої птиці та вирощування органічних продуктів. Концепція місцевого ресторану «Рибачок» полягає у

використанні локальних продуктів, що вирощені у радіусі до 100 км. Одним з цікавих проектів, що реалізуються у Забір'ї є вирощування хробаків, які виготовляють гумус. Цей гумус використовується в органічному землеробстві, а самих черв'яків – продають рибалкам [247].

Кілька років тому група виробників західноукраїнських областей поставила мету визначити: як вберегти і відродити певні традиційні культури виробництва тваринництва і рослинництва, а також відновити перевірену віками рецептуру. Вони об'єдналися в громадську спілку «Карпатський смак» та створили власні правила, систему перевірки якості та створили власну торгову марку «Смак Українських Карпат». Спілка об'єднує кілька виробничих груп: молочну, м'ясну, зернову, продукування меду, лекварів, соків, харчових олій. Турбота про захист навколишнього середовища є одним з найважливіших елементів, які відстоюють виробники [160]. Тому, розвиток крафтового виробництва нині набирає обертів, оскільки завжди є категорія клієнтів, яких цікавить певна локальна ідентичність, технологічна унікальність та якість продукту навіть за вищою ціною.

Автор роботи [144, с. 63] переконаний, що «на відміну від бізнесових структур інших галузей та видів діяльності, соціальна відповідальність має бути невід'ємною частиною основної діяльності всіх без винятку агроформувань, переробних підприємств, закладів громадського харчування, продовольчих торгових мереж та магазинів. У такому розумінні, вона передбачає здійснення системного та постійного моніторингу і контролю за технологією виробництва, усіма бізнес-процесами, впровадженням інновацій та їх доцільністю, способами меліорації довкілля, екологічної ситуації сільських територій, якості та споживчих властивостей продуктів харчування. Важливе значення має також надання правдивої інформації про умови виробництва, склад, властивості, строки зберігання, реалізації та споживання продукції, формування справедливої ціни, обсяги соціальної (доступної для малозабезпечених споживачів) аграрної та продовольчої продукції. Соціально

відповідальною, у розумінні правдивості, пропагування корисної їжі та здорового харчування має бути реклама продовольчих товарів».

Тобто сталий розвиток – це особлива форма господарювання, що базується на виробленні довгострокової стратегії та об’єднана в єдину екосистему. Іншими словами, це постійне виробництво якісних і безпечних продуктів харчування, за якого негативний вплив на навколишнє середовище зведено до мінімуму, а всі ресурси задіяні максимально ефективно. Крім того, це прямий шлях до підвищення рівня життя в сільській місцевості та невеликих аграрних містах, а також економічній активізації інтеграційних процесів у АПС регіону.

Висновки до розділу 4

1. Сучасну модель сталого розвитку АПС можна охарактеризувати як перехід до принципів організації просторового розвитку, що орієнтується на активізацію інноваційної складової, розвиток коопераційних і кластерних зв’язків, раціональне поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів. Наш науковий пошук грунтується на принципах системного підходу до сталого розвитку агропродовольчої сфери, виходячи з суті децентралізації державного управління з орієнтацією на формування континуального сільсько-міського соціуму і перетворення України на провідну агропродовольчу країну світу.

2. Для більшості ЗВО, у недалекому майбутньому, визначальним вектором розвитку повинна стати, науково-дослідна діяльність яка стимулюватиме освітню практику. Звідси випливає така ідея: перетворення ВЗО на науково-освітні центри, які функціонують у складі науково-дослідних або науково-виробничих комплексів, що сприяють прискоренню інноваційного розвитку регіонів. Ця ідея відповідає потребі створення триєдиного ланцюга «освіта-наука-бізнес», який уособлює тісний постійний зв'язок науково-освітніх закладів, дослідних установ і виробничих структур, що спільно беруть участь у науково-інноваційній діяльності та користуються підтримкою держави.

3. В Україні нині активно розвиваються процеси децентралізації державного управління, самоуправління і самоорганізації в усіх сферах життя. Децентралізація – це передача значних повноважень від державних органів влади органам місцевого самоврядування. Одним із основних мотивів децентралізації є кращі перспективи для місцевого розвитку та сталого розвитку агропродовольчої сфери. Об'єднана територіальна громада повинна стати активним учасником, координатором і ініціатором розвитку своєї території у економічному, екологічному та соціальному напрямах.

4. Методологія управління сталим розвитком повинна бути зорієнтована на потреби і інтереси людей об'єднаного сільсько-міського континууму, мати спільне бачення та комплекс широких стратегічних завдань, а також набір гнучких механізмів для виконання цих завдань. Доцільним є врахування тенденцій переходу функцій по виробництву кінцевої продукції від сільського господарства до харчової промисловості, перетворення останньої із допоміжної в організуючу по відношенню до сільського господарства галузь, посилення її значимості в АПС регіону та держави в цілому.

5. У сучасних умовах якість (і в тому числі екологічна безпечність) продукції, виробленої агропродовольчою сферою, стає одним з головних факторів її внутрішньої та зовнішньої конкурентоспроможності. Вирішення проблеми якості і безпечності харчових продуктів має на всіх етапах виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, транспортування комплексний характер, потребує врахування галузевих особливостей формування якості і реалізації готової продукції.

6. Встановлено, що в якості базової моделі організації процесу сталого розвитку у АПС регіону є науково-інноваційні агротехнопарки і виробничо-інноваційні кластери, що представляють собою взаємообумовлені сполучення на компактній території взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного навчальних закладів, науково-дослідних установ, аграрних і харчових підприємств, спеціалізованої інфраструктури.

5. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ

5.1 Організаційно-економічні засади формування регіональних інноваційних кластерів у агропродовольчій сфері

Кожна епоха створює організаційні форми, які відповідають умовам існуючого і майбутнього соціально-економічного розвитку. Один із авторів «постіндустріального суспільства», американський соціолог, Е. Тоффлер зазначає, що: «світ, який швидко утворюється внаслідок зіткнення нових цінностей і технологій, нових геополітичних відносин, нових стилів життя й засобів сполучення, вимагає абсолютно нових ідей та технологій, класифікацій та концепцій» [355, с. 214].

Сучасна парадигма економічного розвитку держав грунтується на принципі незалежного розвитку окремих регіонів. Така стратегія все більше поширюється в Європі, яку сьогодні називають «Європа регіонів» [321, с. 62]. Співпраця та конкуренція водночас (coopetition=cooperation+competition) – на такому принципі базуються стратегії багатьох бізнесів, регіонів, країн у цілому. Ще наприкінці 1970-х рр. в Європі почалася розробка нової теорії регіонального розвитку, яка базується на використанні ендогенного потенціалу регіонів – теорії саморозвитку регіонів (ендогенного розвитку). Ця теорія була покликана сприяти забезпеченню самодостатності регіонів на засадах наявного соціально-економічного потенціалу територій [112, с. 143]. Глобальна конкурентоспроможність національних економік дедалі більше залежить від ефективності їх внутрішньої організації та ступеня інтегрованості внутрішніх регіональних підсистем. Подальший розвиток і майбутні досягнення кожної країни будуть залежати від їх спроможності реалізувати національні інтереси завдяки участі у процесах глобалізації. Нині ця концепція є дуже актуальною і для України. Якщо спочатку, теорія стимулювання регіонального розвитку більше враховувала економічні чинники, то нині конкурентоспроможність території розглядається в економічному,

екологічному, соціальному та інноваційних аспектах, тобто базується на науковій теорії сталого розвитку. Стратегічні імперативи сталого розвитку, закладені у його соціальну, економічну та екологічну складові, мають бути орієнтовані, водночас, як на внутрішню локальну, мезо- і макроекономічну рівновагу, так і на сучасні глобалізаційні виклики. Причому, провідна роль у стимулюванні зростання економік регіонів та країн має належати саме кластерним структурам, які виступають точками зростання та ефективними платформами для співробітництва компаній, пов'язаних з ними науково-освітніх закладів, інститутів інфраструктури, органів державного управління, стимулюючи їхню інноваційність, високу продуктивність, оптимізуючи життєвий цикл науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт та доступність до факторів виробництва й фінансових ресурсів, досягаючи гармонізації інтересів усіх суб'єктів господарювання [275, с. 2].

На думку М. Гилки, «нині дуже швидко розвиваються прогресивні технології, логістика, засоби транспорту, що призводить до можливості практично миттєвої передачі інформації, руху фінансових потоків, дешевого та швидкого руху вантажів. При цьому важливими факторами досягнення та утримання переваг над конкурентами стають не лише інновації, професіоналізм, освіта та наука, але також організаційно-економічні взаємозв'язки між підприємствами, що забезпечують умови для створення сітьових структур – кластерів». [95, с. 34]. Тому, ідеї мережевої економіки та створення кластерів набувають все більшої популярності серед вітчизняних та зарубіжних науковців.

Відповідальність за сталий розвиток агропродовольчої сфери не можна покладати тільки на державу і органи регіонального управління. Ключову роль тут мають відігравати бізнес, наука і самі споживачі. У цьому сенсі найбільш прийнятною слід вважати кластерну концепцію, у якій з науково-практичної точки зору широко представлені способи узгодженої і ефективної взаємодії держави, науки та бізнесу) з центральною роллю споживачів як активного

динамічного суб'єкта, не тільки використовуючого продукцію кластера, але і створюючого запит на інновації, підприємницькі ідеї і т. ін.

Сучасна кластерна концепція об'єднала в собі теорії регіональної економіки та просторової організації економіки, конкурентоспроможності, інноваційного та територіального розвитку. Кластерна модель також має великий потенціал у агропродовольчій сфері регіонів завдяки тому, що вона є стратегічною для держави та має велике значення для позиціювання України на міжнародній арені.

Основи теорії кластеризації були закладені видатним англійським економістом А. Маршалом в кінці XIX століття, а термін «кластер» було введено визнаним фахівцем з економічної конкуренції М. Портером у кінці XX століття. У своїй книзі «Конкурентні переваги: як досягти високого результату і забезпечити його сталість» М. Портер зазначає, що: «конкуренція – це динамічний процес, який розвивається, це ландшафт, який безперервно змінюється, на якому з'являються нові товари, нові шляхи маркетингу, нові виробничі процеси та нові ринкові сегменти» [258, с. 215]. Етимологія слова кластер походить від англійського «cluster», що у перекладі означає – гроно, пучок, група і т. ін [45]. За визначенням М. Портера: «кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад університетів, агентств зі стандартизації, торговельних об'єднань) в певних сферах, що конкурують, але, водночас, і ведуть спільну роботу [258, с. 265]. Праці М. Портера стали поштовхом для прикладного формування і розвитку кластерів. Він запропонував теорію державної, національної та місцевої конкурентоспроможності у контексті світової економіки, у якій саме кластерам відведена особлива роль. М. Портер виходив з того, що конкурентні переваги реалізуються не відокремлено, а залежать від сформованих кластерів у відповідних галузях економіки.

Підвищення ефективності інноваційної діяльності має пріоритетне значення у агропродовольчій сфері регіону. Якщо раніше економіка агропродовольчої сфери складалася з розрізнених, майже незалежно функціонуючих і достатньо замкнених окремих підприємств і господарств, то нині іде процес перетворення її в складну систему, що складається із взаємодіючих суб'єктів господарювання. Одним з найефективніших шляхів становлення економічної самодостатності регіонів України є кластерна організація агропродовольчої сфери.

Взагалі, на думку Д. Крисанова, інтуїтивною неформальною кластеризацією було створення агропродовольчих ланцюгів «виробництво-переробка-збут» або «з лану до столу» (Agri-Food Chains – AFS) [181, с. 73]. Ланцюговий підхід у агропродовольчій сфері України у своїй основі формувався на технологічній єдності та взаємозалежності природно-біологічного (вирощування харчової сировини) та переробного (виробництво харчової продукції) процесів. Погоджуємося з Д. Крисановим і вважаємо, що найповніше визначення агропродовольчих ланцюгів запропоновано ФАО (Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН): це – сукупність сільськогосподарських товаровиробників та організацій, які послідовно, скоординовано забезпечують створення доданої вартості з виробництва конкретних видів сільськогосподарської продукції та її переробки з метою одержання харчових продуктів, які продаються кінцевому споживачеві і після споживання направляються у відходи, із забезпеченням прибутковості на кожному етапі, створення широких вигід для суспільства без перманентного виснаження природних ресурсів [11].

Забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери є важливим для України з огляду як на внутрішні мотиви, так і на зовнішні зобов'язання. В умовах глобалізації економіки необхідно сформувати і реалізувати потенціал сталого розвитку агропродовольчої сфери, який відповідає рівню розвинених європейських країн та спроможний перейти до експотртоорієнтованого варіанту розвитку. Вихід вітчизняних підприємств агропродовольчої сфери на

нові, зовнішні ринки збуту можливо забезпечити переважно шляхом утворення інтегрованих структур кластерного типу.

Зокрема, на початку листопада 2016 року Китай ініціював створення Зони вільної торгівлі (ЗВТ) з Україною. Локомотивом нарощення обсягів експорту з України стали зернові. Зокрема, Китай активно закупляє український ячмінь і пшеницю, а найбільшим попитом користується кукурудза, поставки якої виросли майже в 21 раз, починаючи з 2013 року. Поруч із розвитком сировинною продукцією, активно розвиваються поставки продуктів переробки. Експорт пшеничного борошна зріс з 0,3 млн дол США у 2011 році, до майже 17 млн дол США у 2015 році. Також минулого року Україна почала експортувати в Китай крохмаль і солод. Значну частку в поставках займає олія, в основному мова йде про соняшникову олію, експорт якої за останні 5 років збільшився у 4,7 рази. Також зросли поставки соєвої і ріпакової олії. Натомість з Китаю в Україну можливе нарощення поставок риби і молюсків, а також цитрусових, приправ (в основному імбиру), соків, а також екстрактів з кави або чаю [402].

Зародження кластерної теорії стало відповіддю на глобальні зміни світової економічної кон’юнктури, пов’язаної із загостренням конкуренції на світових ринках, що спонукало країни до пошуку нових джерел економічного зростання. Домінуючою тенденцією розвитку ринкових відносин у багатьох країнах є перехід від стихійних і неорганізованих обмінних процесів до їхньої свідомої цілеспрямованої організації, активне формування регіональної спеціалізації, що ґрунтується на геоекономічних та системних перевагах [278, с. 147]. Тобто основною метою створення кластерів є активізація інноваційної спрямованості агропродовольчої сфери регіону. Основоположними принципами інноваційної діяльності у кластерах визначені: нанотехнології, сталий розвиток, енергозбереження, інформаційні технології та створення здорових продуктів харчування.

З погляду Г. Сельє, тисячоліттями егоїзм був основою еволюції. Проте, чистий егоїзм безсумнівно призводить до конфліктів і несталості суспільства.

Та найбільш дієвим і приємним способом поєднувати інтереси меншості з інтересами усіх – принцип альтруїстичного егоїзму. На його основі одиничні клітини об'єднуються в багатоклітинні організми, а ті – в свою чергу, у ще більші групи. Так само люди сформували «групи взаємного співробітництва і страхування» – сім'ї, племена і нації, в яких альтруїстичний егоїзм є ключем до успіху. Це єдиний спосіб зберегти розподіл праці, значення якого у сучасному світі постійно зростає [312, с. 76]. Таким чином, при формуванні кластерної структури, треба домагатися максимального урахування інтересів усіх учасників кластера.

У світовій практиці, кластерна модель виробництва набула значного поширення, оскільки забезпечує створення конкурентоспроможної, інноваційної та інвестиційно-привабливої економіки, кінцевим результатом якої є підвищення рівня та якості життя населення. Досвід світової економіки свідчить, що об'єднання трьох складових – підприємств-лідерів, постачальників і бізнес-клімату – забезпечує прорив у тій сфері, де створено кластер [278, с. 146]. Кластерна модель розвитку вигідна не лише бізнес-структурам. Для влади переваги кластерної економіки, базуються на кращому використанні потенціалу окремих регіонів та територій, посиленні партнерського діалогу: «бізнес-влада», диверсифікації регіональної економіки, зниження залежності бюджету від окремих монопольних бізнес-формувань.

В сутності, кластер – це об'єднання активних та зацікавлених структур у певній галузі для підвищення конкурентоспроможності продукції, збільшення прибутковості, мінімізації стримуючих та обмежуючих факторів і розвитку галузі загалом. Фундаментом кластеру є фермери, вони першими можуть відчути зміни та всі переваги від такої форми організації. Перш за все, йдеться про ефективну та скоординовану співпрацю з органами влади; по-друге, можливість економити на масштабі, спільно закуповуючи великі партії необхідних ресурсів чи замовляючи дослідження ринків або наукові розробки; третьою перевагою є можливість подавати документи на отримання грантів

для вирішення колективних проблем; по-четверте, розбудова спільної логістичної інфраструктури та спільне просування продукції учасників кластеру на внутрішньому і зовнішньому ринках. Серед інших переваг для фермерів, також розробка разом із ВНЗ навчальних програм для підготовки кваліфікованих фахівців в аграрному секторі, спільні навчальні поїздки, стажування, замовлення послуг експертів і т. ін. Створення кластерної моделі не потребує значного фінансування, а базується, перш за все, на організаційних змінах. Скупчення конкурентів притягує найкращих клієнтів і найкращих фахівців.

М. Войнаренко трактує поняття кластер «як територіально-галузеве добровільне об’єднання підприємств, що тісно співпрацюють з науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону» [86, с. 28]. Тобто, кластер – це об’єднання активних та зацікавлених структур у певній галузі для підвищення конкурентоспроможності продукції, збільшення прибутковості та мінімізації внутрішніх та зовнішніх ризиків.

На думку В. Ніценко, кластер – це галузеве, територіальне та добровільне об’єднання підприємницьких структур, які тісно співпрацюють із науковими (освітніми) установами, громадськими організаціями й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та сприяння економічному розвитку регіону [226, с. 66].

М. Войнаренко акцентує увагу на домінуванні органів місцевої влади при організації кластері і стверджує, що «це територіально-галузеве добровільне об’єднання підприємств, що тісно співпрацюють з науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону [86, с. 28].

На думку В. Россохи, «кластер – це не концерн одного власника, а спільна робота незалежних структур, які працюють в одному руслі і навіть конкурують між собою, але співпраця приносить їм вигоду» [278, с. 147].

О. Шимко вважає, що «кластери являють собою специфічну комбінацію наукових, виробничих і комерційних структур, які на основі використання переваг коопераційної взаємодії сприяють формуванню і ефективному використанню конкурентних переваг окремих підприємств, територій, галузей, національних економік в умовах глобалізації світових економічних процесів та посилення світового конкурентного протистояння» [Шимко, с. 72].

Т. Андерсон виділяє наступні ключові елементи, що властиві кластерам: «географічна концентрація, спеціалізація, множина підприємницьких суб'єктів, конкуренція та кооперація, критична маса, життєвий цикл та інноваційність» [2, с. 27].

Як справедливо відмічає С. Соколенко, «кластери в сучасних умовах посилення конкуренції на глобальних ринках являють собою фундаментальну організаційну основу для реалізації ключових принципів становлення національної та регіональної економіки і відповідної розробки стратегій соціально-економічного розвитку регіонів» [323].

У запропонованих та багатьох інших визначеннях простежується те, що найважливішою відмінністю кластерів від інших організаційних форм господарювання є обов'язкова умова роботи у конкурентному полі. При чому, кожен учасник кластера зберігає свою організаційно-правову форму. Важливе значення для розвитку кластерів мають кваліфіковані кадри та акумулювання значних унікальних знань в агропродовольчій сфері регіону.

До числа характерних ознак кластерів відносяться:

- наявність сильних конкурентних позицій на міжнародних і/або вітчизняному ринках і високий експортний потенціал учасників кластера (потенціал поставок за межі регіону). Як індикатори конкурентоспроможності можуть розглядатися: високий мультифакторний рівень продуктивності, високий рівень експорту продукції і послуг (і/або високий рівень поставок за межі регіону);
- наявність на території базування конкурентних переваг для розвитку кластера, до яких можуть бути у тому числі віднесені: вигідне

географічне положення, доступ до сировини, наявність спеціалізованих кадрових ресурсів, наявність постачальників комплектуючих і пов'язаних послуг, наявність спеціалізованих навчальних закладів і дослідних організацій, наявність необхідної інфраструктури і інші чинники. Як індикатори конкурентних переваг території може розглядатися, у тому числі, накопичений обсяг залучених прямих інвестицій;

- географічна концентрація і близькість розташування підприємств і організацій кластера, що забезпечує можливості для активної взаємодії. Як індикатори географічної концентрації можуть розглядатися показники, які характеризують високий рівень спеціалізації даного регіону;
- широкий набір учасників, достатній для виникнення позитивних ефектів кластерної взаємодії. Як індикатори можуть розглядатися показники, що характеризують високий рівень зайнятості на підприємствах і організаціях, які входять до кластеру;
- наявність ефективної взаємодії між учасниками кластера, включаючи використання механізмів субконтрактації, партнерство підприємств з освітніми і науково-дослідними організаціями, практику координації діяльності з колективного просування товарів і послуг на внутрішньому і зовнішньому ринках [372, с. 8].

В системі створення і функціонування кластерів необхідно мати науково-обґрунтований алгоритм, який представляє собою визначену послідовність етапів:

- по-перше, ініціювання створення;
- створення управлінської структури кластера;
- підбір організацій і структур – учасників кластера;
- посилення конкурентоспроможності кожного учасника за рахунок зусиль бізнесу, науки та влади.

Одним з найефективніших шляхів становлення економічної самодостатності регіонів України є кластерна організація агропродовольчої сфери. Придатність АПС для використання кластерних технологій

пояснюється, передусім, прив'язкою окремих напрямків виробництва до природно-кліматичних умов і інших факторів виробництва на обмеженій території.

М. Кропивко та П. Саблук під агропромисловою кластеризацією розуміють «концентрацію та спеціалізацію агропромислового виробництва з формуванням на обмеженій території замкнених продуктових ланцюгів «виробництв–зберігання–переробка – реалізація сільськогосподарської продукції" на засадах інтеграції для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції та підвищення їхньої прибутковості» [282, с. 204].

Під кластером у агропродовольчій сфері слід розуміти усталене територіально-галузеве партнерство, об'єднане інноваційною програмою з метою підвищення конкурентоспроможності агропромислових формувань – учасників кластера [227, с. 24].

Під кластером агропродовольчої сфери мається на увазі система підприємств і організацій, що діють у сфері виробництва і реалізації готової продукції, пов'язаних технологічними ланцюгами і взаємодоповнюючими один одного, а також освітніх, інформаційних і фінансових установ, органів регіонального і муніципального управління, інститутів інфраструктури, що забезпечують їх оптимальну та інноваційну діяльність, досягнення синергетичного ефекту і високої конкурентоздатності [301, с. 71].

М. Кропивко вважає, що найбільш прийнятним шляхом для агропродовольчої сфери України є спрямування її територіальної організації на розвиток горизонтальної інтеграції з формуванням мережевих структур, тим самим поліпшуючи умови для впровадження різних організаційних форм господарювання, їх кооперації та сталий розвиток на принципах економічної самодостатності [185, с. 11].

О. Одінцов розуміє під кластером у агропродовольчій сфері «усталене територіально-галузеве партнерство, об'єднане інноваційною програмою з

метою підвищення конкурентоспроможності агропромислових формувань – учасників кластера» [227, с. 24].

Як справедливо відзначає Г. Мазнєв, «сучасні інноваційні технологічні кластери в агропродовольчій сфері, являють собою складну систему взаємопов'язаних підприємств із багатьма стадіями виробництва й переробки сільськогосподарської продукції. Якість і собівартість кінцевого продукту суттєво залежить від попередніх етапів його обробки. Координація інтересів учасників кластера, які пов'язані одним технологічним ланцюгом, забезпечується на засадах особистих взаємозв'язків, які зумовлені спільними цілями й територіальною близькістю виробничих, обслуговуючих підприємств, наукових установ та органів влади» [198, с. 64].

З нашого погляду, агропродовольчий кластер – це добровільне територіальне об'єднання підприємств агропродовольчої сфери з метою забезпечення сталого розвитку підприємств-учасників за рахунок зростання конкурентоспроможності продукції, формування ефективних внутрішньогалузевих зв'язків, диверсифікації каналів збуту, створення сприятливих умов для залучення інвестицій та адаптації до вимог глобального ринку [301, с. 71].

В. Бакум сформулював основні ознаки регіонального агропромислового кластера, до яких належать:

– добровільне об'єднання підприємств, що займаються агропромисловим виробництвом, установ або інших організацій регіону, однієї чи кількох (як правило, суміжних із сільськогосподарською) галузей, що знаходяться територіально досить близько (географічна локалізація агровиробництва) в технологічно-фінансову структуру;

– конкуренція за завоювання споживача, яку веде не окреме агровиробниче підприємство, а територіальний комплекс організацій — кластер;

– довгострокова кооперація та взаємодоповнюваність високого рівня розвиненості між організаціями даної структури;

– об’єднання одним технологічним циклом виробництва агропродовольчої продукції по всьому логістичному ланцюгу;

– високий ступінь конкурентоспроможності кінцевої продукції, що виробляється агропромисловим кластерним утворенням [58, с. 38].

Для реалізації кластерної моделі розвитку у агропродовольчій сфері регіону необхідно забезпечити виконання певних умов:

– збалансування економічних інтересів учасників кластера;

– формування інформаційного середовища;

– наявність інвестиційно-інноваційного забезпечення;

– налагодження консультаційної підтримки;

– розвиток горизонтальної та вертикальної інтеграції;

– тісна співпраця з науковими установами та органами влади [197, с. 192].

Географічна близькість відповідних економічних видів діяльності дає можливість для більш високого рівня продуктивності та інновацій. Агропродовольча сфера має великий потенціал розвитку, є однією із найбільш інвестиційно привабливих галузей регіональної економіки. Агропродовольча сфера Південного регіону ґрунтується, в основному, на власному ресурсному потенціалі. Завдяки тому, що в основу утворення кластерного типу покладено міжгалузевий принцип зв’язку між підприємствами і організаціями, це дає можливість: ефективніше розвиватися виробництву; зменшувати ризики при сумісній діяльності, а при їх виникненні – розподіляти між усіма членами кластера; ширшого доступу до зовнішніх ринків збуту продукції; зменшувати трансакційні витрати, проводити підготовку і перепідготовку спеціалістів, проводити науково-дослідні роботи [58, с. 23].

Згідно переліку вищенаведених позицій, можна зробити висновок, що кластер повинен працювати як єдиний організаційно-економічний механізм. Основні принципи утворення та функціонування кластерів показані у таблиці 5.1

Таблиця 5.1

Принципи утворення та функціонування кластерів

Категорія	Принципи	Значення
Основоположні	Концентрація	Дозволяє забезпечити наявність певної «критичної маси» підприємств, необхідної для якісної зміни відносин між ними
	Самоорганізація	Є умовою для виникнення видозмінених відносин у кластері, які були б прийнятними для його учасників
Ефективні	Збереження конкуренції	Визначає напрямок розвитку кластеру; дотримання даного принципу є умовою для розвитку ефективного мережевого типу взаємодії
	Кооперація	Дозволяє досягнути конкурентних переваг кластеру за рахунок зниження витрат та підвищення якості продукції
	Гнучкість та мобільність	Дозволяє забезпечити стійкість системи до зміни факторів зовнішнього середовища
	Інноваційна спрямованість	Є передумовою для збереження конкурентних переваг у довгостроковому періоді

Джерело: Удосконалено за [197, с. 237]

Без урахування основоположних принципів утворення кластерів – неможливе. Ефективні принципи дозволяють кластеру розвиватися та досягати конкурентних переваг на міжнародних ринках. Слід звернути увагу на взаємопов’язаність ефективних принципів, оскільки можливість дотримання кожного з них, значною мірою, залежить від дотримання інших.

Функціонуючий кластер сприяє реалізації значних інвестиційних проектів і спеціалізації регіону. Він також сприяє консолідації управлінського і виробничого потенціалу організацій-учасників. Кластер характеризується спільністю реалізації комплексних проектів та взаємною підтримкою реалізації інтересів його учасників. Важливою особливістю кластера є зниження виробничих витрат, оптимізація ціноутворення і підвищення якості у всьому агропродовольчому ланцюзі.

Як і будь-який інший інструмент регіонального розвитку, кластерна організація агропродовольчої сфери, буде ефективна тільки при урахуванні специфічних особливостей регіону, його порівняльних конкурентних переваг. Тому, пріоритетним напрямом розвитку агропродовольчої сфери регіону, на нашу думку, слід вважати не лише зростання її експортних можливостей, а і удосконалення структури експорту та вихід на нові ринки збуту з конкурентоспроможною продукцією.

Відмітною рисою кластера є цільова підприємницька діяльність, у межах якої об'єднуються не лише виробничий, а й інноваційний бізнес, комплексне управління якістю продукції, сервісне обслуговування, а визначальними є прямі зв'язки між самостійними економічними об'єктами, що формуються для спільної діяльності з виробництва конкурентоспроможної продукції.

Загальновідомо, що в умовах традиційної організації агропродовольчої сфери, основна частка прибутку формується на стадії отримання кінцевої продукції та її реалізації. Кластерний підхід дозволяє сформувати такий механізм відносин (прямих і зворотних економічних зв'язків), який дозволяє отримати прибуток еквівалентний витратам, не тільки тим суб'єктам господарювання, які реалізують кінцевий продукт, але й всім учасникам об'єднання. В результаті зворотних економічних зв'язків прибуток із сфери реалізації повертається у сфери виробництва сировини і його переробки у відповідності до понесених витрат. В цьому полягає одна з головних переваг кластерної організації, тут у повному обсязі враховуються інтереси безпосередніх сільгоспвиробників [305, с. 13]. Додатковий ефект від створення кластерів досягається тим, що вони дозволяють вибудувати раціональний технологічний ланцюг просування продукції від виробництва до споживача, економити витрати і формувати оптимальну вартість виробництва, впливати на збут продукції, впроваджувати інновації, реалізовувати економічні інтереси усіх учасників об'єднання [305, с. 14].

При кластерній організації АПС регіону створюються умови для конкурентоспроможного розвитку як великих, так і середніх та дрібних виробників. В кластері, передусім, забезпечується об'єднання зусиль підприємств, органів управління, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності на певній території, що дає переваги у конкурентній боротьбі, сприяє впровадженню інновацій і раціональній організації постачання, виробництва й збуту, завдяки підвищенню конкурентоспроможності продукції, проведенню адаптивної політики, необхідної в умовах сучасної ринкової кон'юнктури. Для малих і середніх підприємств кластер може суттєво знизити бар'єр виходу на ринки збуту продукції і постачання сировини та матеріалів, вони отримують більші можливості доступу до фінансових ресурсів. Специфікою кластера є отримання організаціями, що входять до нього, синергетичного ефекту, що проявляється у підвищенні конкурентоспроможності та забезпеченні сталого розвитку [305, с. 12].

Вихід із цієї ситуації полягає у створенні кластерних структур і впровадження для них системи пільгового кредитування. У підприємств кластера наявні додаткові конкурентні переваги завдяки можливості здійснювати внутрішню спеціалізацію і стандартизацію, мінімізувати витрати на впровадження інновацій. Важливою особливістю є те, що до них входять гнучкі підприємницькі структури малого бізнесу, які дозволяють формувати інноваційні «точки зростання». Загальновідомо, що в умовах традиційної організації агропродовольчої сфери, основна частка прибутку формується на стадії отримання кінцевої продукції та її реалізації. Кластерний підхід дозволяє сформувати такий механізм відносин (прямих і зворотних економічних зв'язків), який дозволяє отримати прибуток еквівалентний витратам, не тільки тим суб'єктам господарювання, які реалізують кінцевий продукт, але й всім учасникам об'єднання. В результаті зворотних економічних зв'язків прибуток із сфери реалізації повертається у сфери виробництва сировини і його переробки у відповідності до понесених витрат. В цьому полягає одна з головних переваг кластерної організації, тут у повному

обсязі враховуються інтереси безпосередніх сільгоспвиробників [302, с. 72]. Додатковий ефект від створення кластерів досягається тим, що вони дозволяють вибудувати раціональний технологічний ланцюг просування продукції від виробництва до споживача, економити витрати і формувати оптимальну вартість виробництва, впливати на збут продукції, впроваджувати інновації, реалізовувати економічні інтереси усіх учасників об'єднання [302, с. 72]. Тобто створення кластерів сприятиме запровадженню системи узгодження економічних інтересів в ланцюжку «виробництво-переробка-торгівля». Вплив агропродовольчого кластера на конкурентоспроможність і сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону показний на рис.5.1.

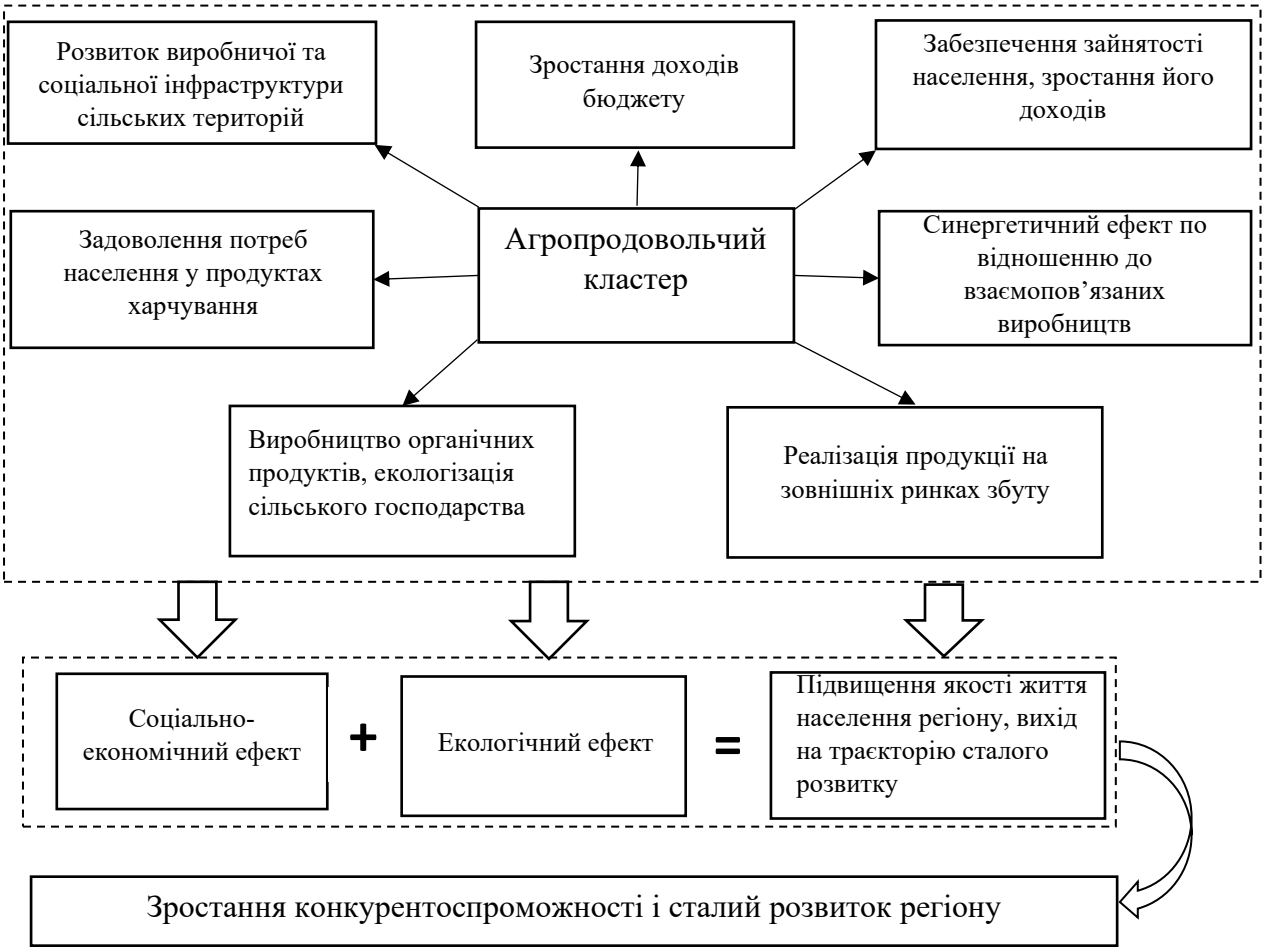

Рис. 5.1 Вплив агропродовольчого кластера на конкурентоспроможність і сталий розвиток регіону

Джерело: Сформовано на основі [124, с.46]

З рис. 5.1 видно, що кластер у агропродовольчій сфері – це інструмент управління територіальною агропромисловою політикою перерозподілу доданої вартості і комплексного використання соціально-економічного потенціалу території.

Географічні масштаби кластера можуть варіювати від одного міста (або області) до країни. Вони можуть мати різні форми в залежності від їх організаційної структури, але у більшості випадків до їх складу входять виробники сільськогосподарської сировини; постачальники допоміжних матеріалів, а також сервісних послуг; фінансові інститути; підприємства в суміжних галузях. Крім того, до складу кластерів можуть входити організації торгівлі; виробники побічних продуктів; органи місцевого управління, наукові установи, що надають науковий супровід діяльності, а також органи сертифікації та стандартизації.

Зазвичай, у кластері є ядро (інтегратор) – лідер, який ініціює процес формування кластеру. Навколо ядра формується кластероутворювальний блок підприємств та формується внутрішня і зовнішня інфраструктура кластера [282, с. 5].

Як правило, до кластера входять три основні групи учасників:

– підприємства ядра кластера (фермерські господарства, кооперативи та переробні підприємства). В ядрі кластера спостерігається і конкуренція, і кооперація.

– Підприємства другого рівня, що забезпечують ефективну роботу агропродовольчої сфери: виробники та постачальники обладнання, добрив, упакування, що ґрунтуються навколо ядра.

– На третьому рівні знаходяться наукові та навчальні заклади; органи місцевого самоврядування, фінансово-кредитні установи та інвестиційні фонди; торгові мережі і т. ін.

Рис. 5. 2. Модель регіонального агропродовольчого кластера

Джерело: [282, с. 6]

Така особливість моделі формування регіонального агропродовольчого кластера представлена на рис. 5. 2.

Слід також відзначити, що нерідко центром формування кластерів виступають університети або групи науково-дослідницьких структур і проектних установ. Зокрема, у якості прикладу, можна навести кластер Food Valley (Харчова долина) у Нідерландах. У невеличкому регіоні Гелдерланд з радіусом 30 миль навколо міста Вагенінген існує своя «долина», де співпрацюють агробізнес, освіта та інноваційні технології – понад 15 тис учасників. Ядром кластеру став університет Вагенінген, який вважають найкращим вищим аграрним навчальним закладом у світі. Навколо нього об’єдналися наукові лабораторії, 60 корпорацій, виробники техніки, добрив,

засобів захисту рослин, розробники технологій виробництва і безпеки продуктів, переробки стічних вод, виробництва біопалива, енергозбереження, IT і нанотехнологій. У цьому кластері створюється більш, ніж 10% ВВП Нідерландів та функціонує більше 600 тис. робочих місць [9]. Зазвичай крупна компанія-лідер визначає довгострокову наукову, інноваційну, виробничо-комерційну та інші стратегії кластерного утворення.

Слід відзначити, що при співпраці вертикально-інтегрованих підприємств АПС визначається інтегратор, тобто центр усієї економіко-технологічної системи об'єднання. Як показує практика, в багатьох випадках ним є переробне підприємство, яке координує всі дії інтеграційного процесу, здійснює контроль над усіма стадіями виробництва, переробки і збуту агропромислової продукції. Результатом таких налагоджених тісних взаємовідносин між усіма організаційними ланками є безперервність відтворювального технологічного процесу, а саме від виробництва сільськогосподарської сировини до доставки готової продукції кінцевому споживачу.

Слід відзначити наступні ознаки кластерних відносин:

– на визначеній території функціонують підприємства, що випускають однорідну та конкурентоспроможну продукцію (ядро кластера);

– учасники кластера взаємодіють і розвивають кластерні відносини в межах загального продуктово-технологічного ланцюга;

– у учасників кластера зберігається самостійність при прийнятті рішень, що виступає основою конкуренції;

– в кластері активно розвиваються коопераційні процеси;

– кластер характеризується підвищеною інноваційною активністю;

– по відношенню до зовнішнього середовища кластер сприймається і функціонує як єдиний організм.

Переваги від наявності агропродовольчих кластерів в регіоні очевидні, але можливі лише в умовах дотримання прозорих правил ринкової економіки: внутрішня конкуренція серед підприємств кластера призводить до визначення

лідера галузі, що в свою чергу стимулює подальше залучення інвестицій. Продуктом та основною метою існування кластеру – є вихід підприємств регіону в глобальне конкурентне середовище та на світові ринки. Це має й позитивні соціальні наслідки, що полягають у збільшенні добробуту населення, стимулі розвитку регіонів і локальних територій.

Кластери створюються різними шляхами. Не існує єдиної універсальної моделі його створення. Крім того, інтегруючись у кластерну інфраструктуру, підприємства не втрачають юридичної самостійності. На думку М. Войнаренка, створення й успішний розвиток кластерних структур неможливі без п'яти «І», які дають можливість кластеру не тільки відбутися, але й забезпечують його життєздатність, самодостатність, успішну і ефективну організацію. У цю п'ятірку «І» входять наступні складові.

По-перше, «ініціатива», бо саме ініціативні і впливові люди із числа підприємців, владних структур, громадських організацій, навчальних закладів, здатні своїм авторитетом, розумом, організаторськими здібностями і знаннями згуртувати, зацікавити й на ділі довести корисність кластерів як для їхніх учасників, так і для регіону.

По-друге, «інновація», адже сучасні технології в організації виробництва, збуту, управління, фінансування, здатні відкрити нові можливості в конкурентній боротьбі.

По-третє, це інформація, а саме: її доступність, відкритість, обмін знаннями, створення баз даних і веб-сторінок, що дозволяє одержувати переваги в доступі до ринків споживання і збуту продукції, кваліфікованій робочій силі, тощо.

По-четверте, «інтеграція», – мається на увазі використання нових, кластерних технологій у співробітництві фірм на галузевому і територіальному рівнях за підтримки науки й органів влади.

І, по-п'яте, «інтерес», який полягає у забезпеченні основної умови життєдіяльності підприємницької або суспільної структури, яке обов'язково

припускає наявність зацікавленості учасників кластерних об'єднань і одержання ними певної економічної вигоди [87, с. 28].

Основні напрями мотиваційного механізму кластеризації представлені у таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Основні напрями мотиваційного механізму кластеризації

Напрямки	Мотиви об'єднання
Виробництво	Зростання інвестицій в технічне переобладнання та модернізацію, надання виробничої підтримки, впровадження систем зниження витрат, підвищення кваліфікації працівників і т. ін.
Організація управління	Створення ефективної системи управління у т. ч. системи обслуговування, впровадження принципів партнерства, реалізація комплексної науково-технічної, інвестиційної, фінансової та збутової стратегій.
Маркетинг і збут	Комплексне впровадження механізмів впливу на ринки збуту, виявлення нових потреб, створення ефективних систем просування продукції і т. ін.
Економіка	Розробка та реалізація ефективних інвестиційних проектів і т. ін.
Фінанси	Необхідність акумуляції фінансових ресурсів для вирішення внутрішніх проблем, надання внутрішніх пільгових кредитів, впровадження системи внутрішнього кредитування інновацій і т. ін.
НДДКР	Спільне використання науково-технічної продукції, придбання ноу-хау, патентів та ліцензій, спільні нові розробки нової продукції та технологій та їх впровадження.
Кадри	Формування спільної системи підбору, підготовки та перепідготовки кадрів, розробка ефективних заходів мотивації і т. ін.
Матеріально-технічне забезпечення	Створення надійного, стабільного та ефективного механізму матеріально-технічного забезпечення всіма видами ресурсів.
Контроль	Впровадження системи контролю для вирішення проблем управління діяльністю в режимі постійного контролю його ефективності і т. ін.
Сервісне обслуговування	Створення спільної розгалуженої системи сервісного обслуговування за регіональним принципом.

Експорт	Поєднання зусиль для виходу на зовнішні ринки збуту, стимулювання експортних операцій, спільне лобіювання інтересів.
Реструктуризація взаємовідносин	Утворення якісно нових часових і просторових систем із прицілом на синергетичні ефекти.
Інфраструктура	Забезпечення інноваційної активізації підприємств-учасників кластера.
Конкуренція	Можливість випуску конкурентоспроможної продукції як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках.

Джерело: удосконалено з використанням [133, с. 81]

Кластери можуть чинити вплив на конкурентоспроможність у трьох напрямах:

– кластери підвищують продуктивність підприємств і галузей за рахунок: ефективної спеціалізації, економії на масштабі виробництва, доступу до технологій, інформації, кваліфікованої робочої сили, інформації, бізнес-послуг і т. ін.;

– кластери створюють можливості для інноваційного і виробничого зростання;

– кластери дають можливість виходу на нові ринки збуту за рахунок активної маркетингової діяльності і політики інновацій.

Вітчизняний та зарубіжний досвід свідчить, що стимулом для зародження агропродовольчих кластерів можуть бути наступні фактори: зручне економіко-географічне розташування, сприятливі природно-кліматичні умови, успішна діяльність переробних підприємств, наявність професійних кадрів, наукової бази, розвиненої інфраструктури і т. ін.

Водночас, вступ до СОТ, поставив регіональні підприємства АПС до еквівалентних умов з зарубіжними виробниками, які визначаються свободою підприємницької діяльності, вільним ціноутворенням та обмеженою підтримкою з боку держави. Малі та середні виробники агропродовольчої продукції практично не в змозі отримати доступ до найвигідніших каналів реалізації продукції, передусім експортних, тому потребують посилення внутрішніх інтеграційно-інноваційних механізмів. Історично склалося так, що продуктовий ланцюг «з поля до споживача» підприємств агропродовольчої

сфери на регіональному рівні формувався у вигляді довільної сукупності незалежних виробників і підприємств, кожен з яких не цікавився загальною ефективністю. Крім того, відмітною особливістю конкурентних відносин у агропродовольчій сфері, є диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію, продукцію промислової переробки та інші товари. Водночас, у кластерах агропродовольчі ланцюги побудовані за схемою замкненого циклу. Виробництво продовольчої продукції передусім залежить від рівня завантаження виробничих потужностей відповідних переробних підприємств. Утворення регіональних інтегрованих структур значно зменшить також транспортні витрати, які невпинно зростають та мінімізує підприємницькі ризики.

Формування кластерів дає чітке розуміння економічного профілю території, сприяє залученню інвестицій, допомагає визначити напрями вдосконалення освіти і сприяє дослідницькій активності, стимулює розвиток малого підприємництва, сприяє виходу продукції на міжнародні ринки. Кластерний підхід також є перспективним з погляду забезпечення сталого розвитку сільських територій, які є соціально-економічним фундаментом агропродовольчої сфери. Проте, сьогодні їх розвиток характеризується низкою системних проблем: недостатня кількість робочих місць, нерозвиненість інфраструктури, низький рівень доходів, зменшення чисельності сільського населення і т. ін.

Загальна послідовність дій при утворенні кластеру у АПС регіону на думку С. Дідуха може бути такою:

– налагодження комунікативних зв’язків та проведення роз’яснювальної роботи. Основним завданням цього етапу є формування у потенційних учасників кластеру вичерпного розуміння необхідності, механізму та послідовності впровадження кластерної моделі розвитку. Провідна роль при цьому належить ініціатору процесу, до функцій якого відноситься саме мотивація учасників кластеру до спільних дій. У ролі ініціатора можуть

виступати державні та місцеві органи влади, профільні наукові установи, підприємства, що мають стратегічне бачення розвитку галузі і т. ін.;

– визначення ролі кластеру та стратегічних завдань його формування. При цьому необхідно дослідити кількісні та якісні характеристики майбутнього кластеру;

– критерієм вибору галузей для створення кластерів у АПС регіону доцільно обрати: коефіцієнт локалізації (або концентрації виробництва). Для галузей спеціалізації $К_л>1$;

– окреслення географічних кордонів кластеру на основі результатів попереднього етапу;

– визначення загальної моделі кластеру та кластероутворюючих підприємств [123, с. 30].

Тому, на першому етапі, слід провести дослідження регіону та визначити основних стейкхолдерів проекту створення кластера (підприємства і організації, які можуть бути потенційно зацікавлені в реалізації проекту). Тоді стадії формування регіонального агропродовольчого кластера можна представити наступним чином:

– створення передумов для започаткування точок росту (мотивація кластеризації з боку регіональної влади);

– формування концепції, визначення місії та цілей утворення.

– взаємодія між потенційними учасниками: сільськогосподарськими та переробними підприємствами, науково-дослідницькими та освітніми організаціями, логістично-збутовими структурами і т. ін.;

– створення умов для функціонування: розподіл повноважень, комунікації, інфраструктура;

– реалізація обраної стратегії: підвищення конкурентоспроможності, виробництво якісної продукції, подальший розвиток потенціалу;

– контроль: оцінка ефективності, аналіз стану, відповідність визначеним стандартам, оцінка обраної стратегії;

– аналіз та коригування: визначення відповідності поставленим цілям, виявлення причин відхилень, обгрунтування коригуючих заходів.

В системі створення і функціонування кластерів необхідно мати науково-обґрунтований алгоритм, який представляє собою визначену послідовність етапів:

– ініціювання створення;

– створення управлінської структури кластера;

– підбір організацій і структур – учасників кластера;

– аналіз ланцюга від вхідних ресурсів до каналів збуту готової продукції і побудова вертикальних інтеграційних зв'язків;

– дослідження кількості суб'єктів на кожному етапі агропродовольчого ланцюга і побудова між ними горизонтальних зв'язків;

– вивчення інституцій, які мають вплив на ринок і налагодження співпраці з ними;

– створення платформи (певного роду форуму) для взаємодії зацікавлених сторін;

– реєстрація і планування довгострокового розвитку кластера.

Основних стейкхолдерів (зацікавлені сторони) слід розділити на групи:

– сільськогосподарські підприємства;

– підприємства харчової промисловості;

– державні наукові і навчальні заклади;

– органи регіонального управління;

– суспільні організації.

Результати поділу та переваги для усіх учасників агропродовольчого кластера регіону представлені в таблиці 5.3.

Таблиця 5.3

Характеристика і мотивація для учасників агропродовольчого кластеру регіону

Учасник агропродовольчого кластера	Сфера інтересів

Регіональні органи державної влади	Поява нових форм організації бізнесу на основі принципів державно-приватного партнерства; зростання податків до бюджету; соціально-економічна стабільність в регіоні. Розвиток сільських територій.
Сільське господарство	Перехід до ресурсоекономних інноваційних технологій. Підвищення рівня зайнятості сільського населення. Реструктуризація збиткових підприємств. Розвиток інфраструктури сільських населених пунктів. Раціональне використання земельних ресурсів.
Підприємства харчової промисловості	Технічне переоснащення. Зростання інвестиційної привабливості. Оперативна взаємодія з постачальниками сировини. Максимальне використання наявного виробничого потенціалу.
Сектор особистих селянських і фермерських господарств	Зниження бар'єру виходу на ринки збуту продукції і постачання сировини та матеріалів, більші можливості доступу до фінансових ресурсів.
Сільськогосподарське і продовольче машинобудування	Збільшення обсягу завантаження виробничих потужностей. Скорочення витрат на одиницю продукції.
Організація ринкової інфраструктури	Покращення логістики і торгово-збутової діяльності.
Наукові і освітні установи	Створення містка між теоретичними науковими розробками та їх практичним втіленням. Джерело генерування нових ідей і технологій. Кадрове забезпечення. Додаткові освітні програми.
Усі учасники кластера	Забезпечення синергетичного ефекту, ефекту масштабу, стимулювання інновацій, інвестицій,

	зростання соціо-еколого-економічної ефективності. Стимулювання підприємництва та налагодження взаємозв'язків. Зниження трансакційних витрат. Формування конкурентоспроможної регіональної моделі агропродовольчої сфери.

Джерело: розроблено автором

Фактором, що гальмує процес кластеризації є відсутність вітчизняних методичних розробок з даного питання. В таких розробках повинні бути чітко позначені основні параметри і типові моделі кластерів; рівень концентрації виробництва у територіальних межах їх функціонування; темпи приросту обсягів виробництва продукції або надання послуг споживачам; масштаби територій, на які розповсюджується діяльність кластерів, і їх охоплення глобалізаційними процесами. Найбільш дієвим інструментом законодавчої підтримки кластерних ініціатив в Україні є регіональні програми та стратегії регіонального розвитку.

Сильні кластери, маючи регіональне місце розташування, у перспективі можуть розповсюдити свою діяльність на глобальний економічний простір в аспектах залучення персоналу, технологій та інвестицій. Практика показує, що в умовах глобальної економіки, більшість кластерів мають міжнародний характер.

Проведене у роботі [353, с. 115] дослідження ефективних світових кластерних систем дозволяє зробити висновок про залежність успіху їх створення і функціонування саме в межах трикутника «державне регулювання і управління – інтелектуальна інфраструктура – виробничий сектор». Така регіональна модель «потрійної спіралі» дозволяє поєднувати інтереси держави, науки і бізнесу, стає передумовою формування специфічних соціально-економічних відносини, забезпечує створення сприятливої інфраструктури або бізнес-клімату регіону.

Таким чином, створення кластерів у АПС регіону, вимагає мінімальних витрат та забезпечує значний позитивний ефект і може слугувати поштовхом для розвитку не тільки підприємств агропродовольчої сфери а і сільських територій.

Створення кластерів особливо актуальне, коли реформування агропродовольчої сфери дедалі більше торкається рівня територіальних громад, економічна самостійність яких на даному етапі розвитку підвищується, що генерує нові, більш складні завдання, які вимагають і нових шляхів розв'язання. Центром формування кластерів у агропродовольчій сфері регіону повинні стати так звані «аграрні міста», що розташовані на території регіону у безпосередній близькості до певного агропродовольчого виробництва.

Окрім переваг, які дає кластерна система організації економіки існує і низка невирішених проблем, а саме: недостатня інформованість представників органів виконавчої влади і бізнесу у питаннях застосування кластерного підходу; відсутність державної політики у цій сфері; незначна організаційна та фінансова підтримка; недостатня кількість фахівців з питань кластеризації.

Результатами створення кластерів у агропродовольчій сфері регіону повинна стати ефективна система взаємодії та інтеграції підприємств-учасників кластера, зниження загальних витрат, ефективність просування продукції у тому числі за кордон, зростання обсягу продаж, зростання частки ринку. Важко переоцінити можливості кластерного розвитку і для сільських територій, де знаходиться більшість підприємств агропродовольчої сфери регіону. Саме кластерна організація виробництва забезпечує формування соціально орієнтованої економіки, вирівнювання пропозицій економічного, соціального та екологічно безпечного розвитку сільських територій, зосередженого на інтересах громади села з метою створення в сільських поселеннях належних умов праці та проживання.

Впровадження кластерного підходу в діяльність підприємств АПС в Україні в даний час знаходиться в стадії становлення, не дивлячись на те, що

кластерну структуру підприємств харчової промисловості та АПК було створено ще у 1997 р. на Поділлі, у Хмельницькій області, із центром у Кам'янець-Подільському. Засновниками кластера були: Кам'янець-Подільський аграрно-технічний університет; виробники м'ясної продукції, напоїв, кондитерських виробів; понад 100 закладів готельно-ресторанного господарства регіону [87, с. 29]. Сьогодні, до діючих кластерів у харчовій та агропродовольчій промисловості, України можна віднести: кластер «Бджола не знає кордонів», який створено у Запорізькій області; Вінницький переробно-харчовий кластер; регіональний кластер екологічно чистої агропродукції в Полтавській області. На стадії впровадження знаходяться кластерні проекти в Запорізькій області «Купуй Запорізьке – обирай своє!», розроблено стратегію розвитку першого аграрного кластера в Чернівецькій області – «Дари Буковини». У Харківській області створено яскраві проекти кластерів, такі як: «Слобожанський агропромисловий комплекс» переробки сільськогосподарської продукції, кластер «Еколайф» у сфері виробництва продуктів харчування для здорового життя та Великобурлуксько-Волчанський молочно-сироробний кластер. У Одеській області – виноградарсько-виноробний кластер.

За два роки у Вінницькій області планують реалізувати проект яблуневого кластеру за Європейськими аналогами та фінансової підтримки ЄС у розмірі 500 тис. євро. «Яблуневий шлях» – це проект використання регіонального бренду «Подільське яблуко» для розвитку громад, завдяки промоції як самих територій, пов'язаних із вирощуванням яблук, так і продуктів їх переробки. Також у рамках проекту планується створення туристичного яблуневого маршруту, що посприяє розвитку місцевих громад та підвищить місцеві показники регіону [236].

Для успішного розвитку кластерів в агропродовольчій сфері регіону, особливо на початковому етапі формування, необхідно забезпечити їх належну фінансову підтримку, розробивши для цього відповідні державні та регіональні програми. Селяни мають зрозуміти, що, крім всього іншого, саме

їхня роз'єднаність відкрила доступ до сільських ресурсів бізнес-структурам, які не стали перейматися селом, яким байдужий стан людського та агроприродничого потенціалу сільських територій [134, с. 16]. Створення агропродовольчих інноваційних кластерів буде сприяти підтриманню зайнятості і доходів, передусім, сільського населення, створення додаткових можливостей для зростання доходів індивідуальних домогосподарств, малого і середнього агропродовольчого бізнесу, стимулювання молоді до започаткування і ведення агропродовольчого виробництва у сільській місцевості.

Економіка території, що формується на основі кластерів, – це модель конкурентоздатної та інвестиційно привабливої економіки, що базується на використанні ефектів синергії і масштабу. Кластерні локальні мережі територіально-виробничих систем є джерелами і факторами забезпечення високого рівня і якості життя населення, економічного зростання і сталого розвитку територій.

Кластерний підхід є одним із найбільш досконалих технологій управління агропродовольчою сферою регіону. З позицій метапросторового мислення видно, що кластерно-корпоративні стратегії базуються на принципах функціонування так званих «дренажних систем», які здатні акумулювати капітали на значних дифузійних економічних просторах і змушувати їх ефективно працювати.

Доцільно вести побудову регіональних кластерів у прив'язці до існуючих крупних компаній, що виробляють харчову продукцію, шляхом інвестування коштів у виробництво нових видів продукції, а також у розвиток сировинної бази. В сучасних умовах, саме система організації господарювання на засадах кластеризації виробництва, спроможна певною мірою компенсувати відсутність державної підтримки та мобілізувати такий мікроекономічний фактор як ресурсозабезпеченість.

Створення кластерної моделі не потребує значного фінансування, а базується, перш за все, на організаційних змінах. Завдяки тому, що в основу

утворення кластерного типу покладено міжгалузевий принцип зв'язку між підприємствами і організаціями, це дає можливість: ефективніше розвиватися виробництву; зменшувати ризики при сумісній діяльності, а при їх виникненні Кластерний підхід є одним із найбільш досконалих технологій управління агропродовольчою сферою регіону. З позицій метапросторового мислення видно, що кластерно-корпоративні стратегії базуються на принципах функціонування так званих «дренажних систем», які здатні акумулювати капітали на значних дифузійних економічних просторах і змушувати їх ефективно працювати розподіляти між усіма членами кластера; ширшого доступу до зовнішніх ринків збуту продукції; зменшувати трансакційні витрати, проводити підготовку і перепідготовку спеціалістів, проводити науково-дослідні роботи [303, 72].

Досить складну проблему становить організація кластерів в галузях, які характеризуються яскраво вираженою сезонністю вирощування продукції і потребують значних витрат на розвиток логістичної інфраструктури (тобто на придбання транспортних засобів); включення до виробничого процесу пунктів приймання і зберігання сільськогосподарської продукції; впровадження сучасних моделей та інструментів закупівлі аграрної сировини і формування товарних партій; доведення їх до вимог відповідних національних або міжнародних стандартів та підготовки до експорту.

В південних, східних і центральних областях України на таких засадах формуються зерно-олійні кластери, що включають:

- підприємства-інтегратори кластерів – посередницькі закупівельно-торгівельні організації, що мають достатній капітал для закупівлі зернових і олійних культур у значних обсягах;

- підприємства-учасники кластерів:

а) аграрні підприємства, що спеціалізуються на вирощуванні зернових, зернобобових і олійних культур;

б) підприємства, що мають у своєму розпорядженні холодильне і складське господарства, елеватори, зерноочисні і зерносушильні технологічні лінії, транспортні засоби і т. ін.;

- інституціональні організації, що обслуговують ці процеси, - відділення банків і інших фінансово-кредитних закладів, проектно-технологічні інститути, консалтингові і юридичні фірми і т. ін.

Водночас, необхідно звернути увагу, на негативні соціальні і екологічні наслідки вирощування монокультур у згаданих регіонах. Їх потрібно розглядати в контексті негативних наслідків стихійної кластеризації.

Проте, сталий розвиток на основі створення кластерів, є очевидною альтернативою тим кризовим процесам, що відбуваються у агропродовольчій сфері регіону, в результаті яких відбулася значна втрата економічного потенціалу та зниження рівня життя сільського населення. Співпраця у кластері також дає можливість навіть невеликим виробникам реалізовувати свою продукцію за кордон.

Позитивні ефекти від кластеризації у АПС регіону актуалізуються, тобто перетворюються з потенційних на реально існуючі, за умови, якщо буде дотримано, погоджено та гармонізовано господарські інтереси суб’єктів кластера.

Кластери формують економічний базис територіального розвитку, тому органи влади повинні бути зацікавлені у їх становленні. Результативність взаємодії у кластері визначається оптимальністю поєднання інтересів усіх основних груп учасників. Отримання прибутку, що перевищує сумарний прибуток окремих підприємств та всебічний сталий розвиток і є метою кластеризації. Агропродовольчі кластери можуть стати одним із інструментів створення високоефективних виробництв для забезпечення населення продовольством і сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону. Функціонування кластера чинить позитивний комплексний вплив на відповідну територію не тільки з економічної, але і соціальної точки зору, що

виявляється в створенні нових робочих місць, підвищенні рівня життя населення.

5.2 Чорноморський агротехнопарк як центр розробки і впровадження інноваційних технологій у агропродовольчій сфері

Нині, у провідних країнах світу, університети досить часто стають центрами агротехнопарків (технопарків), які являють собою локальні науково-виробничі комплекси з відповідною інноваційною інфраструктурою у вигляді інформаційних, консалтингових, сервісних служб. Сьогодні у багатьох країнах світу створюються університети нового типу, які функціонують у режимі управлінської моделі «потрійної спіралі», що передбачає формування різних механізмів і норм кооперативної взаємодії всіх стейкхолдерів інноваційного циклу – університетів, промисловості, державних та наукових установ, для кооперативної генерації та комерціалізації інновацій. Така органічна співпраця дозволяє провідним університетам світу результативно завершувати інноваційні цикли науково- технологічних розробок – виводити на ринок інноваційну продукцію [56, с. 124].

Для забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери у сучасних умовах необхідно виробляти продукцію з високим рівнем доданої вартості та інноваційності. Нині, підприємства з виробництва, зберігання, переробки і реалізації сільськогосподарської і харчової продукції нерідко використовують застарілі технології, що підвищують собівартість та зменшують конкурентоспроможність продукції. Водночас НДІ та ЗВО аграрного і харчового профілю проводять сотні перспективних наукових досліджень, які не завжди знаходять короткий шлях для впровадження у виробництво. Одним із найважливіших напрямків підвищення ефективності агропродовольчого виробництва в нинішній ситуації могла б стати організація агротехнопарків, що поєднують в собі науково-освітнє ядро, виробничий та інфраструктурний

комплекси в єдине інтегроване і структуроване науково-виробниче агроосвітнє формування [286, с.112].

До складу агротехнопарків, як правило, входять бізнес-інкубатори, які створюють умови для зародження і зростання малих інноваційних фірм. Збільшення масштабів агротехнопарків призводить до їх перетворення на агротехнополіси. Це великі конгломератні утворення на певній території у вигляді наукових міст або містечок, що включають у себе університети, науково-дослідні установи, великі лабораторії, значну кількість агропродовольчих підприємств. Агротехнополіс – селище міського типу, що має у наявності адміністративний і житловий фонд, земельні угіддя і соціальну інфраструктуру, сучасні автомобільні дороги, що пов'язують його з адміністративним центром і потенційними споживачами, розташований в екологічно привабливій місцевості регіону.

Завданнями створення агротехнополісу є:

– розвиток регіональних інноваційних технологій виробництва і переробки регіональної сільськогосподарської продукції;

– відбір найефективніших науково-технічних проектів і комплексне використання досягнень науково-технічного прогресу у всіх ланках агропродовольчої сфери;

– підготовка кваліфікованого персоналу всіх рівнів для управління традиційними і інноваційними технологічними процесами виробництва агропродовольчої продукції;

– розробка заходів, спрямованих на екологічну реконструкцію навколишнього середовища;

– проведення маркетингових досліджень;

– вирішення соціальних проблем села і охорона здоров'я населення, розвиток сільського зеленого туризму.

Базовою виконавчою структурою агротехнополісу є агротехнопарк, який являється одним із найбільш ефективних інструментів підтримки інноваційної діяльності в агропродовольчій сфері.

Агротехнопарк завжди виникає поблизу науково-дослідного центру, що є його ядром. Агротехнопарк створюється, насамперед, для генерування і реалізації ідей та інноваційних проектів, сприяння розвитку новітніх технологій. Кластер може бути споживачем результатів діяльності агротехнопарків. З метою активізації регіональної складової інноваційної діяльності як фактора підвищення конкурентоспроможності в агропродовольчій сфері окремих територій доцільним є створення агротехнопарків у кожному регіоні. При цьому їх засновниками мають стати регіональні органи влади, аграрні та переробні підприємства, наукові установи, підприємницькі і фінансові структури. Ключовими напрямами діяльності агротехнопарку є розвиток інноваційного підприємництва в аграрному секторі регіону, просування результатів наукових досліджень, інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності, пошук, відбір і супроводження перспективних проектів, залучення фінансових ресурсів для їх реалізації та ін.

Агротехнопарк – це територія на якій реалізується проект інноваційного (найчастіше техніко-технологічного) розвитку агропродовольчої сфери, створені умови, сприятливі для організації нових наукоємних підприємств і їх наступного розвитку. Він активно сприяє трансферу технологій із науково-дослідних інститутів і Вузів аграрного і харчового профіля в фірми і організації, що розташовані на території агротехнопарку. Стратегічна мета агротехнопарків – сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону, прискорення віддачі від наукових розробок за допомогою сектора приватного підприємництва.

Агротехнопарк (агропарк) – це комплексний інфраструктурний об'єкт інноваційної діяльності, орієнтований на інтеграцію інтелектуального потенціалу агропродовольчої науки, який проводить свою діяльність по всіх стадіях інноваційного процесу: розробка наукомісткої науково-технічної продукції, освоєння виробництвом і масштабна реалізація [164, с. 68].

Наукові парки відіграють ключову роль у трансфері технологій. Найбільший в Європі парк такого типу створений у Норвічі на базі університету Східної Англії (Norwich Research Park, NRP).

Аналіз світового досвіду показує, що економічне зростання розвинених країн та їх окремих регіонів базується на використанні сфери знань і високих технологій, а їх ефективне поєднання гарантує сталий розвиток суспільства. Вихід агропродовольчої сфери на траєкторію сталого розвитку залежить від реалізації комплексу заходів, що передбачають максимальне використання та прискорене освоєння сучасних технологій, перехід на інноваційну модель розвитку. Стратегічним напрямом розвитку вітчизняної агропродовольчої сфери є створення наукових інноваційних парків на базі існуючих науково-дослідних установ та навчальних закладів. Нині, для більшості ЗВО, визначальним вектором розвитку повинна стати, науково-дослідна діяльність яка стимулюватиме освітню практику. Звідси випливає така ідея: перетворення ЗВО на науково-освітні центри, які функціонують у складі науково-дослідних або науково-виробничих комплексів, що сприяють прискоренню інноваційного розвитку регіонів. Ця ідея відповідає потребі створення триєдиного ланцюга «освіта-наука-бізнес», який уособлює тісний постійний зв’язок науково-освітніх закладів, дослідних установ і виробничих структур, що спільно беруть участь у науково-інноваційній діяльності та користуються підтримкою держави.

Агротехнологічні парки є частиною агропродовольчих кластерів та забезпечують споживачів своєю продукцією опосередковано. Агротехнопарк – це посередник у сфері взаємодії наукових установ аграрного та харчового профілю, бізнесу та виробництва, розгалужена територіально-інноваційна структура. Агротехнопарк є багатофункціональним науковим центром, що займається розробкою інновацій та інноваційних технологій у агропродовольчій сфері та їх впровадженням у виробництво. Завдяки поєднанню зусиль наукової та виробничої сфер з’являються додаткові можливості для інноваційної діяльності і сталого розвитку підприємств

агропродовольчої сфери регіону. Найважливішою особливістю агротехнопарку є його широка співпраця з ЗВО і науково-дослідними інститутами, які готують для парку висококваліфіковані кадри і розробляють нові технології.

Першість у справі створення науково-технологічних парків належить США. Засновником першого науково-технологічного парку називають Стенфордський університет. Нині у США нараховується більше ніж 160 науково-технологічних парків, тобто більше 30% від загальної кількості науково-технологічних парків у світі. Одним з найдавніших на території Європи аграрних науково-технологічних парків є Агрополіс Інтернешнл у Франції. Асоціацію Агрополіс Інтернешнл заснували у м. Монпельє дослідницькі інститути та інститути вищої освіти, що працюють в галузі сільського господарства, харчової промисловості, біорізноманіття та навколишнього середовища, при підтримці уряду і місцевих органів влади. Агрополіс Інтернешнл є світовим центром для сільськогосподарської, продовольчої та екологічної науки, збирає найбільш важливе європейське наукове співтовариство і включає в себе дослідницькі центри, бізнес-інкубатори та центри трансферу технологій [286, с. 112].

В Україні також здійснені важливі кроки в напрямку створення агротехнопарків та агротехнополісів. Українська академія аграрних наук (УААН), концерн «Віадук» – інноваційний провайдер на ринку генетичних ресурсів сумісно з Технопарком «Інститут Монокристалів» створили ще в 2001 році Агротехнополіс з виробництва і реалізації генетичних ресурсів, зокрема елітної насіннєвої, племінної і іншої продукції. Модель агротехнополісу передбачає рефінансування отриманих від спеціального режиму пільг (згідно Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної і інноваційної діяльності технологічних парків») на подальший розвиток наукових досліджень [51, с.88].

Таким чином, важливе значення в інноваційному розвитку агропродовольчої сфери, відводиться утворенню агротехнопарків і

агротехнополісів. Точкою росту інноваційної активності суб'єктів господарювання агропродовольчої сфери може стати започаткування у Південному регіоні агротехнопарку «Чорноморський», який на первинному етапі розвитку орієнтуватиметься на впровадження інновацій у рибогосподарському комплексі, рослинництві та зернопереробній галузі, а у перспективі стати багатопрофільним і стимулювати також виробництво виноградарської та органічної продукції. Потужним є науково-дослідний потенціал агропродовольчої сфери Південного регіону. Показовим є отримання високої державної нагороди науковцями ОНАХТ. Так, Указом Президента України №440/2016 «Про присудження Державних премій України в галузі науки і техніки 2015 року низка науковців ОНАХТ на чолі з ректором д.т.н., проф. Б. Єгоровим нагороджені за роботу: «Система енергоефективних технологій зберігання зерна та його переробки в харчові і кормові продукти» [306, с. 12]. Лабораторія фундаментальної та прикладної економіки, яка створена на кафедрі економіки промисловості ОНАХТ під керівництвом д.е.н., проф. О. Павлова займається розробкою нових теоретичних узагальнень та практичних підходів до розв'язання проблем і визначення перспектив розвитку економіко-організаційних структур в агропродовольчій сфері України. Цей список можна значно розширити. Водночас, у вищих навчальних закладах та наукових установах зосереджена велика кількість наукових розробок, яка ще не знайшла свого практичного втілення. Тому, доцільним є створення у регіоні інноваційних: зернопереробного, рибопереробного, виноробного і агротуристичного кластерів. Запропонована нами загальна структура агротехнопарку «Чорноморський» представлена на рис. 5.4.

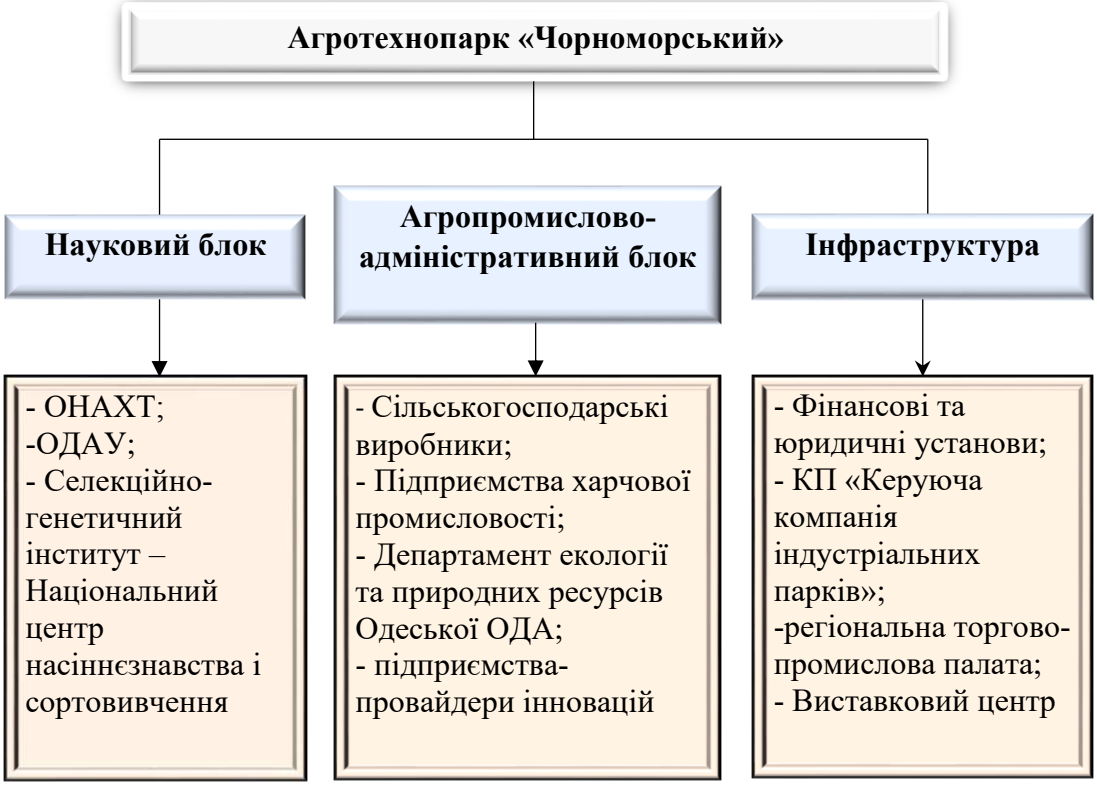

Рис. 1 Загальна структура агротехнопарку «Чорноморський»

Джерело: власна розробка автора

Запропонована структура представлена концептуально, головним є поділ напрямів діяльності на три укрупнених блоки, а склад учасників може змінюватися і розширюватися відповідно до потреб подальшого функціонування і розвитку. Засновниками агротехнопарку у Південному регіоні можуть бути: Одеська національна академія харчових технологій, Одеський державний аграрний університет та інші юридичні і фізичні особи. Даній групі суб’єктів слід спершу укласти Договір про спільну діяльність без створення нової юридичної особи. Організаційно-правовою формою запропонованого агротехнопарку «Чорноморський» може бути асоціація. Слід враховувати таку суттєву обставину, що діяльність агротехнопарків слугує не просто інтересам окремих підприємців, а інтересам держави в цілому, оскільки примножує її науково-агропродовольчий потенціал. Оскільки агротехнопарк має справу з харчовою продукцією, то бажано, щоб він мав у своєму складі структуру, яка проводила б сертифікацію готової продукції. Слід також

приділяти значну увагу питанням реклами і реалізації продукції та особливо допомагати в цьому фермерським господарствам і підприємствам малого бізнесу. Тобто у межах агротехнопарку слід реалізувати завершений технологічний цикл: «виробництво сільськогосподарської продукції – первинна переробка – виробництво готової продукції – зберігання – транспортування – сертифікація – реклама – реалізація готової продукції»[286, с. 113]. Створення агротехнопарку надасть імпульс до раціоналізації харчування у напрямку споживання, передусім, місцевої продукції.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що створення агротехнопарку «Чорноморський», дозволить встановити взаємовигідні економічні, технологічні, організаційні, наукові зв'язки між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними підприємствами, науковими та навчальними закладами, покращити матеріально-технічну базу для проведення наукових досліджень, підвищити мотиваційну складову до навчання, скоротити час на впровадження передових технологій, а у підсумку, забезпечити сталий розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону. Очевидно, що успішність реалізації даного проекту зумовлюється ефективним поєднанням зусиль держави, наукової сфери та агропродовольчого бізнесу з метою забезпечення сталого розвитку економіки регіону на інноваційній основі.

Очікуваним ефектом від створення агротехнопарку має стати збільшення обсягів і розширення асортименту агропродовольчої продукціїі, зростання зайнятості та рівня життя населення, формування відносин між наукою, державою та бізнесом як механізму суспільно-приватного партнерства, розвиток сільських територій і т. ін. Агротехнологічний парк може бути частиною агропродовольчих кластерів та забезпечувати споживачів своїм продуктом опосередковано.

5.3 Формування зернового кластера як передумова сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону

Охарактеризуємо основні орієнтири створення регіональних інноваційних кластерів у агропродовольчій сфері Південного регіону. Кластерна модель співпраці підприємств АПС заощаджує їх кошти та підвищує ефективність усіх виробничих процесів. Малі підприємства мають змогу ставати більш конкурентними, заробляють більше, відповідно, отримують можливість інвестувати у спільну переробку агропродовольчої продукції. Вони переходять на інший рівень - створюють продукцію з високою доданою вартістю, а не просто реалізують сільськогосподарську сировину. Звісно, що розвиток кластера – довгостроковий проект. Для його створення і функціонування потрібна також довгострокова і гнучка державна підтримка. Невід'ємною умовою діяльності кластера повинна становити охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людей, інвестування коштів у розвиток сільських територіальних громад [310, с. 30].

Україна є провідним світовим експортером зерна. Зокрема, за підсумками 2017 року було зібрано рекордний врожай зернових – 66 млн. тонн [310, с. 30].

Ключову роль в агропродовольчій сфері Південного регіону відіграє зернопереробний комплекс. Сприятливі природно-кліматичні умови дозволяють вирощувати високоякісне продовольче зерно. Посівні площі під зерновими і зернобобовими культурами у 2015 р. у Миколаївській, Одеській та Херсонській областях сумарно склали 2,9 млн. га, що в середньому складає 58% від загальної площі сільськогосподарських угідь регіону [274]. У ньому історично сформована і експортна спеціалізація зернових культур, адже тут наявна досить розгалужена збутова інфраструктура та знаходяться морські і річкові порти. Зернове господарство – основа всього сільськогосподарського виробництва і є найважливішим джерелом функціонування і сталого розвитку

тваринництва та борошномельної, комбікормової, хлібопекарної, спиртової галузей харчової промисловості.

Цілком очевидно, що виробництво і переробка зернових культур у Південному регіоні, і в цілому по Україні має значний потенціал. Зрозуміло, що для переробки таких обсягів зерна, яке сьогодні вирощується, а також зважаючи на перспективу, необхідна сучасна потужна харчова промисловість. Сюди також потрібно віднести розвинену логістичну інфраструктуру, маркетингову систему, інформаційну функцію та низку інших чинників [310, с. 32]. Аналізуючи ситуацію, В. Гулавський констатував, що зернопереробна галузь Півдня України, маючи непоганий потенціал, знаходиться в досить складній ситуації. Зокрема, через неефективність агрологістики, українські аграрії втрачають близько 20 доларів на тонні виробленої продукції. З цієї ситуації необхідно шукати вихід. На цей шлях нас повинен направляти приклад олійно-жирової галузі нашої країни. Вихід лежить в площині розробки та впровадженні передових та новітніх технологій переробки зерна, які б давали можливість максимально використовувати багатий біологічний склад зернових культур [104, с. 12]. Порівнюючи обсяги вирощування з обсягами переробки зернових культур, результати просто вражають. Зокрема пшениці переробляється орієнтовно 10% від загального вирощеного обсягу, кукурудзи – близько 1,5%, водночас насіння соняшнику – 99% перероблюється в Україні на олію [104, с. 13]. Проте, позитивним, хоч і не масовим прикладом є те, що ДП Куліндорівський КХП (Одеська область) у 2016 році заключив контракт на поставку 6,6 тис. тонн пшеничного борошна першого і вищого гатунків до США, що підтверджує якість продукції [8]. Хоча, досить часто, міжнародні трейдери констатують невисоку якість вітчизняної пшениці й кукурудзи.

На нашу думку, створення зернового кластера доцільне з метою формування ринку високотехнологічних послуг із зберігання та переробки зерна, формування ринку високоякісних кормів. Це також буде сприяти створенню нових робочих місць, стабілізації та диверсифікації існуючого

аграрного зернопереробного комплексу. Сутність функціонування кластерів полягає в отриманні синергетичного ефекту від спільного використання маркетингових, постачальницько-збутових, транспортних, виробничих, наукових та освітніх ресурсів підприємств, що до нього входять.

Розглянемо поетапний процес реалізації кластерної технології у зерновому комплексі Південного регіону, що представлений на рис.5.5. Економіко-організаційна сутність створення зернового кластера полягає у кооперації зусиль підприємств з вирощування зерна, його зберігання, переробки фінансових, дослідницьких, навчальних, торгово-логістичних структур і державних установ для ефективного виробництва і реалізації продукції, соціального розвитку території і збереженні та відновленні природно-ресурсного потенціалу.

У роботі [400, с. 14] відзначено, що зерновий кластер регіону – це сукупність підприємств і організацій різних форм власності, розташованих на визначеній території, об’єднаних технологічним ланцюгом виробництва, переробки і реалізації продуктів переробки, з метою підвищення ефективності, конкурентоспроможності зернової продукції і сталого розвитку підприємств кластера. Тобто, сутність функціонування кластерів полягає в отриманні синергетичного ефекту від спільного використання маркетингових, постачальницько-збутових, транспортних, виробничих, наукових та освітніх ресурсів підприємств, що до нього входять.

На першому етапі при здійсненні комплексного аналізу зернопереробного комплексу здійснюється процес виявлення існуючих недоліків та причин їх виникнення, визначаються підприємства-лідери у регіоні (ядро кластера), навколо яких і буде будуватися кластер, формулюється мета і завдання, на вирішення яких буде спрямовано розвиток кластера (рис.5.5). До складу кластера слід включити наступні структури:

– сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства, які здійснюють вирощування зерна;

– структури, що займаються виробництвом і постачанням матеріально-технічних ресурсів;

– суб’єкти господарювання з транспортування, зберігання і переробки зерна;

– навчальні заклади і науково-дослідні інститути;

– регіональні органи державного управління.

На другому етапі необхідно визначити структуру кластера, основних учасників і функції, які вони будуть виконувати. Для ефективного функціонування кластера необхідно створення Координаційної ради, до якої повинні ввійти представники сільгоспвиробників, переробників, органів державної влади. Це дозволить останнім виступити не в ролі зовнішньої спонукаючої сили, а у якості рівноправного партнера і впливати на прийняття рішень. Третій етап передбачає проведення заходів, передусім, з боку органів державної влади, спрямованих на стимулювання розвитку кластера. У якості наступного етапу передбачається здійснювати моніторинг, що реалізує функцію контролю за діяльністю кластера, який дозволяє своєчасно виявити недоліки і прийняти відповідні міри, а також оцінити вплив кластерних технологій як на розвиток кожного з підприємств, так і на сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону в цілому. Даний етап не є заключним, а передбачає повернення до попередніх етапів з метою усунення недоліків (рис.5.5).

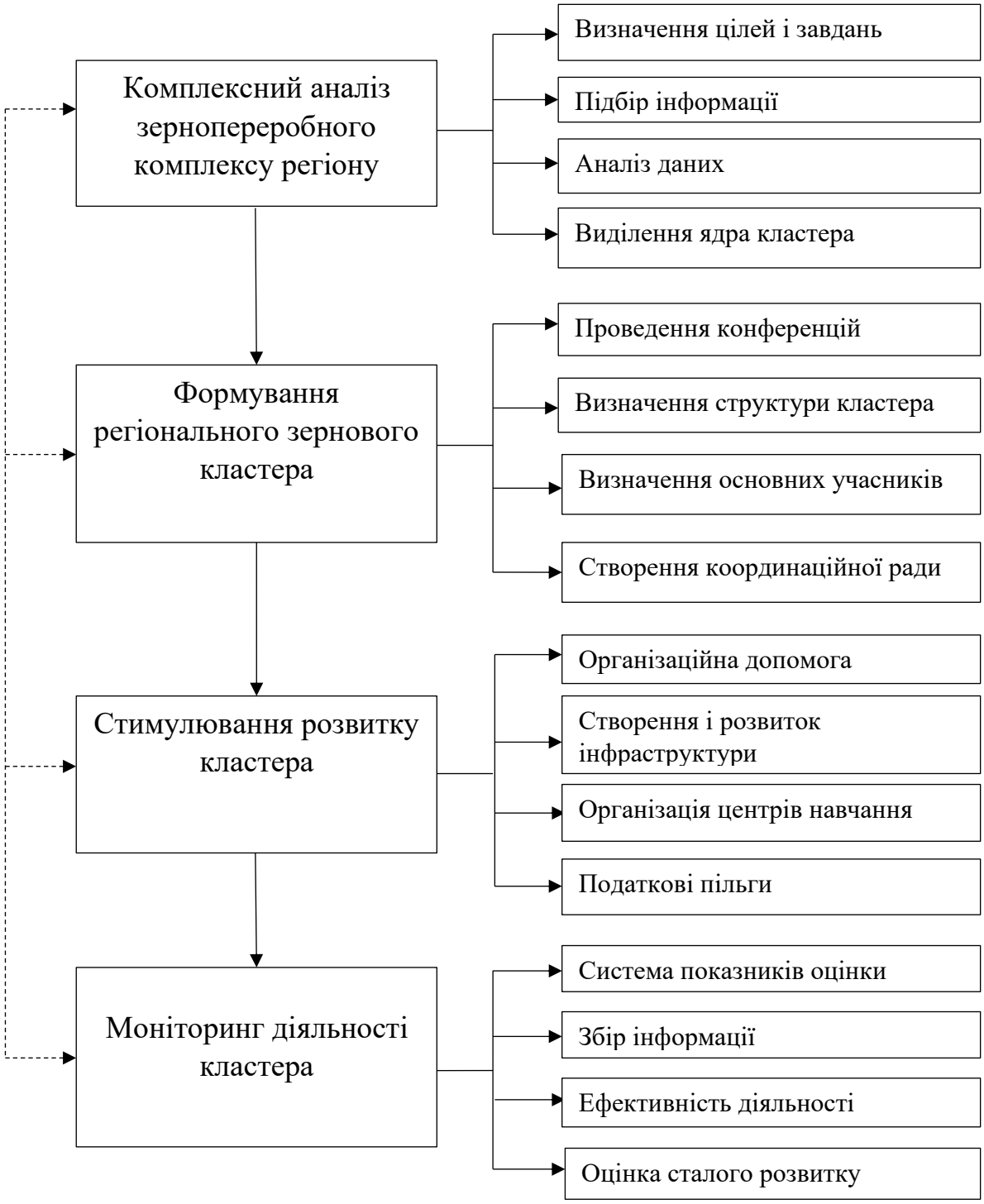

Рис. 5.5. Схема організації зернового кластера в Південному регіоні

Джерело: Розроблено автором

Розглядаючи можливості створення зернового кластеру у Південному регіоні, слід виділити такі підприємства як ТОВ СП «Нібулон», (м. Миколаїв), Одеська аграрна біржа, ВАТ Херсонський КХП, ПАТ «Миколаївський завод хлібопродуктів, компанія «Зернова столиця», (м. Одеса), ДП

«Куліндорівський комбінат хлібопродуктів, (м. Одеса) і багато інших. Також слід відмітити значний навчальний та науково-дослідний потенціал регіону, до якого відноситься: Одеська національна академія харчових технологій, Одеський державний аграрний університет, Миколаївський національний аграрний університет, науковий парк «Агроперспектива», (м. Миколаїв), Херсонський державний аграрний університет, Селекційно-генетичний інститут, Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення НААН, (м. Одеса), Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України і багато інших. Більш детально науково-освітній потенціал Південного регіону розглянутий автором у роботі [306, с. 12].

Невід'ємною умовою діяльності кластера повинна становити охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людей, інвестування коштів у розвиток сільських територіальних громад. На думку С. Дідуха, позитивний вплив кластерної моделі розвитку на інвестиційний потенціал підприємств-учасників полягатиме у створенні механізму для реалізації наявних інвестиційних можливостей та появі принципово нових умов для розвитку. Збільшення потенціалу залучення інвестицій відбуватиметься через підвищення рівня інтегрованості підприємств, ріст продуктивності праці, більш повне використання виробничих потужностей. Потенціал відтворення інвестицій зростатиме внаслідок збільшення операційного левериджу (оптимізації структури витрат у рамках кластеру). Важливим фактором є можливість акумулювання інвестиційних ресурсів для спільного впровадження інноваційних проектів аграрними та переробними підприємствами [122, с. 28]. Крім того, зерновий кластер сприятиме створенню нових робочих місць, а, відповідно, збільшенню податків до місцевих бюджетів, та надасть можливість забезпечити більш рівномірне завантаження виробничих потужностей підприємств, що входять до нього. Отже, створення зернового кластера вплине на покращення рівня і якості життя на відповідних територіях. Екологічна складова сталого розвитку буде

забезпечена за рахунок розширення органічного зерновиробництва, впровадження технологій комплексної переробки сировини, більш ощадливого використання водних ресурсів (інвестування у розширення використання технології крапельного зрошення) та раціонального використання природно-ресурсного потенціалу в цілому. Важливим аспектом є створення спільної дистрибутивної мережі реалізації зерна та продукції з нього на ринках (у тому числі міжнародних). Це актуально, оскільки нині у агропродовольчій сфері регіону існує диктат посередників.

Наявність сильних і слабких сторін в питанні створення і функціонування зернового кластера наочно демонструє SWOT-аналіз, який представлений в таблиці 1

Таблиця 5.4

SWOT-аналіз потенційних можливостей створення зернового кластера в Південному регіоні

Сильні сторони	**Слабкі сторони**
- Сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування зернових культур. - Значна площа ріллі. - Наявність значного освітньо-наукового потенціалу у профільній сфері. - Розвинена транспортна інфраструктура, наявність морських портів. - Значна кількість різномасштабних виробників продукції.	- Застаріла матеріально-технічна база багатьох сільськогосподарських і переробних підприємств. - Недостатня якість і висока енергоємність заготівлі, зберігання і переробки зерна. -У структурі експорту переважає зерно, а не продукти переробки. - Висока вартість зберігання зерна.
Можливості	**Загрози**
- Впровадження інновацій у аграрній та переробній сферах. - Розвиток інфраструктури (реконструкція автомобільних і залізничних шляхів, елеваторів). - Організація комплексної переробки сировини і взаємодія з іншими галузями. - Експорт зерна і продуктів переробки.	- Деградація гумусного шару і засоленість грунтів. - Дефіцит водних ресурсів. - Недостатня державна підтримка створення кластера. - Зменшення кількості сільського населення внаслідок демографічних і соціально-економічних причин.

Джерело: розроблено автором

Ефективне функціонування кластерів, вбудованих у агропродовольчу сферу регіонів, підвищує не тільки економічні показники регіонів і країни в цілому, але і дозволяє вирішувати проблеми продовольчої безпеки, безробіття, тіньових процесів у досліджуваній сфері, необ’єктивність розподілу доходу

між учасниками ринку сільськогосподарської продукції тобто досягти сталого розвитку. Стратегія розвитку агропродовольчої сфери повинна бути заснована на системному підході, що включає раціональне поєднання функцій управління сталим розвитком, як по вертикалі, так і по горизонталі. Формування ефективного вирощування зерна має бути забезпечене впровадженням заходів підвищення родючості ґрунтів з урахуванням регіональних ґрунтово-кліматичних умов та поширення сучасних інноваційних технологій виробництва зерна, зокрема із використанням геоінформаційних технологій та точного землеробства, забезпечення оптимального обробітку ґрунту, внесення мінеральних добрив, меліорації, використання засобів захисту рослин та біологічних препаратів. Досягнення середньодержавного рівня урожайності зерна та окупності витрат на його виробництво забезпечується уже в групі господарств з площею зернових культур від 1 до 2 тис. га. В результаті досягається мінімально необхідна конкурентоздатність виробництва на внутрішньому ринку [186].

Нами запропонована узагальнена схема формування зернового кластера у Південному регіоні. ЇЇ практична реалізація дасть можливість сформувати сталі господарські зв’язки між окремими учасниками кластера та налагодити активну співпрацю між регіональними органами влади, профільними навчальними, науково-дослідними та бізнесовими структурами у зернопереробній галузі. Адже дуже важливо, втримати та розвивати той науковий і освітній потенціал, яким володіє Україна. Це також допоможе ліквідувати сировинний дефіцит для переробних підприємств та скоротити цикл впровадження інновацій всередині галузі. Отже, створення регіонального зернового кластера сприятиме забезпеченню сталого розвитку агропродовольчої сфери в цілому. Особливу увагу, у подальшому, слід звернути на розробку механізму створення і функціонування кластерів та оцінити можливості створення кластерів у інших провідних галузях агропродовольчої сфери регіону та диверсифікованих кластерів.

5.4 Агротуристичний інноваційний кластер «ОНАХТ-Фрумушика-Нова»

Забезпечення конкурентоспроможності та сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону полягає у модернізації всіх складових продуктивних сил на інноваційно-інвестиційній основі. Ефективне використання власного потенціалу та конкурентних переваг має стати особливим пріоритетом у Південному регіоні. З урахуванням природно-кліматичних та соціально-економічних умов, становлення та розвиток сільського зеленого туризму постає одним із перспективних напрямів сталого розвитку суб'єктів господарювання агропродовольчої сфери регіону. Сільський зелений туризм спроможний забезпечити вирішення проблем зайнятості сільського населення, підвищення рівня доходів агровиробників, сприяти раціональному природокористуванню та охороні навколишнього середовища, тобто є забезпечувальним механізмом сталого розвитку сільських територій. У якості прикладу, можна навести діяльність кластерних об'єднань в Канаді. Останнім трендом у цій країні є активне утворення кластерів, котрі поєднують традиційні для агропромислового комплексу структури з підприємствами, котрі спеціалізуються на туризмі, інформаційно-комунікаційних технологіях, виробництві відновлювальних джерел енергії, нанотехнологіях тощо. Наразі діє одинадцять подібних локацій, в тому числі: біофармацевтичний кластер у Монреалі; сільськогосподарський біотехнологічний кластер в Саскатуні; агротуристичний кластер Альберти; кластер природних технологій оздоровлення в Онтаріо та ін. На державному рівні підтримка таких ініціатив передбачає: створення спеціалізованої дослідницької інфраструктури, забезпечення висококваліфікованими кадрами, організаційна підтримка створення нових фірм та їх розширення, сприяння розвитку зовнішніх зв'язків, часткове ресурсне забезпечення [114, с. 18].

Сільськогосподарське виробництво і сільські території є елементами, що утворюють єдиний економічний простір, в межах якого функціонує агропродовольча сфера. Сучасні технології виробництва та інновації в його організації змінюють структуру ресурсного потенціалу і співвідношення між чинниками виробництва, наслідком чого є істотне зменшення потреби виробництва у людських ресурсах. Це є передумовою диверсифікації виробництва та організаційної перебудови всієї економічної діяльності. Вивільнений людський капітал перетворюється у ресурс для самозайнятості та формує потенціал для розгортання підприємницької діяльності на селі, який часто реалізується у формі сільського зеленого туризму [174, с. 160].

Сільський зелений туризм є невід'ємною складовою комплексного соціально-економічного розвитку села та одним із засобів вирішення багатьох сільських проблем. Він має дуже позитивний вплив на розширення сфери зайнятості сільського населення, особливо жінок. Ще дає селянам додатковий заробіток, розширює можливості зайнятості сільського господаря не тільки в виробничій сфері, а й у сфері обслуговування, допомагає відродженню духовності та передачі її нинішнім і майбутнім поколінням. Сільський зелений туризм - це плюси для економіки, охорони довкілля, поліпшення екологічної ситуації, це нові робочі місця, що стимулюють прилив молодих спеціалістів та бізнесу до сільської місцевості. В Україні ж він набуває все більшого значення як популярна форма відпочинку.

Сталий розвиток сільських територій також є важливим пріоритетом національної регіональної політики. Тому, проблема формування образу території, регіону має практичне соціально-економічне значення, оскільки позитивний імідж території та успішний бренд – це запорука залучення інвестицій, популяризація агротуристичного потенціалу та стратегічний орієнтир сталого розвитку [308, с. 238].

В якості конкретного прикладу успішного застосування кластерного підходу для нарощування й підвищення рівня реалізації потенціалу сільських територій Бесарабії можна навести діяльність агротуристичного кластера

Фрумушика Нова (Тарутинський район Одеської області), який формується у співпраці з Одеською національною академією харчових технологій (ОНАХТ). Розвиток даного кластера має на меті забезпечення сталого соціо-еколого-економічного розвитку агропродовольчої і туристичної сфер сільських територій регіону.

Будівництво комплексу Фрумушика-Нова розпочалося у 2006 році на місці молдавських сіл Фрумушика і Рошія, що були виселені у 1946 році у зв'язку з утворенням воєнного полігону у Тарутинському районі [308]. Брендом даного кластера є пам'ятник найбільшому трудівнику Тарутинських степів – чабану (висотою 153 метри), що внесений до Книги рекордів Гіннеса. У 2018 р. село Весела Долина, де знаходиться центр етнографічного сільського туризму та сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова» вийшло до фіналу Всеукраїнського конкурсу «Неймовірні села України», що проводить агропортал.

Мета проекту: побудова та розвиток ефективного агротуристичного інноваційного кластера «ОНАХТ-Фрумушика-Нова» з урахуванням територіально-галузевих особливостей агропродовольчої сфери регіону, сучасних трендів у харчуванні населення та у розвитку локальних етнокультурних туристичних продуктів. Важливе значення для забезпечення соціальної складової сталого розвитку. АПС регіону має справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм думок та толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу і його розмаїття, насамперед спадщини недомінуючих культур.

Завдання проекту – забезпечення сталого соціо-еколого-економічного розвитку агропродовольчої і туристичної сфер регіону.

Результат проекту: створення комплексного бренду «Фрумушика Нова» як екологічно чистої території сталого розвитку з агропродовольчою і туристичною спеціалізаціями.

Серед основних принципів стратегічного планування розвитку кластера «ОНАХТ – Фрумушика Нова» є:

- орієнтація на наявний природно-ресурсний потенціал території. Урахування всіх ресурсів, якими володіє територія, що дозволяє виявити та правильно оцінити в процесі стратегічного планування конкурентні переваги території, обмеження щодо її перспективного розвитку та визначити головні можливі напрямки такого розвитку;
- урахування історичних та просторово-географічних особливостей та закономірностей розвитку території, а також світових тенденцій регіонального розвитку;
- пошук співвиконавців і постійний розвиток кластера. Лише власними зусиллями неможливо вирішити усі поточні проблеми, що мають місце на певній території, та не досягти реалізації усього задуманого у стратегічних планах. Тому необхідно співпрацювати з органами влади (зокрема, через партнерські угоди, участь у реалізації державних проектів, програм), шукати підтримки та інвестиційної допомоги у інших підприємств і підприємців регіону і т. ін. Зокрема, необхідна державна підтримка в частині забезпечення системи сервісу та ремонту доріг, встановлення дороговказів та розвитку транспортних послуг.

Планується налагодження взаємодії і співпраця з ТОВ «Тарутинський сироробний завод»; виноробний завод «Ударний» (смт. Тарутине); завод по виробництву біопалива з відходів сільськогосподарського виробництва – с. Вишняки Арцизького району – ТОВ «Агропрайм холдинг» і т. ін. Ядром кластера є ОНАХТ та ТОВ «Бородино-А», Центр етнографічного, сільського зеленого туризму і сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова». Навколо ядра утворюється комплекс фермерських господарств сіл Старосілля, Весела Долина.

Основні напрями актуальних інноваційних розробок ОНАХТ в межах даного агротуристичного кластера:

- створення науково-дослідного центру з питань здорового та автентичного харчування Південного регіону;

- формування маркетингово-консалтингового центру кластера в ОНАХТ;
- маркетингове дослідження ринку локальних (автентичних) харчових продуктів та продуктів з географічним зазначенням;
- маркетинговий аналіз ринку туристичних послуг та туристичного потенціалу регіону;
- удосконалення технології виробництва, упакування і зберігання овечої бринзи та інших молодих сирів;
- комплексна переробка і зберігання м’яса баранини;
- удосконалення технології міцних настоянок з винограду і т. ін.

Серед основних напрямів розвитку ТОВ «Бородино-А», є продовження формування експозиції етнографічного музею під відкритим небом: будинок «Зелений дім» з використанням сонячних колекторів, технологій очищення води і т. ін. Потенціал сонячної енергетики у даному регіоні досить значний. Створення агропарку розваг для дітей за прикладом: агропарку «Кукулабія» у м. Київ [232]. Завдяки цьому проекту можна зберегти природну та культурну спадщину Тарутинського району і регіону в цілому.

Подальший розвиток винного автентичного туризму (ознайомлення з історією, місцевою технологією, терруарними винами та міцними настоянками і культурою споживання винних напоїв).

Створення творчих майстерень (бринзарні, виноробні, пекарні т. ін.) – проведення майстер класів з виробництва автентичної овечої бринзи, вина, приготування мамалиги, плацинд тощо є дуже актуальними напрямами.

У Фрумушиці-Новій створена найбільша в Європі вівчарська ферма. Тут розводять каракульську породу овець, хутро яких дуже цінне. Це обумовлено не тільки сприятливими природно-кліматичними умовами, але і історично – вівчарство є традиційним заняттям для багатонаціонального населення південних районів Одеської області, особливо для молдаван і болгар.

Хоча, за останні двадцять п’ять років, поголів’я овець в Україні скоротилося майже в двадцять разів: з 900 до 48 тис. голів. Немає підприємств

з переробки вовни, а баранина не користується великим попитом у населення. Державна підтримка підприємств агропродовольчої сфери має дуже велике значення. Зокрема, в Урядовій програмі підтримки аграріїв на 2018 р. основні зусилля сконцентровані на галузях, що зможуть забезпечити довготривалий економічний ефект. Для прикладу, у ній передбачено здешевлення до 3% позик для проектів, що реалізуються у сфері вівчарства, аквакультури, козівництва і т. ін [114]. Тому потрібно забезпечити розвиток власної кормової бази та поетапне створення комплексу з виробництва і переробки продуктів з баранини. Це дасть можливість виготовляти та реалізувати сувенірні і вовняні вироби як на території етнопарку, так і у м. Одеса і інших регіонах.

Дуже важливим є виробництво нових видів продукції. Наприклад, через зміну клімату, з'явилась можливість вирощувати у Фрумушиці-Новій лаванду. Тому там слід також організувати також її переробку, а в період цвітіння – екскурсії на лавандові поля. Також необхідна реклама автентичного натурального меду і продуктів бджільництва

Доцільним буде також створення екомагазину (або мережі екомагазинів) автентичних харчових продуктів «Фрумушикський дворик» у м. Одеса. (за потреби – консультація дієтолога). Слід також забезпечити доставку автентичних харчових продуктів під брендом «Фрумушика-Нова» у межах регіону.

Результатом реалізації запропонованих заходів буде зростання економічної спроможності мешканців Бородінської та Березинської об'єднаних територіальних громад (ОТГ) Тарутинського району; збереження екосистеми Тарутинського степу; збереження і розвиток трудового потенціалу регіону; посилення практичної складової навчального процесу в ОНАХТ. З метою підвищення ефективності наукових розробок, доцільне спільне фінансування науково-дослідних робіт.

Для забезпечення більшого соціально-економічного ефекту слід також проводити і розвивати публічні заходи іміджевого характеру:

- цілорічне проведення етнофестивалів багатонаціонального місцевого населення;
- свято Дня народження Центру етнографічного, сільського туризму та сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова»;
- фестиваль локальної їжі та Бессарабської культури;
- дари і таланти Бессарабії;
- свято молодого вина;
- фестиваль-чемпіонат зі стрижки овець;
- фестиваль мамалиги (традиції і інновації методів переробки зернових культур) і т. ін.

Слід розробити бонусну систему для переможців різних видів олімпіад в ОНАХТ, а також запропонувати різноманітні акції для школярів і студентів у період канікул. У рамках фестивалів можливе проведення спеціалізованих науково-практичних конференцій ОНАХТ на базі Фрумушики-Нової (рис. 5.6).

З метою позиціювання агротуристичного кластера за межами регіону доцільно створити інтернет-сайт з розміщенням інформації для потенційних клієнтів.

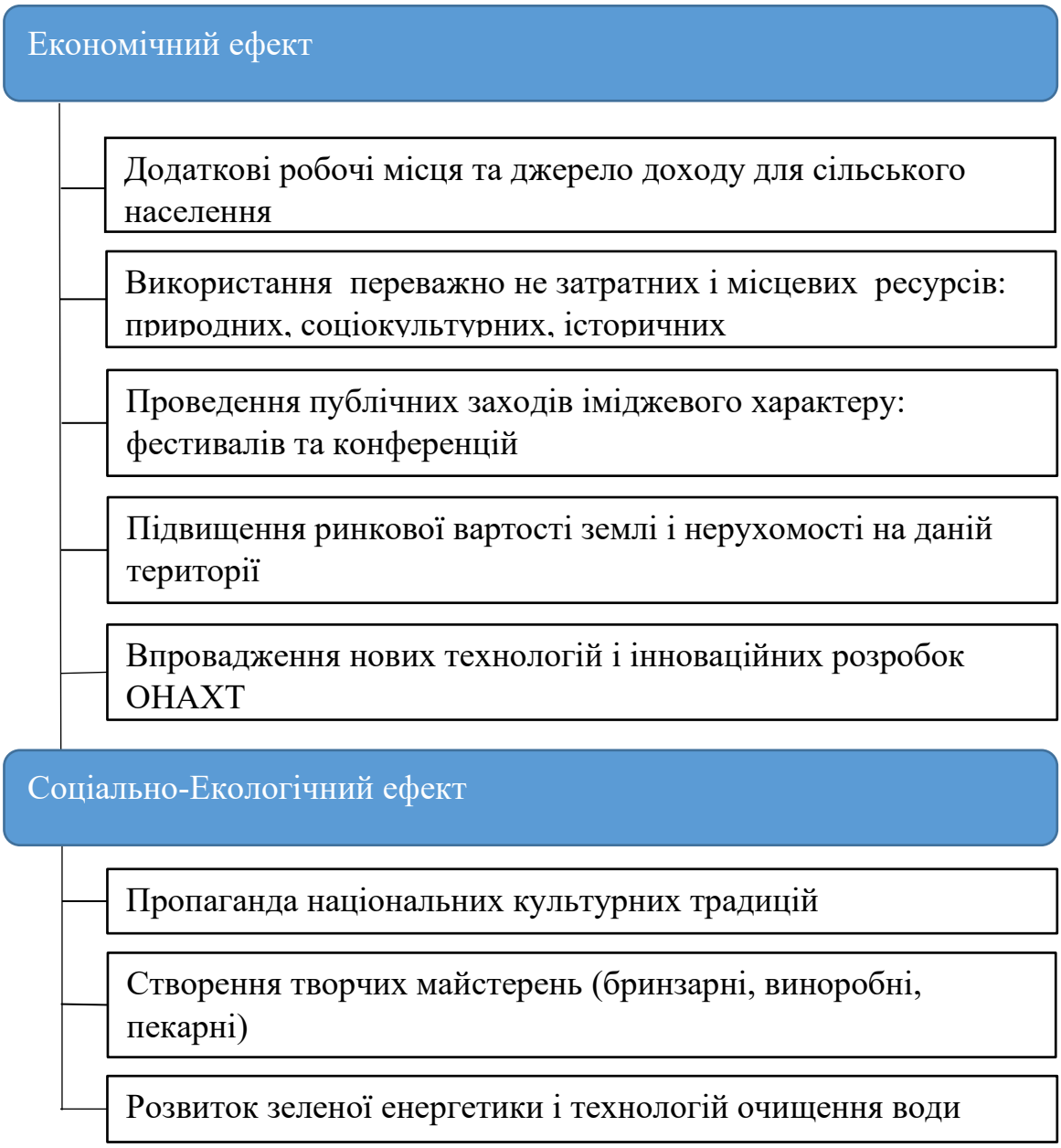

Рис. 5.6 Позитивні аспекти створення агротуристичного кластера «ОНАХТ-Фрумушика Нова»

Агротуристичні кластери спроможні стати одним із інструментів створення високоефективних виробництв для забезпечення населення продовольством, розвитку туристичного потенціалу та сталого розвитку агропродовольчої сфери регіонів і економіки сільських територій [306, с. 11].

Придатність сільських територій для використання кластерних технологій пояснюється, передусім, прив’язкою окремих напрямків виробництва до природно-кліматичних умов і інших факторів виробництва на

обмеженій території. Розташування підприємств-учасників кластера на відносно компактній території сприяє зниженню витрат і зростанню їх конкурентоспроможності та кластера в цілому. Для економіки регіону, кластери відіграють роль точок зростання внутрішнього ринку [308, с. 240].

5.5 Базові принципи створення рибогосподарського кластера в Південному регіоні

Рибогосподарський сектор має особливе значення для економіки Південного регіону України з точки зору продовольчої безпеки та торгівлі.. Рибне господарство як цілісний комплекс включає: вилов риби та її переробку; відтворення та охорону рибних запасів; ставкове, басейнове, садкове розведення і товарне вирощування риби; селекційно-племінну роботу; науково-дослідне, проектно-конструкторське забезпечення; галузеву систему навчання та підвищення кваліфікації континентальному шельфі, а також в економічній зоні Чорного та Азовського морів [83, с. 15]. Рибогосподарський комплекс відіграє важливу роль у продовольчому забезпеченні населення України. Риба і морепродукти є цінним продуктом харчування, який забезпечує потреби людини у білках, вітамінах і незамінних амінокислотах. Проте, виробництво і споживання риби і рибної продукції в Україні протягом останніх років відчутно знизилося. Зокрема, споживання риби та рибних продуктів у розрахунку на одну особу в Україні скоротилося з невисокого рівня у 2013 р. (14,6 кг на рік) до 8,6 кг на рік у 2015 р., дещо підвищилось у 2017 р. до 9,6 кг. Основними причинами, є значне подорожчання імпортної продукції через знецінення національної валюти та зменшення вилову в Україні. При чому, лише близько 20% споживання риби і рибопродуктів забезпечується за рахунок їх добування країною, а близько 80% становить імпортована продукція [288, с. 379].

Проте, як стверджують Н. Вдовенко і Л. Сокол, збільшення обсягів штучно вирощеної продукції аквакультури, особливо в країнах Азії, сприяло

стабілізації цін на рибу, зберігаючи їх на рівні, доступному для незаможних громадян. Аквакультура сьогодні складає більше половини світового виробництва риби, на противагу 9 %, як було у 1980 р. Це серйозна трансформація і життєво важливий вклад у розвиток відповідального рибництва [83, с. 55]. Тому необхідна розробка стратегії відтворення водних біоресурсів на державному рівні. Крім того, раціональне використання рибних ресурсів є одним із актуальних питань у контексті вирішення проблеми виснаження природних ресурсів і забезпечення сталого розвитку.

Концепція рибогосподарського кластера представляє собою велику програму, що складається з інвестиційних та організаційних проектів у сфері рибництва, рибопереробки та інфраструктури. Будь-який кластер є інноваційно орієнтованою, розташованою в окремому регіоні інтегрованою структурою, якій властиві елементи мережевої організації. Рибогосподарський кластер – єдиний комплекс взаємообумовлених видів діяльності рибної галузі. Під регіональним рибопереробним кластером ми розуміємо групу підприємств і організацій різних форм власності та господарювання, об’єднаних єдиним технологічним ланцюжком вилову або розведення риби і морепродуктів, переробки, зберігання і реалізації, яка здійснює діяльність в конкурентному середовищі на географічно близькій території за умови інноваційного розвитку усіх учасників кластера. Безперечно, кластер повинен включати весь ланцюг створення додаткової вартості рибної продукції – від добування або вирощування риби до реалізації кінцевої продукції.

Таким чином, основна мета створення кластера полягає у створенні повного циклу виробництва високоякісної рибної продукції з використанням передових інноваційних технологій, підвищення конкурентоспроможності усіх його учасників та забезпечення продовольчої безпеки Південного регіону і України в частині споживання риби та рибних продуктів.

З огляду на регіональні та галузеві ознаки розвитку продуктивних сил, приморські райони Південного регіону, значною мірою, є монофункціональними, де переважає розвиток агропродовольчої сфери. З

іншого боку, окрім агропромислового виробництва, приморські території у новітньому стратегічному контексті для України є: 1) зоною розвитку морегосподарського комплексу та рибного господарства, в основному рибальства; 2) морським геополітичним «фасадом», через який здійснюється зовнішньоекономічна діяльність з іншими країнами; 3) транскордонними територіями, через які проходять енергетичні, торговельні, транспортні євро-азійські шляхи; 4) «регіоном розвитку» рекреації і туризму; 5) полігоном впровадження нових технологій (екологічно чисте виробництво, інноваційні технології у морегосподарському комплексі, видобуток енергоносіїв, розвиток марикультури) [321, с. 89]. Згідно проведених у роботі Єрмакової О. А. розрахунків, підтверджується високий рівень спеціалізації Південного регіону на рибальстві та рибництві [131, с. 65].

Тому, рибогосподарський комплекс повинен бути не тільки споживачем водно-біологічних ресурсів, але й займатися їх відтворенням, для того, щоб не залежати від нерівномірних поставок риби (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Добування водних біоресурсів за видами, тонн

Області	Риба				Інші водні біоресурси	
	усього		у т. ч. прісноводна			
	2016	2016 у % до 2015	2016	2016 у % до 2014	2016	2016 у % до 2015
Миколаївська	1910	55,6	755	89,5	24	0,3
Одеська	8499	102,9	4358	111,7	13746	2161,3
Херсонська	4141	153,0	3466	154,3	389	311,2

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики [274].

З урахуванням особливостей створення та функціонування рибогосподарського кластера найбільш відповідною організаційно-правовою формою даного кластера є акціонерне товариство, де засновниками виступають учасники кластера: державні, приватні підприємства, регіональні та місцеві органи влади. Розподіл прибутку в рамках кластера здійснюватиметься згідно з часткою кожного із засновників. Роль

регіональних органів влади повинна полягати у сприянні розвитку інфраструктури, створенні сприятливого бізнес-середовища для успішної роботи та взаємодії учасників кластера [131, с. 118].

Найважливішим компонентом при створенні кластера, є визначення головної ланки або ядра, яке стане основою, фундаментом створюваного кластера. Це може бути одне підприємство або група суб’єктів господарювання, які зацікавлені у створенні кластера і визнали переваги, які можуть отримати від входження у кластер. Визначення основних пріоритетів і напрямів розвитку кластера, пошук джерел фінансування, вирішення організаційних питань в сукупності також слугують необхідною основою формування кластера. Підприємства кластера мають додаткові конкурентні переваги за рахунок можливості здійснювати внутрішню спеціалізацію і стандартизацію, мінімізувати витрати на впровадження інновацій.

Кластеризація підприємств призводить до позитивних змін у структурі капіталу, в якій з’являється така його форма як кластерний капітал. Кластерний капітал являє собою об’єднані економічні відносини суб’єктів господарювання з приводу отримання доданої вартості, взаємодія між якими обумовлена довгостроковим поєднанням промислового, фінансово-кредитного, людського, природно-ресурсного, інформаційного і комунікативного капіталів [288, с. 381].

Головними факторами економічного потенціалу рибогосподарського кластера є сировинне і ресурсне забезпечення, диверсифікація виробництва і зв'язок з іншими сферами економіки. Кластер повинен охоплювати весь виробничо-технологічний процес: від вирощування чи добуваня риби і морепродуктів, використання наукових розробок, виготовлення кінцевої продукції до реалізації її споживачам. З боку держави також необхідна підтримка власних товаровиробників рибогосподарського комплексу в таких питаннях, як надання пільгових кредитів, дотацій на створення матеріально-технічної бази для вирощування посадкового матеріалу і т. ін.

Правовим підґрунтям створення і функціонування кластерів у рибогосподарській сфері є Закони України: «Про аквакультуру» від 18.09.2012 № 5293-VI; «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 08.07.2011 № 3677-VI; «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 06.02.2003 № 486-VI та інші нормативно-правові акти.

Кластерні формування функціонують ефективно у тому випадку, коли наукові та освітні організації входять до складу кластерів. В рибогосподарському кластері Південного регіону, академічну і галузеву науку можуть представляти: Одеська національна академія харчових технологій (кафедра м'яса, риби і морепродуктів); Державне підприємство Одеський центр Південного науково-дослідного інституту морського рибного господарства та океанографії (ОдЦ ПівденНІРО); Державне підприємство «Регіональний дослідно-експериментальний комплекс», с. Палійове Одеської обл.; Державне підприємство «Експериментальний кефалевий риборозплідник» с. Біленьке Одеської обл.; Державне підприємство «Виконавча дирекція з будівництва рибовідтворювальних комплексів», м. Миколаїв; Державна установа «Виробничо-експериментальний дніпровський осетровий рибовідтворювальний завод ім. академіка С. Т. Артющика; Державна установа «Херсонський виробничо-експериментальний завод по розведенню молоді частикових риб і ін [142]. В Росії створена кластерна обсерваторія (РКО) на базі Інституту статистичних досліджень і економіки знань НДУ ВШЕ і регіональні центри кластерного розвитку, які здійснюють науково-методичну і консультаційну підтримку формуванню територіальних кластерів [140, с. 7]. Такий досвід доцільно впровадити і в Україні. Важливими складниками кластера повинно стати створення спеціалізованих підприємств по виробництву посадкового матеріалу, створення спеціалізованої рибної біржі, а також виробничих потужностей, які забезпечать глибоку комплексну переробку сировини.

У сучасних умовах, подальше функціонування рибогосподарського комплексу визначається розвитком аквакультури і марикультури. Марикультура (морське рибництво) – розведення та вирощування морських риб та інших водних живих ресурсів у спеціально створених штучних умовах або визначених для цього ділянках прибережної смуги моря. Аквакультура – розведення та вирощування риби та інших водних живих ресурсів у спеціальних штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об’єктах. Продукти аква- і марикультури є величезним резервом для одержання цінного харчового білка, лікувально-профілактичних препаратів, кормових добавок, стимуляторів для тваринництва та інших цілей. Їх переваги полягають у більш низьких енерговитратах, порівняно з промислом, наближеністю до берегових рибопереробних комплексів, можливістю постачати на ринок продукцію стабільної якості та зменшити вплив фактора сезонності [288, с. 383].

Подальші перспективи розвитку аквакультури і марикультури пов’язані, на наш погляд, зі зростанням частки споживання вітчизняних рибних продуктів населенням України. Марикультура (морське рибництво) – розведення та вирощування морських риб та інших водних живих ресурсів у спеціально створених штучних умовах або визначених для цього ділянках прибережної смуги моря. Аквакультура – розведення та вирощування риби та інших водних живих ресурсів у спеціальних штучних умовах або визначених для цього рибогосподарських водних об’єктах. Як варіант, пропонується звернути увагу на вирощування таких представників марикультури, як мідії, устриці, креветки, рапани тощо. Вирощуванню цих гідробіонтів сприяють зручні фізико-географічні умови Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Необхідно передусім враховувати сильні сторони регіону та орієнтуватися на ті проекти, які реалізує місцевий бізнес. Наприклад, у галузі марикультури, у Голопристанському районі Херсонської області була створена і успішно розвивається компанія «Устриці Скіфії». Соціально-економічне значення створення рибогосподарського кластера полягає у

створенні додаткових робочих місць у прибережних селищах та забезпечення більш рівномірного завантаження виробничих потужностей переробних підприємств регіону.

Об'єднання науково-дослідних і технологічних можливостей учасників кластера створює набагато кращі умови для організації і випуску нових продуктів, технологій і наукових розробок з метою виходу на більш широкі ринки збуту. У якості прикладу використання кластерної політики, спрямованої на розвиток рибної промисловості, можна використати досвід Норвегії. Результатом такої політики є те, що витрати на виробництво і реалізацію одного кілограма лосося знизилися майже у 3 рази і, відповідно, споживання норвезького лосося у країнах Західної Європи виросло приблизно у 10 разів. У Данії, яка на сьогодні є світовим лідером кластеризації, функціонує 29 провідних кластерів, які забезпечують 60% експорту країни та охоплюють 40% її фірм [97, с. 679]. Великих успіхів у штучному вирощуванні гідробіонтів досяг Китай.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що в Південному регіоні є безперечні передумови для створення рибогосподарського кластера. Зарубіжна практика створення рибогосподарських кластерів в приморських регіонах також підтверджує доцільність та актуальність створення кластерних структур у досліджуваному регіоні. Створення рибогосподарського кластера у Південному регіоні дозволить вирішити широкий спектр економічних, соціальних і екологічних проблем і сприятиме забезпеченню сталого розвитку підприємств, що входять до нього. Це підвищить конкурентоспроможність як рибної та морепродукції, так і самих виробників.

5.6 Стратегічний вектор розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону

Передбачуючи орієнтири майбутнього, людина отримує можливість свідомо реорганізовувати себе і коло свого оточення так, щоб більш вдало

обходити майбутні перешкоди та проблеми, максимально використовуючи «енергію тенденції» процесів, що прискорюються. Настає епоха індивідуальностей: споживачі хочуть купувати персоналізовані продукти харчування, а не товари масового вжитку. У суспільстві розвивається культура споживання, яка передбачає вживання їжі у натуральному вигляді, що передбачає мінімальну термічну обробку. Можливо, навіть потрібно створити реєстр смакових особливостей Південного регіону. Одним з найкращих варіантів є дегустація харчових продуктів на фермах чи виробництвах, де можна на власні очі побачити процес їх створення. Наприклад, за таким принципом функціонує ТОВ «Європейська сироварня (с. Шабо, Білгород-Дністровський район, Одеська область).

Нині ключовими напрямами наукових досліджень у агропродовольчій сфері у світі визнаються біо і нанотехнології, генетика, мікробіологія, ресурсозбереження, екологізація та інформатизація агропродовольчого виробництва, його адаптація до ймовірних змін у природних умовах (зокрема, до прогнозованих змін клімату), удосконалення економічних механізмів функціонування виробництва й ринку, створення та впровадження нових форм і методів управління агропродовольчою сферою.

Агропродовольча сфера регіону має значні перспективи і потенціал для сталого розвитку. Природні, ландшафтні та інші складові агропродовольчої сфери, відновлюваність її ресурсів і зростаючий попит на продукцію є передумовами її сталого розвитку. Перспективи агропродовольчої сфери формуються під дією агроекологічних обмежень і стимулюючих можливостей, до числа яких відноситься розширення доступу до світових ринків, зростання цін на продовольство, сприятливі природно-кліматичні умови, потенціал родючості грунтів тощо.

Очікується, що до 2050 р. населення світу становитиме 10 млрд. чол., а потреба у продуктах харчування зросте орієнтовно на 50% порівняно з 2013 р. [16]. Тому, досягнення постійної і всезагальної продовольчої безпеки і безпеки харчування у майбутньому залежить від наявності безпечних і поживних

продуктів харчування, а також забезпечення доступу до них і можливостей споживання для усіх верств населення.

Важливим моментом є те, що сучасна економічна епоха – це епоха стратегії розвитку, яка передбачає перехід від реактивного розвитку (реакція на зміни середовища) до концепції активного розвитку – розвиток за допомогою інновацій (не тільки реакція на зміну середовища, а активні дії на майбутні зміни і навіть формування цих майбутніх змін).

Південь України здавна був регіоном товарного землеробства. Тому доцільним є створення у регіоні інноваційного зернопереробного і хлібопекарського кластерів.

До перспективних напрямів сталого розвитку АПС регіону слід також віднести:

- розвиток високопродуктивного агропромислового виробництва та зрошуваного землеробства;
- поліпшення якості та доступності освіти, медичного обслуговування; створення умов для реалізації творчого потенціалу людини;
- агроекологічне сільське господарство підвищує ефективність виробництва продуктів харчування і забезпечує низку екологічних переваг, включаючи зменшення відходів;
- кліматично-розумне сільське господарство сприятиме розвитку змішаних систем рослинництва і тваринництва шляхом ротації пасовищ і кормових культур для підвищення якості ґрунту і зменшення ерозії.

У світі поширюється модель споживання продуктів харчування середнім класом, характерна для Китаю, Індії та інших країн, що розвиваються. Це значить, що зростає кількість людей, що бажає не просто споживати їжу з метою втамувати голод, а споживати якісне, смачне та здорове харчування. Тобто зростає попит на продукти харчування з високою споживчою цінністю – органічні продукти, біопродукти, фермерські продукти, суперфуди (продукти з високою концентрацією корисних речовин), фітнеспродукти.

Тому, для підприємств харчової промисловості потрібен постійний якісний розвиток і зворотний зв'язок зі споживачами.

У сфері виробництва нових харчових продуктів зараз позиціонуються такі категорії: оздоровчі, функціональні, збагачені, пробіотичні, органічні продукти. Інноваційний розвиток індустрії здорового харчування дасть можливість у короткі терміни збільшити у декілька разів обсяг виробництва оздоровчої продукції, який зараз складає орієнтовно 1,5%. Впровадження інноваційних технологій в харчову промисловість можна вважати ефективним, якщо ринкова кількість продовольства, передусім оздоровчого призначення, перевищуватиме мінімальну потребу населення країни в ньому, а вартість збалансованого добового раціону за ринковими цінами буде доступною для усіх верств населення. Наприклад, на сьогодні потреба в хлібопродуктах оздоровчої дії становить за розрахунками, проведеними в роботі становить щонайменше 50 % від усієї продукції, а виробляється її не більше 1 % [317, с. 55].

Перспективними напрямами розвитку галузей агропродовольчої сфери буде впровадження обладнання та технологій з використанням вторинних енергоресурсів та нетрадиційних джерел енергії. Також розширення асортименту продукції. Значні зусилля мають бути спрямовані на розвиток інфраструктури, логістики та переробки сільськогосподарської сировини.

Основою забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери може стати біоекономіка, що динамічно розвивається. Біоекономіка – це економіка, заснована на використанні біотехнологій, що використовують відновлювану біологічну сировину. Розвиток галузей біоекономіки передбачає підвищення енергоефективності, ефективне використання відходів, розвиток відновлюваної енергетики на основі біомаси, екологізацію промисловості, органічне сільське господарство, виробництво здорової їжі та розвиток натуральної медицини, підвищення сталості сільського господарства і агропродовольчої сфери в цілому, виробництво нових продуктів харчування. Одним із прикладів біоекономіки є біоенергетика [21, с. 61]. На міжнародному

рівні курс на біоекономіку був взятий Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у середині 2000-х рр., і передбачається, що біоекономіка буде спроможна генерувати 2,7% світового ВВП до 2030 р [34].

Усвідомлення світовою спільнотою зростаючої екологічної загрози внаслідок інтенсивного ведення землеробства стимулювало розробку альтернативних моделей господарювання або повернення до традиційних, без внесення синтетичних добрив, засобів захисту рослин і т. ін. Саме такою моделлю стало органічне землеробство, яке останнім часом забезпечує зростаючий світовий ринок сертифікованими, здоровими, безпечними продуктами харчування [214, с. 258]. Перевагою органічного сільського господарства є те, що воно з давніх часів завжди використовувалось як система землеробства і було пристосоване до багатьох кліматичних зон і місцевих умов. За рахунок того, що при органічному землеробстві використовуються лише органічні матеріали (добрива, засоби захисту рослин та ін.), збільшується вміст органічних речовин у грунті. Як результат, при цьому у грунті за рахунок дії природних факторів, залишається набагато більше вологи, ніж при використанні традиційної системи землеробства. Таким чином, при використанні системи органічного землеробства можливо, певною мірою, нівелювати дію природних факторів, що особливо важливо в умовах глобальних змін кліматичних умов. Ситуація на світових ринках продовольства свідчить про зростаючу зацікавленість споживачів в здоровому та повноцінному харчуванні разом з безпосереднім внеском в збереження природного довкілля. В ЄС розвиток органічного землеробства стимулюється через розвинену інфраструктуру, а виробники та споживачі високо оцінюють переваги органічного сільського господарства.

Тим часом, саме органічне сільське господарство, може сприяти зменшенню негативного впливу господарської діяльності на зміни клімату. Виробництво тваринницької та рослинницької продукції пов’язане з викидами вуглекислого газу, метану й окису азоту, що робить сільське господарство

великим джерелом парникових газів. На цю галузь припадає 15% світових обсягів викидів парникових газів. Якщо ж врахувати ще й вирубку лісів, у чому сільське господарство відіграє провідну роль, то його частка у загальних викидах парникових газів зростає до 30% [112, с. 67].

Повноцінне та безпечне харчування є одним з найважливіших чинників, які визначають здоров'я населення. Отримана без застосування агрохімікатів продукція рослинництва й тваринництва – це чисте довкілля, родючі грунти, здоров'я наше і наших дітей. Суть органічного виробництва полягає у відмові від застосування ГМО, гормонів, антибіотиків, пестицидів, синтетичних мінеральних добрив. Така система базується на сівозмінах, використанні рослинних решток, гною та компостів, бобових рослин та рослинних добрив, органічних відходів виробництва, мінеральної сировини, біологічних засобів захисту рослин від хвороб, шкідників і бур'янів. Перевагами органічних продуктів є відсутність шкідливих домішок, відмінні смакові якості, живильні властивості, які мають позитивний вплив на організм людини [381, с. 7]. За визначенням Міжнародної федерації руху за органічне сільське господарство (IFOAM), під органічним сільським господарством мається на увазі стала виробнича система, що підтримує оздоровлення земель, екосистем і людей. Органічне сільське господарство засноване на екологічних процесах, підтриманні біорізноманіття; адаптоване до місцевих умов, використовуючи їх переваги; поєднує в собі традиції, інновації та досягнення науки на благо навколишнього середовища і покращення якості життя всіх учасників [15]. Природокористування є передумовою здійснення економічних процесів, оскільки без освоєння певних видів природних ресурсів неможливо здійснити процес виробництва. Агропродовольча сфера може стати основою щасливого майбутнього нашого народу не тільки як джерело продовольства, але і як середовище комфортного життя для сільських та міських мешканців.

Виробничою філософією органічного землеробства є першочергова турбота про землю, створення оптимальних умов життєдіяльності ґрунтової

біоти, відтворення природної родючості ґрунту, що й забезпечує отримання високих урожаїв сільськогосподарських культур [26, с. 5].

Переваги органічного сільського господарства є надзвичайно великими, їх можна сформувати за такими напрямами:

- екологічні – мінімізація впливу виробничих процесів на довкілля; сприяння збереженню й відновленню біорозмаїття в агроландшафтах; сприяння збереженню та відтворенню родючості ґрунтів; оберігання від забруднення водних ресурсів;
- економічні – поступове зростання природної продуктивності агроценозів і ґрунтів;
- зниження виробничих витрат завдяки відмові від застосування дорогих хімікатів та зменшення енергоємності виробництва;
- підвищення конкурентоспроможності продукції;
- соціальні – створення додаткових робочих місць у сільській місцевості; нові перспективи для малих і середніх агроформувань; збільшення життєздатності сільських громад [394, с. 279]. Ціна на сільськогосподарську продукцію повинна враховувати витрати на відновлення природи і збалансоване ведення рослинництва та тваринництва. Органічне землеробство передбачає виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку і споживання на одній місцевій території.

Органічне сільське господарство – цілісна система управління виробництвом, яка поліпшує стан агроекосистеми (зокрема, біологічну варіативність, біологічні цикли та біологічну активність ґрунту). Перевагою органічного сільського господарства є те, що воно з давніх часів завжди використовувалось як система землеробства і було пристосоване до багатьох кліматичних зон і місцевих умов. За рахунок того, що при органічному землеробстві використовуються лише органічні матеріали (добрива, засоби захисту рослин та ін.), збільшується вміст органічних речовин у грунті. Як результат, при цьому у грунті за рахунок дії природних факторів набагато більше вологи, ніж при використанні традиційної системи землеробства.

Таким чином, при використанні системи органічного землеробства, можливо певною мірою нівелювати дію природних факторів, що особливо важливо в умовах глобальних змін клімату [112, с. 69].

Мотивацією для споживання органічної продукції є такі аргументи:

- висока якість і свіжість продуктів;
- вищі смакові якості органічної продукції;
- збереження природного середовища в процесі виробництва;
- відсутність генетично модифікованих організмів та невластивих продуктам харчування хімічних елементів [259, с. 191].

Органічне сільське господарство поряд із безперечними вигодами для довкілля сприяє розвитку і соціальної сфери села, оскільки, за даними ООН, у такому виробництві використовується в середньому на 30% більше робочої сили, ніж у традиційному землеробстві. Загальновизнано, однак, що органічне виробництво – це не лише набір відповідних технологій, а й певна життєва філософія, що потребує здійснення цілеспрямованого впливу на її формування, особливо у молодого покоління [414, с. 64]

Причому, ринок органічної продукції вже близько двох десятиріч є найдинамічнішим ринком продовольства у світі й стає популярною альтернативою традиційним продуктам. В Україні для виробництва органічної продукції використовується всього 1% орних земель. Для порівняння, в Німеччині цей показник становить 5–6%. В Україні налічується понад дві сотні виробників органічної продукції. У середньому, вони оперують земельними ділянками площею до 2 га [372].

Таблиця 5.6

Загальна площа органічних сільськогосподарських угідь та кількість органічних господарств в Україні, 2002-2016 рр

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Площа, тис. га	249,9	270	270,2	270,3	270,32	272,85	393,4	400,8	410,55	411,2
Кількість господарств	92	118	121	142	155	164	175	182	210	360

Джерело: складено за даними [372]

Значна кількість органічних сільських господарств знаходиться у Південному регіоні, адже він має чудовий потенціал як з екологічної, так і з економічної точки зору та може посісти одне з провідних місць серед виробників органічної продукції. У 2018 році у м. Одеса вже вдруге проходив Міжнародний конгрес «Органічна Україна 2018». Відомими виробниками органічної продукції у Південному регіоні є: ТОВ «Дунайський аграрій» (с. Саф'яни, Ізмаїльський район, Одеська область); ТОВ «Тімірязівське» (с. Тімірязєвка, Вознесенський район, Миколаївська область); ведичне органічне сільське господарство Махаріші (Миколаївська та Херсонська області);

Однією з основних тенденцій українського органічного ринку є кооперація, адже участь дрібних фермерів у масовому експорті можлива лише за умови розвитку сільськогосподарської кооперації. Саме кооперація дає можливість створити переробні підприємства, логістичні центри, сучасні продуктові сховища тощо. Тому на сьогодні об'єднання селян у кооперативи є головним рушієм розвитку вітчизняної органічної галузі. Причому, доцільно створення агрологістичних хабів у регіоні. Агрологістичний хаб – це високотехнологічний склад, який здійснює закупівлю та зберігання овочевої, фруктової і зернової продукції; акумулює у себе потоки продукції, що надходять від усіх виробництв – від невеликих фермерів до крупних господарств. Тільки сучасний хаб може забезпечити якісне зберігання, у тому числі холодильне значить, допомогти отримати максимальну додану вартість і прибуток з одиниці продукції. Доцільним є створення тут багатопрофільних баз дрібнооптової та роздрібної торгівлі, виставкових павільйонів, майданчиків для ділових переговорів, готелів і сервісних центрів для ремонту сільськогосподарської техніки [163, с. 71].

На думку О. Шубравської, у числі основних позитивів органічного виробництва зазвичай називають скорочення видатків фермерів у зв'язку з відсутністю потреби в дорогих хімічних засобах, покращення здоров'я сільгоспвиробників, економію енергії і захист довкілля у довгостроковій перспективі, уповільнення процесу глобального потепління, зменшення

кількості відходів, підвищення біорізноманіття тощо. Серед негативів – вищу вартість органічної продукції внаслідок порівняно менших питомих обсягів її виробництва та більшої кількості зайнятих у ньому, недостатню ефективність маркетингу через малі обсяги виробництва, а головне – неможливість прогодувати органічним продовольством зростаюче населення планети [418, с. 116].

Сьогодні, необхідно відмітити постійно зростаючу роль науки як особливої складової людської діяльності, яка виступає рушійною силою вдосконалення структурних елементів агропродовольчої сфери. При цьому, провідну роль має відігравати держава, яка має суттєвий вплив на формування національної агропродовольчої сфери. Нині ключовими напрямами наукових досліджень у агропродовольчій сфері у світі визнаються біо- і нанотехнології, генетика, мікробіологія, ресурсозбереження, екологізація та інформатизація агропродовольчого виробництва, його адаптація до ймовірних змін у природних умовах, удосконалення економічних механізмів функціонування виробництва та ринку, створення та впровадження нових форм і методів управління АПС [415, с. 65].

Матеріальне виробництво у агропродовольчій сфері буде еволюціонувати, в напрямку наближення до нанотехнологій, тобто мініатюризації всього. Зокрема, у м. Гола Пристань Херсонської обл. 30 вересня 2017 р. відкрили завод «5 ELEMENT» з виробництва нано-добрив. За словами вітчизняних розробників, біологічно активні добрива володіють високим ступенем проникнення у клітини рослин та здатні підвищити врожайність на 20–50% [86].

Вчені також стверджують, що досить реально створити багаторічні зернові культури, яким буде потрібно менше добрив і пального (для культиваторів), що зробить сільське господарство більш сталим. Є декілька класичних способів знизити вплив агропродовольчої сфери на зміну кліматичних умов – відмова від вуглецевого палива і припинення вирубування лісів під посів сільськогосподарських культур.

У вирішенні проблеми забезпечення міських мешканців свіжими овочами та фруктами в міжсезонний період буде практикуватися розташування міських ферм на дахах житлових і офісних будівель. В теплицях також можна вирощувати органічні продукти. Органічні тепличні продукти в Австралії виготовляють наступним чином: у гідропонну систему, яка доставляє поживні речовини, заливають воду з акваріумів. На підприємствах встановлені акваріуми з рибками. Саме продукти життєдіяльності риб і є добривами для рослин. Продукція з таких теплиць є повністю органічною [63, с. 122].

Створення агропродовольчих інноваційних кластерів буде сприяти підтриманню зайнятості і доходів передусім сільського населення, створення додаткових можливостей для зростання доходів індивідуальних домогосподарств, малого і середнього агропродовольчого бізнесу, стимулювання молоді до започаткування і ведення агропродовольчого виробництва у сільській місцевості.

Проблема сталого розвитку потребує впровадження науково-обгрунтованих організаційних заходів та механізмів втілення. Досягти «ефекту масштабу» невеликі підприємства в агропродовольчій сфері можуть шляхом кооперації між собою та шляхом утворення кластерів. При чому, кооперативи мають виступати не тільки в якості роботодавців, але і стати тим огранізуючим ядром, довкола якого гуртуються села. Територіально-виробнича інтеграція на основі створення кластерних структур найближчим часом стане одним із головних напрямів забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону.

У більшості країн світу, агропродовольча сфера перебуває у зоні особливої уваги з боку урядових структур і суспільства, в першу чергу, як головний виробник продовольства. Водночас, сподівання на аграрний сектор як на галузь, здатну вивести національну економіку на вищий рівень розвитку, є недостатньо виправданим. Так, агропродовольче виробництво, з огляду на специфіку своєї продукції, здатне у кризові періоди чинити стабілізуючий

вплив на економічний розвиток країни і значно пом'якшувати тим самим негативні прояви кризи. Втім, потужне й ефективне агропродовольче виробництво слугує не першопричиною, а одним з результатів високого рівня національного загальноекономічного розвитку. Більше того, цілком очевидно, що, чим багатшою є країна, тим меншою є частка сільського господарства в її ВВП, а високий індекс сільськогосподарського виробництва не гарантує адекватну доступність продовольства. Довгострокова успішність аграрного сектору визначається, насамперед, інноваційністю усієї економіки, її здатністю забезпечити сільськогосподарське виробництво новітніми (у тому числі адаптованими до змін у навколишньому природному середовищі) технологіями і відповідними матеріально-технічними засобами, створюючи при цьому умови для економії ресурсів, зниження собівартості сільськогосподарської продукції, підвищення її якості та конкурентоспроможності [418, с. 42].

Це ж засвідчив у своїй роботі: «Як багаті країни забагатіли, і чому бідні країни залишаються бідними», норвезький економіст Е. Райнерт. Він відзначив, що економічна політика, яка відповідає національним інтересам, повинна бути спрямована на розвиток наукоємних галузей промисловості. Саме розвиток таких галузей є основою модернізації економіки в цілому, підвищення добробуту і інтелектуального розвитку нації [272, с. 125].

Перспективним напрямом інноваційного розвитку економіки депресивних сільських територій є створення виробничих кооперативів на рівні територіальних громад та виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції, що потребує розробки відповідних державних і регіональних програм. XXI століття часто іменують століттям регіонів. Держава і громада завжди виступають як взаємодоповнюючі форми організації суспільства. Саме оптимальне співвідношення централізації – децентралізації, використання різних її типів і форм є найбільш прийнятним в нинішніх умовах. М Жук наголошує, що Закони Природи вимагають збереження Сіл. І це важливо не тільки для селян, але і для нації, і для держави.

Він відзначає, що така практика має місце у розвинених країнах. Зокрема, у Франції, у кризові 70-і роки минулого століття, відмовилися від ідеї економії бюджетів при укрупненні місцевого самоврядування. Сьогодні, ця країна має сталі сільські території, з однією з найдорожчих у світі вартістю земель сільськогосподарського призначення. Правила функціонування ринку сільськогосподарських земель у Франції зобов'язують власника до проживання у сільській місцевості та передбачають участь громади у формуванні ринку землі. Зберігаючи села – заселеність сільських територій, Україна – подібно Франції, забезпечить сталий розвиток, капіталізує сільські активи і тільки за таких умов сформує базис для справедливого ринку землі, який враховуватиме пріоритет інтересів селян [132, с. 59].

Серед граней наук про харчування, важлива роль буде належати економіці харчування, яка , «аналізує виробництво, розподіл і обмін продуктів харчування» [246, с. 10]. В західній економічній науці має місце термін «food economy» – «весь продовольчий ланцюг від лабораторії, ґрунту, насіння, медичних препаратів для тварин до кінцевого етапу споживання». Включає усі галузі сільського господарства, постачальників сировини і матеріалів, переробні підприємства, систему транспорту і дистрибуції, всі форми гуртової і роздрібної торгівлі продовольством, організація громадського харчування і кінцевих споживачів [246, с. 11]. Сюди ж слід віднести і забезпечення та впровадження освітніх програм з навчанням оптимальним тактикам сталого і збалансованого харчування на основі місцевих ресурсів.

При визначенні пріоритетів у АПС Південного регіону слід зробити наголос на наступних проблемах:

- використання водоощадливих технологій зрошення земель ;
- якість, безпечність і корисність продукції для людини;
- різноманіття функціональних продуктів харчування з заданими властивостями;

- інтенсифікація сільськогосподарського виробництва без загрози для навколишнього середовища і додаткового навантаження на природні ресурси;
- виведення нових сортів;
- розвиток аква- і марикультури;
- «смарт»-технології, що є продовженням роботизації і комп'ютеризації, біонанотехнології;
- використання розумного упакування, яке сигналізує споживачеві наскільки строго підтримувався температурний режим. Також упакування з антимікробними властивостями.

Розселення у сільській місцевості та у невеликих аграрних містах є важливим чинником економічного і соціального розвитку регіону. В більшості країн ЄС, проблема розселення на сільських територіях вирішується концентрацією проживання переважної частини сільського населення в благоустроєних селищах міського типу або аграрних містечках, а більшість сільськогосподарських робіт виконуються агросервісними формуваннями. Цей шлях соціально-економічного розвитку поступово обирають і країни СНД. Так, у Республіці Білорусь, реалізується програма розбудови близько 1200 упорядкованих агромістечок, в яких концентруються агровиробничі потужності з організацією додаткових робочих місць, а також створюються сучасні житлові, побутові і культурні умови для мешканців [246, с. 115].

Збереженню сільських поселень також сприятиме розвиток родових садиб, агротуризму та інших способів оздоровлення міських жителів і збереження українського історичного етносу, які також мають бути складовими стратегій розвитку сільських територій [182, с. 24].

Цілеспрямоване формування на територіях об'єднаних територіальних громад територіально-виробничих та туристично-рекреаційних інноваційних кластерів для якнайповнішого використання їхніх земельних, природних і просторових переваг, одержання більших доходів від ефективнішого

використання ресурсів та їх справедливого розподілу між учасниками цих об'єднань.

Висновки за розділом 5

1. Сталий розвиток на основі створення кластерів є очевидною альтернативою тим кризовим процесам, що відбуваються у агропродовольчій сфері регіону, в результаті яких відбулася значна втрата економічного потенціалу та зниження рівня життя сільського населення. Співпраця у кластері також дає можливість навіть невеликим виробникам реалізовувати свою продукцію за кордон.

2. Створення агротехнопарку «Чорноморський», дозволить встановити взаємовигідні економічні, технологічні, організаційні, наукові зв'язки між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними підприємствами, науковими та навчальними закладами, покращити матеріально-технічну базу для проведення наукових досліджень, підвищити мотиваційну складову до навчання, скоротити час на впровадження передових технологій, а у підсумку, забезпечити сталий розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону. Очевидно, що успішність реалізації даного проекту зумовлюється ефективним поєднанням зусиль держави, наукової сфери та агропродовольчого бізнесу з метою забезпечення сталого розвитку економіки регіону на інноваційній основі.

3. Розроблені пропозиції щодо формування регіонального зернового кластера. Цілком очевидно, що виробництво і переробка зернових культур у Південному регіоні, і в цілому по Україні має значний потенціал. Зрозуміло, що для переробки таких обсягів зерна, яке сьогодні вирощується, а також зважаючи на перспективу, необхідна сучасна потужна харчова промисловість. Сюди також потрібно віднести розвинену логістичну інфраструктуру, маркетингову систему, інформаційну функцію та низку інших чинників. Нами запропонована узагальнена схема формування зернового кластера у Південному регіоні. ЇЇ практична реалізація дасть можливість сформувати сталі господарські зв'язки між окремими учасниками кластера та налагодити

активну співпрацю між регіональними органами влади, профільними навчальними, науково-дослідними та бізнесовими структурами у зернопереробній галузі. Адже дуже важливо, втримати та розвивати той науковий і освітній потенціал, яким володіє Україна. Це також допоможе ліквідувати сировинний дефіцит для переробних підприємств та скоротити цикл впровадження інновацій всередині галузі.

4. Сільський зелений туризм спроможний забезпечити вирішення проблем зайнятості сільського населення, підвищення рівня доходів агровиробників, сприяти раціональному природокористуванню та охороні навколишнього середовища. Побудова ефективного агротуристичного інноваційного кластера «ОНАХТ-Фрумушика–Нова» з урахуванням територіально-галузевих особливостей агропродовольчої сфери регіону, сучасних трендів у харчуванні населення та у розвитку локальних етнокультурних туристичних продуктів сприятиме забезпеченню сталого розвитку.

5. Слід відзначити, що в Південному регіоні є безперечні передумови для створення рибогосподарського кластера. Зарубіжна практика створення рибогосподарських кластерів в приморських регіонах також підтверджує доцільність та актуальність створення кластерних структур у досліджуваному регіоні. Створення рибогосподарського кластера у Південному регіоні дозволить вирішити широкий спектр економічних, соціальних і екологічних проблем і сприятиме забезпеченню сталого розвитку підприємств, що входять до нього. Це підвищить конкурентоспроможність як рибної та морепродукції, так і самих виробників.

6. У світі зростатиме попит на продукти харчування з високою споживчою цінністю – органічні продукти, біопродукти, фермерські продукти, суперфуди (продукти з високою концентрацією корисних речовин), фітнеспродукти. Південний регіон має чудовий потенціал як з екологічної, так і з економічної точки зору та може посісти одне з провідних місць серед виробників органічної продукції.

ПІСЛЯМОВА

У дослідженні здійснено теоретичні узагальнення і розроблено методологічні принципи, на основі яких запропоновано вирішення наукової проблеми управління процесом сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону. Результати дослідження дозволили обґрунтувати пропозиції теоретико-методологічного та практичного характеру:

6. Розвиток економіки і суспільства повинен сприяти формуванню способу життя, адекватного ідеям сталого розвитку. Реалізація концепції сталого розвитку в Україні залежить від багатьох аспектів і, в першу чергу, від обраних стратегій її забезпечення на регіональному рівні, їх ґрунтовності, змістовності та взаємоузгодженості. У найширшому змісті стратегія сталого розвитку має бути спрямована на досягнення гармонії у відносинах між людьми, суспільством та природою. Сталий розвиток агропродовольчої сфери – це холістичний процес збалансованого, гармонійного та узгодженого суспільного відтворення соціально-економічної і екологічної складових, спрямованих на ефективне використання ресурсного потенціалу, зміну споживчого менталітету та досягнення відповідної якості життя людей як у теперішньому, так і у майбутньому часі. Забезпечення сталого розвитку вимагає консолідації зусиль усіх верств суспільства, і в першу чергу, науковців.

7. Агропродовольча сфера України з її базовою складовою, сільським господарством, є системоутворючою в національній та регіональних економіках, формує продовольчу, і у визначених межах, економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов’язаних галузей та створює соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Запропонована авторська інтерпретація структури АПС регіону як складної соціо-еколого-економічної системи, що включає природно-ресурсний потенціал, сільське господарство, харчову промисловість, об’єднаний сільсько-міський соціум, інноваційну та забезпечуючу інфраструктуру, логістику та торгівлю. Сталий розвиток

агропродовольчої сфери регіону передбачає збалансоване, гармонійне та узгоджене функціонування її структурних елементів.

8. Сталість є зовнішньою формою, зовнішнім проявом внутрішньої структури самої агропродовольчої сфери. Для того щоб підвищити її сталість до впливу різних факторів, необхідно удосконалювати її зсередини, що вимагає наукового обгрунтування пріоритетів сталого розвитку. Дослідженням доведено, що розглядати фактори впливу на сталий розвиток агропродовольчої сфери необхідно в їх інтегративній єдності, взаємовпливі і узгодженні з природними передумовами. Важливим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного тобто сталого функціонування агропродовольчої сфери, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури агропродовольчої сфери на основі кластеризації, кооперації та ефективної підприємницької діяльності. Збалансований розвиток соціальної сфери сіл і аграрних міст, розвиненість інженерної та транспортної інфраструктури, наявність достатньої кількості робочих місць, сприятливе навколишнє середовище – все це в комплексі забезпечує сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону. Забезпечити конкурентоспроможний і сталий розвиток АПС регіону в умовах прискорення глобалізації та інтеграції до європейського простору можна лише на інноваційно-інвестиційній основі.

9. Агропродовольча сфера підпорядковується хвилеподібному циклічному характеру розвитку, тому необхідно виробити гнучку економічну політику держави, яка б відповідала стадіям економічного циклу. В умовах кризи її цільовими орієнтирами повинні стати стимулювання внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, стримування відпливу капіталу, акумуляція ресурсів для техніко-технологічної та інституційної модернізації вітчизняної агропродовольчої сфери. Аналіз циклічної поведінки є важливим інструментом дослідження ринків агропродовольчої продукції регіонів.

10. Авторське бачення методології управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону грунтується на системному аналізі, територіальному підході, принципах синергетики та міждисциплінарності.. Нами сформована концептуально-методологічна модель сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону, що включає цілі і завдання для забезпечення сталого розвитку, основні фактори, що впливають на сталість та механізми її реалізації. Головними її принципами є: цілеспрямованість, науковість, ієрархічність, розподіл прав, обов'язків і відповідальності, системність, забезпеченість розвитку відповідними ресурсами, об'єднання галузевого і територіального підходів до формування політики сталого розвитку, забезпечення зворотного зв'язку.

11. Однією з найважливіших особливостей агропродовольчої сфери є нестабільність її функціонування Змінюючись, агропродовольча сфера, накопичує у собі потенціал, який може як сприяти її зростанню системи, так і скорочувати можливості для розвитку. охарактеризовано вплив ділових циклів і криз на функціонування і розвиток агропродовольчої сфери та показано, що для згладжування циклічних коливань і сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону слід створювати інноваційні кластерні структури.

12. Агропродовольча сфера Південного регіону є надзвичайно привабливою для інвестування та розвитку. Головними складовими інвестиційної привабливості є родючі землі, вигідне економіко-географічне та геополітичне положення, повсюдно розміщена і розвинена харчова промисловість, високий туристично-рекреаційний потенціал, якісні освітньо-наукові можливості і т. ін. Водночас, ключовими проблемами розвитку агропродовольчої сфери є низька товарність виробництва продукції, ослаблення економічного підґрунтя розвитку села, значні втрати продукції через недосконалість інфраструктури аграрного ринку, зокрема нерозвиненість сільськогосподарської кооперації та логістики зберігання,

відсутність мотивації виробників до дотримання агроекологічних вимог виробництва, обмежений платоспроможний попит населення та багато інших.

13. Запропонована нами інноваціно-орієнтована функціональна модель управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону зорієнтована на потреби і інтереси людей об'єднаних територіальних громад, має спільне бачення та комплекс широких стратегічних завдань, а також набір гнучких механізмів для виконання цих завдань. Важливим є урахування тенденцій переходу функцій по виробництву кінцевої продукції від сільського господарства до харчової промисловості, перетворення останньої із допоміжної в організуючу по відношенню до сільського господарства галузь, посилення її значимості в АПС регіону та держави в цілому. Наш науковий пошук грунтується на принципах системного підходу до сталого розвитку агропродовольчої сфери, виходячи з суті децентралізації державного управління з орієнтацією на формування континуального сільсько-міського соціуму і перетворення України на провідну агропродовольчу країну світу. Об'єднана територіальна громада повинна стати активним учасником, координатором і ініціатором розвитку своєї території у економічному, екологічному та соціальному напрямах.

14. Для більшості вищих закладів освіти (ВЗО) визначальним вектором розвитку повинна стати, науково-дослідна діяльність, яка стимулюватиме освітню практику. Звідси випливає така ідея: перетворення ЗВО на науково-освітні центри, які функціонують у складі науково-дослідних або науково-виробничих комплексів, що сприяють прискоренню інноваційного розвитку регіонів. Ця ідея відповідає потребі створення триєдиного ланцюга «освіта-наука-бізнес», який уособлює тісний постійний зв'язок науково-освітніх закладів, дослідних установ і виробничих структур, що спільно беруть участь у науково-інноваційній діяльності та користуються підтримкою держави. Запропоновано створення агротехнопарку «Чорноморський», що дозволить встановити взаємовигідні економічні, технологічні, організаційні, наукові зв'язки між сільськогосподарськими

товаровиробниками, переробними підприємствами, науковими та навчальними закладами, покращити матеріально-технічну базу для проведення наукових досліджень, підвищити мотиваційну складову до навчання, скоротити час на впровадження передових технологій, а у підсумку, забезпечити сталий розвиток агропродовольчої сфери Південного регіону.

15. У сучасних умовах якість (і в тому числі екологічна безпечність) продукції, виробленої у агропродовольчій сфері, стає одним з головних факторів її внутрішньої та зовнішньої конкурентоспроможності. Вирішення проблеми якості і безпечності харчових продуктів має на всіх етапах виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки, зберігання, транспортування комплексний характер, потребує врахування галузевих особливостей формування якості і реалізації готової продукції на інноваційних засадах. Тому нами розроблено класифікацію основних напрямів інноваційного сталого розвитку харчової промисловості.

16. Зроблено висновок, що сталий розвиток на основі створення кластерів є очевидною альтернативою тим кризовим процесам, які мають місце у агропродовольчій сфері регіону, в результаті яких відбулася значна втрата економічного потенціалу та зниження рівня життя сільського населення. Співпраця у кластері дозволяє оптимізувати державно-приватне і наукове партнерство для кращої організації бізнесу у агропродовольчій сфері, а також дає можливість навіть невеликим виробникам реалізовувати свою продукцію за кордон. Визначено організаційно-економічні засади формування регіональних інноваційних кластерів у агропродовольчій сфері, виокремлені принципи їх утворення та функціонування, надані пріоритетні характеристики і мотиваційні механізми для всіх потенційних учасників кластера.

17. Розроблені концептуально-методологічні основи та пропозиції щодо використання кластерних технологій та розробка структури і перспектив розвитку зернового, рибопереробного і агротуристичного кластерів «ОНАХТ – Фрумушика-Нова» на основі урахування специфічних особливостей та галузей спеціалізації Південного регіону, його порівняльних конкурентних

переваг. Вони сприятимуть зростанню конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості агропродовольчої сфери регіону.

18. Здійснено форсайт розвитку агропродовольчої сфери регіону та відзначено, що у світі зростатиме попит на продукти харчування з високою споживчою цінністю – органічні продукти, біопродукти, фермерські продукти, суперфуди (продукти з високою концентрацією корисних речовин), фітнес-продукти. Південний регіон має чудовий потенціал як з екологічної, так і з економічної точки зору та може посісти одне з провідних місць серед виробників органічної продукції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Agriculture at a Crossroads. The International Assessment of Agricultural Knowledge, Science, and Technology for Development (IAASTD): global report [ed. by Beverly D. McIntyre…[et al.]. - 2009. – 606 p.

2. Anderson Th. The Cluster Policies Whitebook / Th. Anderson, S. Schwaag-Serger, J. Sorvik, H. E. Wise // IKED, 2004. – 325 p. [Online] - http://clusterpolisees3.eu/resources/cms/documents/2004_The_Cluster_Policies_Whitebook.pdf

3. Andres Trujillo-Barrera; Joost M. E. Pennings; Dianne Hofenk. (2016) Understanding producers' motives for adopting sustainable practices: the role of expected rewards, risk perception and risk tolerance, Eur Rev Agric Econ (2016) 43 (3): 359-382.

4. Aurélie Trouvé, Marielle Berriet-Solliec (2010). Regionalization in European Agricultural Policy: Institutional Actualities, Issues and Prospects. Regional Studies, Vol. 44, Iss. 8, pages 1005-1017.

5. Bartelmus P. Sustainability Economics. An Introduction. – New York. – 2013. – 160 p.

6. Blanford D. The Functioning of Agriculture and Agribusiness in Developed Marked Economies. – Buckwell Publishing, 2007 – 495 c.

7. Carvallo, B. P. de (2016). Food sovereignty, food security and sustainable development: environmental and economic challenges. *Problems of agricultural economics 2, pp. 123-139.*

8. Census of agriculture United States Department of Agriculture/ https://www.agcensus.usda.gov

9. Cluster Development. Food Valley NL. [Online]. – Accessed by: http://www.foodvalley.nl/products/cluster-consultancy/

10. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, William W. Bexrens III. The Limit to Growth. – NY: Universe Books – 206 p. Accessed by: http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf

11. European Sustainable Development Network [Online] – available at: http://www.sd-network.eu

12. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.fao.org

13. Global Panel, Food Systems and Diets, http://www.glopan.org/news/foresight-report-food-systems-and-diets

14. How Companies Manage Sustainability: Mckinsey Global Survey Results [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.mckinseyquarterly.com

15. IFPRI (International Food Policy Research Institute), Global Nutrition Report 2016: From Promise to Impact: Ending Malnutrition by 2030 (Washington, DC: 2016). – [Electronic resource] – accessed by: https://doi.org/10.2499/9780896295841.

16. Increasing food production without damaging the environment [Electronic resource] / FAO/ - Mode of access: http://www.fao.org/news/story/en/item/889671/icode/

17. Indicators of Sustainable Development: Framework and Methodology. N.Y: United Nations.

18. Janet Dwyer, Neil Ward, Philip Lowe, and David Baldock (2007). European Rural Development under the Common Agricultural Policy's 'Second Pillar': Institutional Conservatism and Innovation, Regional Studies, Vol. 41, Iss. 7, pp. 873-888.

19. Jolanta Słoniec, Patrocinio Zaragoza Sáez and Bartolome Marco Lajara (2016). Clusters into Poland and Spain: comparative case study of two clusters from the agricultural industry, "Економіка: реалії часу". Vol.2, pp.6-14.

20. Karel Mulder. Sustainable development for engineers. A handbook and resource guide. – GB: William Clowes Ltd, 2006. –288 p.

21. Mitiai, O., Lagodiienko, V., and Safonov V. Competitiveness of agriculture enterprises as the main factor of sustainable development in agricultural sphere / Economic Annals-XXI (2015), 155(11-12), 59–62.

22. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development. Annex to A/42/427, Development and International Cooperation: Environment, August 1987.http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm

23. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations / M. E. Porter. – New York: The Free Press, 1990. – 857 p.

24. Porter, M.E., (1998), "Clusters and the New Economics of Competition", Harvard Business Review, pp. 77-90

25. Rob Krueger and David Gibbs (2008). 'Third Wave' Sustainability? Smart Growth and Regional Development in the USA, Regional Studies, Vol. 42, Iss. 9, pp. 1263-1274.

26. Samofatova V. A. Cluster development of the agri-food sphere of the Southern region: the foreign economic activity aspect / В. А. Самофатова // Економіка харчової промисловості. – 2018. – Vol.10. № 1 – P.3–8.

27. Samofatova V. A. The ecological component of sustainable development in the agri-food sphere of the Southern region / В. А. Самофатова // Економіка харчової промисловості. – 2017. – № 9 (1) – P. 71–76.

28. Samofatova V. A. Theoretical foundations of sustainable development of the agri-food sphere / В. А. Самофатова // Економіка харчової промисловості. – 2017. – № 3 – P. 3-7.

29. Scott A. J., Storper M. Regions, globalization, development // Regional Studies. 2003. Vol. 37. P. 579–593.

30. Sergio J. Rey; Mark V. Janikas (2015). Regional convergence, inequality, and space. Journal of Economic Geography, Vol.5. Issue 2, pp. 155-176.

31. Smart Guide to Cluster Policy – Belgium: European Union, 2016 – 235 p.

32. Spangenberg J. H. The Study. Towards Sustainable Europe. – Wuppertal: Wuppertal Institute, 1995. – 268 p.

33. Sustainability Research Institute (SRI), School of Earth and Environment, The University of Leeds, Leeds, LS2 9JT, United Kingdom

34. The future of food and agriculture. Trends and challengers (2017). Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome [Online] – Accessed for: http://www.fao.org/3/a-i6583e.pdf

35. The Global Forum on Agricultural Research (GFAR) – Глобальний форум з сільськогосподарських досліджень. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.gfar.net

36. von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. - Springer, 2018. – 220 p.

37. Wiskerke, J.S.C. (2010) On places lost and places regained: reflections on the alternative food geography and sustainable regional development, International Planning Studies, 14 (4) 369-387

38. Word Commission on Environment and Development. Our Common Future. – Oxford U. K.: Oxford University Press, 1987.

39. Zgurovsky M. Z. Impact of the Information Society on Sustainable Development: Global and Regional Aspects // Data Science Journal. – 6, Supplement, 11, March 2007. – P. 137–145.

40. Абалкин Л. И., Аксенов В. В., Алтухов Ю. П. и др. Новая парадигма устойчивого развития России (комплексные исследования проблем устойчивого развития). Монография. М.: Academia, 2000. 458 с.

41. Аврамчикова Л. Т. Перспективы развития региона с разреженным экономическим пространством в условиях глобализации культур / Л. Т. Аврамчикова // Региональная экономика: теория и практика. – 2010. – № 5(140). – С. 16-20.

42. Аграрная Европа в XXI веке. Под общей редакцией академика РАН Э. Н. Крылатых – Москва: Летний сад, 2015. – 327 с.

43. Агробізнес: проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку: колективна монографія / За заг. ред. Г. Є. Жуйкова, Я. В. Сухій та В. С. Ніценка. – Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2012. – 656 с.

44. Агробіокластер. Загальні питання і основна ідея проекту. / Електронний ресурс. Режим доступу: http://enna.com.ua/ukr_agrobiocluster.html.

45. Академічний тлумачний словник української мови [електронний ресурс] – Режим доступу: http://sum.in.ua/

46. Акимова Т.А. Экономика устойчивого развития: учеб. пособие / Т.А. Акимова, Ю.Н. Мосейкин. – М.: Экономика, 2009. – 430 с.

47. Алексеев, Ю. П. Устойчивость социально-экономического развития регионов / Ю. П. Алексеев. – М., 2001. – 189 с.

48. Алтухов А.И., Нечаев В.И., Порфирьев Б.Н, Соколова Ж.Е., Михайлушкин П.В., Таран В.В. «Зеленая» агроэкономика: монография / под ред. Б.Н. Порфирьева. - М.: Изд-во РГАУ- МСХА. – 2013. – 249 с.

49. Андерсон Н. В. Методика оцінки конкурентоспроможності прикордонного регіону на основі кластерного підходу (на прикладі Одеської області) / Н. В. Андерсон // Економічні інновації. – 2012. – Вип. 49 – С. 7-20.

50. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2016. – №7. – С. 87-94.

51. Анісімов І. Є. Розвиток міжнародної інноваційної діяльності в умовах глобальної економічної кризи. Дис. канд. екон. наук. Спеціальність 08.00.02 – Світове господарство і міжнародні економічні відносини / Анісімов Іван Євгенович – м. Вінниця, 2016 – 203 с

52. Аріков В. І. Державне управління розвитком регіонального агропромислового комплексу на засадах сталості. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук України / В. І. Аріков. – Одеса, 2008. – 22 с.

53. Аткиссон, А. Как устойчивое развитие может изменить мир [Текст] / А. Аткиссон. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 455 с.

54. Бабан Т. О. Розвиток експортного потенціалу на ринку зерна ячменю. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. за спец. 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності) 051 – Економіка. – Таврійський державний агротехнологічний університет–

Мелітополь, 2017. – 230 с. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.tsatu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/sites/49/dysertacija-baban.pdf

55. Бажал Ю. М. Інноваційна теорія технологічних змін] / Ю. М. Бажал – К.: Заповіт, 1996 – 425 с.

56. Байдала В. В., Бутенко В. М. Зарубіжний досвід кластеризації та можливості його застосування в Україні в умовах розвитку біоекономіки / В. В. Байдала, В. М. Бутенко // науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економіка. – 2014. – Випуск 6. Частина 1 – С. 152–157.

57. Бакум В. В. Самоорганізація в регіональних агропромислових кластерах /В. В. Бакум // Економіка АПК – 2009 – № 1. – С. 20–27.

58. Балджи, М. Ефективність використання природно-ресурсного потенціалу Одеської області / М. Балджи // Економіст. – 2010. – № 10. – С. 47-49.

59. Баутин В. М. Устойчивое развитие сельских территорий / В. М. Баутин, В. В. Козлов, Н. П. Андреева и др. – М.: ФГНУ «Росинформиагротех». – 2004. – 312 с.

60. Беляев А. Э. Формирование и развитие системы управления в аграрном секторе экономики: территориально-отраслевой уровень: автореф. дисс….канд. экон. наук: 08.00.05 / А. Є. Беляев; Санкт-Петербург. гос. аграрн. у-тет. – Санкт-Петербург, 2012 – 24 с.

61. Берданова О., Вакуленко В. Стратегічне планування місцевого розвитку. Практичний посібник / Берданова О., Вакуленко В; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO. – К.: ТОВ «София-А». – 2012. – 88 с.

62. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал: пер. с англ. – М.: Изд. иностранной литературы, 1956. – 735 с.

63. Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток / О. Г. Білорус, О. М. Мацейко. – К.: МАУП, 2005 – 492 с.

64. Благун І. С., Сисак Л. І., Солтисік О. О. Моделювання сталого розвитку регіону. Монографія. – Івано-Франківськ.: Видавничо-дизайнерський відділ Центу інформаційних технологій, 2006. – С. 42-43.

65. Блауберг И. Системный подход в современной науке / И. Блауберг, Э. Юдин. – М: Наука, 1973 – 272 с.

66. Бобра Т. В. Философско-методологические аспекты исследования геоэкотонов и экотонизации геопространства / Т. В. Бобра // Геополитика и экогеодинамика регионов. – 2007. – Вып. 2 – С. 13–23.

67. Бобух І. М. Поведінкова економіка та сталий розвиток: ключові аспекти взаємозв'язку / І. М. Бобух // Економіст. – 2016. – №6 – С. 3–9.

68. Бобух І. М. Сталий розвиток: сутність, принципи і показники виміру / І.М. Бобух // Економічна теорія – 2015. – № 3. – С. 95–118.

69. Болдуєв М. В. Напрями вдосконалення розробки програм регіонального розвитку АПК / М. В. Болдуєв [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Dtr_du/2009_1/files/DerzUpr_01_2009_Boldujev.pdf

70. Бородіна О. М. Аграрний розвиток і саморозвиток громад: модернізація через взаємну адаптацію / О. М. Бородіна, І. В. Прокопа // Економіка України. – 2014. – № 4. – С. 55–73.

71. Бородіна О. М. Науково-прикладні засади реконструктивного розвитку сільського господарства та села в Україні / О. М. Бородіна // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 4. – С. 70-80.

72. Бородіна О. М. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституалізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва / О. М. Бородіна, І.В. Прокопа // Економіка України– 2015.– № 4.– С. 88–96.

73. Будущее, которого мы хотим [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.iblfrussia.org/a-conf.216-l-1_russian.pdf.pdf

74. Бурик З. М. Формування концепції сталого розвитку регіону / З. М. Бурик. // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2014. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ttpdu_2014_1_22.pdf

75. Буркинский Б. В. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития / Б. В. Буркинский, В. Н. Степанов, С. К. Харичков / ИПРЭЭИ НАН Украины. – Одеса: Фенікс, 2005. – 575 с.

76. Бутко М. П. Методичні засади формування сучасної парадигми політики регіонального розвитку / М .П. Бутко, О. Д. Хомик // Регіональна економіка. – 2014. – № 2. – С. 7-16.

77. Вайцзеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. «Фактор Четыре: Затрат-половина, отдача – двойная. Новый доклад Римскому клубу», М: Академия, 2000.

78. Василенко В.Н. Архитектура регионального экономического пространства / В.Н. Василенко: монография / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 311 с.

79. Василенко М. Д. Спеціальні господарсько-правові режими технопарків і технополісів: досвід України та зарубіжних країн: монографія / М. Д. Василенко; НУ «Одеська юридична академія». – Одеса: Сімекс-прінт, 2012. – 226 с.

80. Васильченко Л. С. Еколого-економічні аспекти сталого розвитку регіону / Л. С. Васильченко // Науковий вісник Херсонського державного університету – 2015. – Вип.11. Част.1 – С. 100–103.

81. Вахович І. М. Теоретико-методологічні засади формування та реалізації регіональної політики фінансового забезпечення сталого розвитку: автореф. дис. …д-ра екон. наук: 08.00.05 / І. М. Вахович; Луцьк. нац. техн. ун-т. – Луцьк, 2008 – 48 с.

82. Вдовенко Н. М. Рибне господарство України в умовах глобалізації економіки: Монографія [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://darg.gov.ua/files/6/12_21_3.PDF

83. Величко О. П. Розвиток логістичних потужностей сучасних агрохолдингів / О. П. Величко // Економічний форум – 2012. – № 2– С. 7-14.

84. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1977. – 145 с.

85. Войнаренко М. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів / М. Войнаренко // Економіст. – 2008. – №10. – С. 27–30.

86. В Україні запустили виробництво органічних нано-добрив [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://agropolit.com/news/6064-v-ukrayini-zapustili-virobnitstvo-organichnih-nano-dobriv

87. Гальчинський А. Принципи ноогенези в контексті вчення В. Вернадського України / А. Гальчинський // Економіка України. – 2010. – № 5. – С. 16–29.

88. Гапак Н. М. Економічна спроможність громади в умовах децентралізації: аспект ділової активності // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Економіка». – 2017. – Вип. 1 (49). Том 1 – С. 90-25.

89. Геєць В. М. Кластери і мережеві структури в економіці – тема досить цікава, але на сьогодні ще до кінця не вивчена / В. Геєць // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 10–11.

90. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку: монографія / В.М. Геєць. НАН України, Інститут економіки та прогнозування. – К., 2009. – 863 с.

91. Герасимчук З. В. Сталий розвиток регіону на засадах екологістики / З. В. Герасимчук, Н. В. Хвищун // Інноваційна економіка. – 2012. – №2 (28). – С. 158–162.

92. Герасимчук З. В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: монографія / З. В. Герасимчук, Г. В. Поліщук. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

93. Герасимчук З. В. Теоретичні основи інституційного забезпечення стимулювання сталого розвитку регіону / З. В. Герасимчук, В. Г. Поліщук // Регіональна економіка – 2011. – № 4. – С. 30–47.

94. Гилка М. Д. Тенденції розвитку кластерних формувань в аграрному секторі України / М. Д. Гилка // Інноваційна економіка. – 2015. – № 2. – С. 34–38.

95. Глазьев С. Мировой экономический кризис как процесс смены технологических укладов / С. Глазьев // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С. 26–38.

96. Гоблик В. В. Кластерні ініціативи регіонів в умовах інтеграційних процесів України / В. В. Гоблик, Я. Ю. Дем'ян, Вл. В. Гоблик // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 45. – С. 678–683.

97. Голіков А. П., Дейнека О. Г., Позднякова Л. О., Черномаз П. О. Регіональна економіка та природокористування / За ред. Голікова А. П.: Навчальний посібник. – К.: ЦУЛ, 2009. – 352 с.

98. Головня Ю. І. Формування агропромислових кластерів як фактор інноваційного розвитку в посткризових умовах. / Ю. І. Головня // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка».-№ 4. – 2013 - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1921

99. Горяна І. В. Формування методики оцінювання сталості розвитку регіонів / І. В. Горяна // Економічний аналіз. – 2013. – Том. 14. № 1. – С. 59–63.

100. Гречко Т. К., Лісовський С. А., Романюк С. А., Руденко Л. Г. Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку: [навч. посіб.] / Т. К. Гречко, С. А. Лісовський, С. А. Романюк, Л. Г. Руденко. – Херсон: Грінь Д.С., 2015. – 264 с.

101. Гринів Л. С. Розвиток міждисциплінарної методології сучасної економічної науки: проблеми та перспективи / Л. С. Гринів // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана"; [відп. ред. О. О. Бєляєв]. – Київ: КНЕУ, 2014. – Вип. 31. – С. 115-125.

102. Громадська організація «Інститут еконології». Зелена економіка [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://econology.org.ua/zelena-ekonomika/

103. Гулавський В. Т. Перспективи створення додаткової вартості при переробці зернових культур / В. Т. Гулавський // Зернові продукти і комбікорми. – 2016. – №3(63). – С. 10–15.

104. Гурняк І. Л. Додана вартість як базис економічного розвитку територіальних громад / І. Л. Гурняк, О. І. Дацко, О. І. Яремчук // Регіональна економіка. – 2015. – № 1. – С. 37–47.

105. Гусаков В. Е. Концепция создания и функционирования кластерных структур в аграрном комплексе / В. Е. Гусаков // Весці Нацыянальнай академи навук Беларусі. Сер. аграрных навук – 2016. – №3 – С. 19–25.

106. Гусаков В. Г. Механизм рыночной организации аграрного комплекса: оценка и перспективы / В. Г. Гусаков. – Минск: Беларус. навука, 2011 – 363 с.

107. Гюнтер Паулі. Синя Економіка. 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць. Доповідь Римського Клубу. – Видання «Risk Reduction Foundation», – 2012. – 320 с.

108. Данилишин, Б. М. Про Концепцію переходу України до сталого розвитку / Б. М. Данилишин // Екологічний вісник. – 2009. – № 6. – С. 6–7.

109. Данкевич Є. М. Міжгалузева інтеграція в аграрному секторі економіки: монографія / Данкевич Є. М. – Житомир: «Полісся», 2013 – 400 с.

110. Дегтярьова І. Теорії регіонального розвитку та їх еволюція як основа сучасного регіонального управління / І. Дегтярьова // Вісник НАДУ. – 2010. – № 11. – С. 141–148.

111. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Г. Дейлі; пер. з англ. – К.: Інтелсфера, 2002. – 312 с.

112. Декларация тысячелетия Организации Объединённых наций [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.

113. Дем'яненко С. Стратегія адаптації аграрних підприємств України до глобальних змін клімату / С. Дем'яненко, В. Бутко // Економіка України – 2013. – №2 – С. 66–72.

114. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/385-2014-%D0%BF#n11

115. Державне регулювання розвитку аквакультури в Україні: Монографія / Н.М. Вдовенко. – К: Кондор-Видавництво, 2013. – 464 с. Режим доступу: https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15058897645441.pdf

116. Дерій Ж. В. Розвиток аграрних кластерів як організаційно-економічний базис підвищення рівня потенціалу АПК / Ж. В. Дерій, Т. В. Остапенко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2014. – №4. Том 1 – С. 17–21.

117. Деркач Т. В. Інтеграційні механізми у системі регіонального управління: теорія, методологія, практика. Монографія. – Миколаїв: ФОП Швець В. М. – 2016. – 450 с.

118. Децентралізація влади [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://decentralization.gov.ua/success

119. Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики. Постанова Кабінету міністрів України № 1729 від 20.12.2017 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/deyaki-pitannya-udoskonalennya-sistemi-monitoringu-ta-ocinki-rezultativnosti-realizaciyi-derzhavnoyi-regionalnoyi-politiki

120. Дідух С. М. Напрями формування та реалізації інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств України союзу / С. М. Дідух // Агросвіт. – 2015. – № 2. – С. 26–32.

121. Дієсперов В. С. Аналітична оцінка трудомістких галузей сільськогосподарських підприємств Одещини / В. С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2017. – № 2. – С. 17–24.

122. Дієсперов В. С. Використання земельних ресурсів сільських територій / В. С. Дієсперов // Економіка АПК – 2014. – №11 – С. 48-56.

123. Доповідь України до Конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо+20 (проект) / За ред. Л. Г. Руденка – Київ: Інститут географії НАН України, 2012. – с. 69.

124. Доржиева Е. В. Стратегия развития регионального агропищевого кластера / Е. В. Доржиева // Известия Байкальского государственного университета. – 2014. – № 6. – С. 45–53.

125. Еволюція Спільної Аграрної Політики ЄС: наслідки для України // Інститут Економічних Досліджень та Політичних Консультацій. Німецька консультативна група при Уряді України. – Режим доступу: http://www.ier.kiev.ua.

126. Економіка АПК. Офіційний сайт Херсонської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.khoda.gov.ua/ekonomichnij-rozvitoxersonskoïoblasti/agropromislovij-kompleks/ekonomika-apk/

127. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / за ред. В. Д. Базилевича; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 9-те вид., доповн. – К.: Знання, 2014. – 710 с.

128. Економічне оновлення регіону: аналіз ситуацій та рішення: монографія / за ред. Б.В. Буркинського та С. К. Харічкова. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2008. – 494 с.

129. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. / С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устинко, С.І. Юрій; за ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2006. – Т. 2. – 568 с.

130. Єрмакова О. А. Підвищення конкурентоспроможності приморських регіонів України на основі кластерної моделі: монографія / О.А. Єрмакова. – Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2011. – 221 с. Режим доступу: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/231

131. Жигалкевич Ж. М. Інноваційна парадигма кластероутворення / Ж. М. Жигалкевич // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2014. – № 2(26). – С. 79–83.

132. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення в селозбеігаючій моделі аграрного устрою України: наукова доповідь. –К.: Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», 2017. – 128 с.

133. Жученко А. М. Теоретичні основи стійкого та економічного розвитку регіону / А. М. Жученко // Причорноморські економічні студії. – 2017. — Вип. 14. – С. 92–96.

134. Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80/ed20120419

135. Закон України «Про добровільне об’єднання територіальних громад» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/157-19

136. Закон України «Про кооперацію» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1087-15

137. Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування продукції» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2496-19

138. Захарченко О.В., Наукові основи сталого розвитку / О.В. Захарченко // Наукові праці національного університету харчових технологій. – 2015. – № 4. – С. 68-75.

139. Звіт про науково-дослідну роботу «Фундаментальні основи механізмів забезпечення стійкого розвитку соціально-економічних систем. Керівник НДР – Л. Г. Мельник [Електронний ресурс] – Режим доступу:

140. Згуровский М. З., Статюха Г. А. Системный подход к оценке и управлению устойчивым развитием общества / М. З. Згуровский, Г. А. Статюха // Систем. дослідж. та інформ. технології. – 2007. –№ 3. – С. 7–27.

141. Зянько В. В. Інноваційне підприємництво: сутність, механізми і форми розвитку. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2008. – 397 с.

142. Державне агентство рибного господарства України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://darg.gov.ua/_odesjka_oblastj_0_67_menu_0_1.html

143. Иванов В. А., Пономарева А. С. Методологические основы устойчивого развития аграрного сектора / В. А. Иванов, А. С. Пономарёва // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2011. – № 4. – С. 109–121.

144. Измалков А. А. Факторы и принципы разработки стратегии развития регионального АПК / А. А. Измалков // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии– 2015. – №3 – С. 1–6.

145. Ігнатенко М. М. Становлення стратегічного управління соціальною відповідальністю суб’єктів аграрної сфери економіки / М. М. Ігнатенко // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія Економіка і менеджмент – 2015. – Вип.12. – С. 163–168.

146. Індикатори сталого розвитку. Офіційний веб-сайт Організації Об'єднаних Націй. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku

147. Інноваційно-інвестиційна і технологічна безпека трансформації регіональних економічних систем / За наук. редакцією академіка НААН України, д. е. н., проф. М. А. Хвесика. – Київ: Наукова книга, 2013 – 486 с.

148. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Індикатори регіонального розвитку [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.idss.org.ua/ukr_index/irlr_2014.html

149. Інструменти регіонального розвитку в Україні : навч. посіб. / О.В. Берданова та ін.; за ред. В. М. Вакуленка, О.В. Берданової. – К.: НАДУ, 2013. – 286 с.

150. Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації влади. Монографія / [Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф., Малік М. Й. та ін.]; за ред. М. Ф. Кропивка та В. В. Россохи. – К.: «ІАЕ», 2015 – 482 с.

151. Іртищева І. О. Децентралізація системи управління в забезпеченні сталого розвитку сільських територій / І. О. Іртищева, Ю. М. Хвесик, М. І. Стегней // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 64-70.

152. Іртищева І. О. Економічна діагностика ринкової інфраструктури для цілей сталого розвитку / І. О. Іртищева, Т. В. Стройко // Економіка природокористування і охорони довкілля. – 2012. – № 2. – С. 114–122.

153. Іртищева І. О. Інноваційне оновлення агропродовольчої сфери Причорноморського регіону: проблеми теорії та практики: Монографія – Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2010. – 412 с.

154. Іртищева І. О. Регіональний інноваційний розвиток агропродовольчої сфери: сучасний стан та завдання управління / І. О. Іртищева // Регіональна економіка. – 2009. – № 4. – С. 71-79.

155. Іртищева І. О., Обозна А. О. Державне регулювання інституційних змін в агропродовольчій сфері України: монографія / І. О. Іртищева, А. О. Обозна. – Миколаїв: НЕУ ім. адмірала Макарова, 2014. – 164 с.

156. Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml

157. Капіталізація природних ресурсів: монографія: за заг. ред. д. е. н., проф. акад. НААН України М. А. Хвесика. - К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 268 с.

158. Капрельянц, Л.В. Функціональні продукти [Текст] / Л.В. Капрельянц, К.Г. Іоргачова. – Одеса: Друк, 2003. – 312 с.

159. Караяннис Э. Четырёхзвенная спираль инноваций: производство знаний и национальная конкурентоспособность / Э. Караяннис// Форсайт – 2016. – Т.10 № 1. С.31-42 – Режим доступу: https://foresight-journal.hse.ru/data/2017/06/14/1170591971/3%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%8F%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%81-31-42.pdf

160. Карпатський смак [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://tuca.com.ua/

161. Качан Є. Пріоритетні напрями розвитку продуктивних сил села в контексті територіальної організації України / Є. Качан, А кошіль // Вісник ТНЕУ. – 2015. – Вип. 6 – С. 5–9.

162. Квач Я. П. «Зелена економіка»: можливості для України / Я. П. Квач, К. В. Фірсова, О. Г. Борісов // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип.6 – С. 52–56.

163. Кизим М. О., Хаустова В. Є. Особливості формування та розвитку агропромислового кластера в економіці Харківської області / М. О. Кизим, В. Є. Хаустова // Проблеми економіки. – 2011. – № 3. – С. 42–47.

164. Кирилов Ю. Є. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору / Ю. Є. Кирилов, В. Г. Грановська // Економіка АПК. – 2017. – № 6. – С. 65–73.

165. Кластери в Польщі та Іспанії: порівняльний аналіз на прикладі двох кластерів сільського господарства [Електронний ресурс] / І. Слонієц, С. П. Саєз, М. Б. Ладжара // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2016. –

№ 2 (24). – С. 6-14. – Режим доступу до журн.: http://economics.opu.ua/files/archive/2016/n2.htm

166. Кластери в развитых странах. / Електронний ресурс. Режим доступу: http://ucluster.org/.

167. Клименко М. О., Герасимчук З. В., Клименко О. М. та ін. Розвиткологія: підручник / М. О. Клименко, З. В. Герасимчук, О. М. Клименко. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 280 с.

168. Козловський С. В. Стійкість розвитку аграрної сфери регіону як чинник економічного зростання України / С. В. Козловський, В. О. Козловський, О. М. Бурлака // Економіка України. – 2014. – № 9 (634). – С. 59–73.

169. Козловський С. В., Жураківський Є. С. Стратегічний аналіз факторів регіональної економічної безпеки аграрної галузі / С. В. Козловський, Є. С. Жураківський // Економічний форум. – 2015. – № 4. – С. 144–154.

170. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М.: Экономика, 2002 – 767 с.

171. Концептуальні засади переходу України до сталого розвитку / Б. В. Буркинський, В. П. Кухар, Л. Г. Руденко, А. Г. Шапар // Екологічний вісник. – 2010. – № 5. – С. 8-9.

172. Концепція державної цільової програми розвитку АПК на період до 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/apk?nid=16822

173. Корнійчук, Л. Теоретичні основи реалізації концепції сталого розвитку / Л. Корнійчук // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 72-83.

174. Костирко І. Г. Кластерний підхід у розвитку сільського зеленого туризму / І. Г. Костирко, О. О. Корчинська // Інноваційна економіка. – 2015. – № 4. – С. 159–163.

175. Коцко Т. А. Пріоритети політики сталого розвитку в умовах структурних деформацій / Колективна монографія «Сталий розвиток XXI століття: управління, технології, моделі. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А.,

2014 – 540 с. Режим доступу: http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4364/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%E2%80%93%20%D0%A5%D0%A5%D0%86%20%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%2C%20%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%2C%20%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96.pdf

176. Кравчук А. О. Управління розвитком діяльності суб'єктів сільського зеленого туризму. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. за спец. 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Чернігівський державний технологічний університет– Чернігів, 2015. – 235 с.

177. Кравчук І. І. Роль сільського соціуму у сталому розвитку агросфери: трансформація концепцій економіки / І. І. Кравчук // Сталий розвиток економіки. – 2012. – №7 – С.138-140.

178. Краснощок А. В. Формування та функціонування антикризового механізму в АПК / А. В. Краснощок // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економіка». – 2014. – Вип. 5. Част. II – С.116-118.

179. Кретинин В. На пути к устойчивому развитию хозяйственной системы региона / В. Кретинин // Международный журнал. Проблемы теории и практики управления. – 2005. – № 4. – С. 65-69.

180. Крисанов Д. Ф. Агропродовольчі ланцюги: проблеми створення та розбудови / Д. Ф. Крисанов, О. М. Варченко // Економіка і прогнозування. – 2017. – №1 – С. 72–91.

181. Крисанов Д. Ф. Інтеграція агрохарчового сектора України в єдиний нормативний простір Європейського Союзу: монографія / Д. Ф. Крисанов; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». –

Електрон. дані. К., 2016. – 368 с. – Режим доступу : http://ief.org.ua/docs/mg/275.pdf

182. Кропивко М. М. Організаційні особливості створення родових садиб як альтернативної форми розвитку господарств населення / М. М. Кропивко // Науковий вісник Мукачівського державного університету – 2015. Серія «Економіка» – Вип.2 (4). Част. II – С. 24–29.

183. Кропивко М. Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – №11. – С. 3–13.

184. Кропивко М. Ф. Напрями реформування системи управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та розвитку євроінтеграційних процесів / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2016. – № 6. – С. 26–36.

185. Кропивко М. Ф. Стратегічне бачення аграрного устрою України / М. Ф. Кропиво // Економіка АПК. – 2017. – № 4. – С. 5–16.

186. Кузьменко І. В. Механізм формування конкурентоспроможної організаційної структури галузі зерновиробництва / І. В. Кузьменко // Ефективна економіка. – 2014. – №12. – Режим доступу: http:// www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3635 R

187. Купинец Л. Е. Экологизация продовольственного комплекса: теория, методология, механизмы – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2010. – 712 с.

188. Купінець Л. Є. Потенціал екологізації агропродовольчого сектору економіки України / Л. Є. Купінець // Економічні інновації. – 2014. – Вип. 57. – С. 165–178.

189. Лисенко Н. В. Розвиток сільського господарства і сільських територій в Польщі – досвід для України / Л. В. Лисенко // Державне будівництво. – 2008. – № 2 – Режим доступу: http:// www.kbuapa.kharkov.ua

190. Лісовський О. До сутності додаткової вартості в контексті української школи фізичної економії / О. Лісовський // Наукові записки

Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». – 2010. – Вип. 14. – С. 518-527.

191. Локаворство. Матеріали Вікіпедії [Електронний ресурс] – режим доступу:https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

192. Лопатинський Ю. М. Концепція сталого розвитку як фактор конкурентоспроможності національної економіки / Ю. М. Лопатинський, В. І. Меглей // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Економіка». – 2016. – Вип. 777–778. – С. 35–40.

193. Лопатинський Ю. М., Тодорюк С. І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств: [Монографія] / Ю. М. Лопатинський, С. І. Тодорюк. – Чернівці: Чернівецький нац. н-т, 2015. – 220 с.

194. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра екон. наук за спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / Ю. Я. Лузан. – Київ, 2010. – 32 с.

195. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: теоретико-методологічний аспект / Ю. Я. Лузан // Економіка АПК – 2011. – №2 – С. 3–12.

196. Лук’яшко П. О. Принципи утворення та функціонування кластерів / П. О. Лук’яшко // Збірник наукових праць ЧДТУ. – 2010. – Вип. 25. Част. І – С. 734–738.

197. Люльчак З. С. Кластеризація – спосіб підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств агропромислового комплексу та галузі, загалом / З. С. Люльчак, Х. М. Вишньовська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 720: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 168–196.

198. Мазнєв Г. Є. Інноваційні технологічні кластери: особливості та застереження / Г. Є. Мазнєв // Економіка АПК. – 2013. – № 8. – С. 63–67.

199. Мазнєв Г. Є. Методологічні засади створення та ефективного функціонування інноваційних технологічних кластерів застереження / Г. Є. Мазнєв // Економіка АПК. – 2015. – № 1. – С. 70–77.

200. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: моногр. / О. В. Макарова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2015. – 244 с.

201. Максимчук М. В. Інституціалізація структурно-просторових змін економіки регіонів України . – Дис. на здобуття наук. ступ. докт. екон. наук 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / М. В. Максимчук. – Львів, 2016. – 413 с.

202. Малік М. Й. Розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки / М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, В. А. Пехов // Сталий розвиток економіки – 2015. – №3 – С. 5–11.

203. Мамонова В. В. Методологія управління територіальним розвитком: монографія / В.В. Мамонова – Харків: ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. – 196 с.

204. Мармуль Л. О. Особливості формування розподільчих відносин та цін в інтегрованих агропромислових підприємствах / Л. О. Мармуль // Економіка та управління АПК. – 2011. – № 5 (85). – С. 24–27.

205. Марчук Л. П. «Зелена економіка»: суперечності та перспективи розвитку / Л. П. Марчук // Вісник аграрної науки Причорномор’я. – 2014. – Вип.1 – С. 34-40.

206. Масловська Л. П. Сталий розвиток продуктивних сил регіонів: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2003. – 366 с.

207. Меглей В. І. Сучасні принципи управління якістю та екологічною безпечністю аграрного продукту / В. І. Меглей, Ю. М. Лопатинський // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Економіка» – 2017 – Вип. 789. – С.48 – 56.

208. Медоуз Д. Х. Азбука системного мышления / Д. Х. Медоуз; [пер. с англ.]. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010. – 343 с.

209. Медоуз Д. Х., Рандерс Й., Медоуз Д. Л. Пределы роста. 30 лет спустя: учеб. пособие для ВУЗов. – М.: Академкнига, 2007. – 342 с.

210. Мельник Л. Г. Анализ энергоэнтропийных предпосылок прогрессивного развития экономических систем / Л. Г. Мельник // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 10. – С. 15–22.

211. Мельник Л. Г. Методология развития. Сумы: Университетская книга – 2013. – 735 с.

212. Мельник Л. Г. Триалектические основы управления развитием экономических систем [Текст]: монография / Л.Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2015. – 447 с.

213. Мельник Л. Г. Экономика развития: учебник / Л.Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2013. – 784 с.

214. Методика формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України №214 від 08.04.2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248117469&cat_id=246711250

215. Милованов Є. В. Органічне сільське господарство: перспективи для України / С. К. Харічков // Посібник українського хлібороба. – 2009. – Вип. 3. – С. 257–260.

216. Модель управління сталим розвитком сільських територій. Южный регион. Бизнес. Режим доступу: http://www.business-kherson.info/index.php?option=com_content&view=article&id=675:2015-05-17-12-21-45&catid=1:2011-02-04-08-12-18

217. Молдаван Л. В., Шубравська О. В. Інвестиційні пріоритети у сфері розвитку агропромислового виробництва України та механізми її реалізації / Л. В. Молдаван, О. В. Шубравська // Економіка України – 2015. – № 4. – С. 78–87.

218. Мочерний С. В. Методологія економічних досліджень / С. В. Мочерний. – Львів: Світ, 2001. – 416 с.

219. Напрями та засоби диверсифікації експорту української аграрної продукції на європейський ринок в умовах угоди про асоціацію з ЄС. Аналітична записка агропортал [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/diversifikasia_eksportu-184b6.pdf

220. Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України: монографія / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. – Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2012. – 717 с.

221. Національна доктрина продовольчої безпеки (проект) / П.Т.Саблук, Г.М. Калетник, С.М. Кваша // Економіка АПК. – 2011. – №8 (202). – С. 3–11.

222. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. Б. Є. Патона. – К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.

223. Національний агропортал «Латифундист». ТОП аграрних інвестпроектів – 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://latifundist.com/spetsproekt/246-top-agrarnyhinvestproektov-2016

224. Наше спільне майбутнє: Доповідь Всесвітньої комісії з питань навколишнього середовища і розвитку [Електронний ресурс]. –Режим доступу: http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf

225. Нерсесян Г. А. Сталий розвиток починається в головах людей: соціально-філософські аспекти інтерпретації поняття / Г. А. Нерсесян // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – Вип. 4(20). – С. 68–75.

226. Нікуліна В. Б. Теоретичні аспекти формування агропромислових кластерів регіону / В. Б. Нікуліна // Науковий вісник Чернівецького університету/. – Вип. 750. Сер. «Економіка» – С. 112–121.

227. Ніценко В. С. Механізми розвитку інтегрованих підприємницьких структур в агропродовольчій сфері: проблеми теорії та практики: монографія / В. С. Ніценко. – Херсон: Видавець Грінь Д.С., 2014. – 352 с

228. Одінцов О. М. Формування передумов кластерної організації агропромислового виробництва . – Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. екон. наук 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»/ О. М. Одінцов. – Київ, 2016. – 40 с.

229. Осипенко Л. О. Специфіка управління як складної відкритої і динамічної системи: синергетична методологія / Л. О. Осипенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2013. – Вип. 82. – С. 189–199.

230. Осипов П. В. Интегральный производственный потенциал пищевой промышленности. – Одесса: ИПРиЭЭИ НАН Украины, 2004. – 289 с.

231. Основи стійкого розвитку: навчальний посібник /За заг. ред. д. е.н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.

232. Офіційний сайт агропарку «Кукулабія» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kukulabia.kiev.ua/

233. Офіційний сайт науково-технологічного парку Франції (м. Монпельє) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.agropolis.org/index.php

234. Офіційний сайт Римського Клубу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.clubofrome.org/report/come-on/

235. Офіційний сайт ринку «Початок» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.pochatok.od.ua/ru/home

236. Офіційний сайт форуму «Таврійські горизонти» адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.tavrianhorizons.in.ua/home/about-the-forum/

237. Павлов О. І. Агропродовольча сфера України як об’єкт національної безпеки / О. І. Павлов // Економіка АПК. – 2014. – № 2. – С. 97–103.

238. Павлов О. І. Життя на сільських територіях: реалії та суспільні очікування / О. І. Павлов // Економіст– 2013. – №3 – С. 4-6.

239. Павлов О. І. Методологія визначення стратегічних пріоритетів розвитку сільських територій / О.І. Павлов // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України – 2014. – Вип.3 (107). – С. 370– 378.

240. Пакулін С. Л. Управління сталим розвитком сучасного підприємства / С. Л. Пакулін, А. А. Пакуліна // Траектория науки – 2016. – №3 (8) – С. 18– 26.

241. Панухник О. В. Інтеграція населених пунктів у системі сталого суспільного розвитку: теоретико-методологічні засади дослідження / О. В. Панухник // Причорноморські економічні студії – 2016. – Вип.2. – С. 79–85.

242. Паршин Ю. І. Забезпечення сталого економічного розвитку національного господарства: концепція та методологія. Дис. на здобуття наук. ступ. докт. екон. наук за спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». – М. Дніпро. – 380 с.

243. Перелет Р. А. Системное управление переходом к устойчивому развитию // Труды Института системного анализа РАН. – 2009. - Т. 42. С. 78–103.

244. Петренко Н. О. Стратегічне управління економічним розвитком аграрного сектору регіонів України: теорія, методологія, практика: монографія / Н. О. Петренко. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2017. – 440 с.

245. Печчеи А. Человеческие качества. М.: Прогресс, 1980 – 302 с.

246. Пилипук А. В. Институциональное пространство кластерной агропродовольственной системы Евразийского экономического союза: аспекты теории и практики / А. В. Пилипук, Е. В. Гусаков, Ф. И. Субоч; Нац. Акад. Наук Беларуси; И-нт сист. исслед. В АПК. – Минск: Беларуская Навука, 2016 – 265 с. Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=N2IpDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false

247. Підйом з переворотом. Як колишній радгосп перетворився на фермерське господарство з локаворською кухнею [Електронний ресурс] –

Режим доступу: https://biz.nv.ua/ukr/pidjom-z-perevorotom-jak-kolishnij-ribhosp-peretvorivsja-na-fermerske-hospodarstvo-z-lokavorskoj-kukhneju-2448137.html

248. Повестка дня на XXI столетие [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml

249. Погірщук Б. В. Біоекономічні фактори розвитку АПК регіону / Б. В. Погірщук, І. В. Мартусенко // Регіональна економіка – 2016. – № 3. – С. 98–106.

250. Подолинський С. Вибрані праці / Упорядник М. Кратко. – Луцьк: Інститут фундаментальних досліджень. Наукове товариство ім. С. Подолинського, 2004. – 152 с.

251. Подолинський С. Людська праця та її відношення до розподілу енергії / У кн. : Українська економічна думка: Хрестоматія / [Упор., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С. М. Злупко]. – К. : Знання, 1998 – 215 с.

252. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наук. доповідь / за ред. чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук О. М. Бородіної, д-ра екон. наук І. В. Прокопи, д-ра екон. наук О. Л. Попової, НАН України, ДУ Ін-т «Економіки і прогнозування» НАН України. – К., 2015 – 70 с.

253. Поліщук В. Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11. – С.168–174.

254. Полякова Ю. В. Еволюція теоретичних моделей інноваційного розвитку регіону / Ю. В. Полякова // Економічний Вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2017. – № 2. – С. 59–63.

255. Попова Н.В. Особливості розвитку підприємств транспортно-логістичної галузі в умовах VUCA-світу / Н.В. Попова // Економіка транспортного комплексу – 2015. – Вип. 26 – С. 120-132.

256. Попова О. Л. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Попова // Економіка України. – 2012. – № 5 (604). – С. 73–84.

257. Попова О. Л. Основи гармонізації аграрного і сільського розвитку в сучасній аграрній політиці // Економіка України. – 2014. – № 10. – С. 32–43.

258. Попова О. Л. Система індикаторів сталого сільського розвитку / О. Л. Попова // Статистика України – 2010. – №4. – С. 61– 65.

259. Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Майкл Портер; [Пер. с англ. Е. Калинина]. – 2-е вид. – М.: Альпіна Бізнес Букс, 2006. – 715 с.

260. Потапенко В. Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки» : монографія / В. Г. Потапенко ; [за наук. ред. д.е.н., проф. Є. В. Хлобистова]. – К. : НІСД, 2012. – 360 с. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Potapenko_mon-29b20.pdf

261. Прадун В. П. Економіко-екологічні основи сталого розвитку регіональних агропромислових комплексів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук/В.П. Прадун. – К., 2005. – 38 с.

262. Практичний посібник з формування спроможних територіальних громад [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zhydachivrda.org.ua/file/image/051/posibnik_gromadi_1.pdf

263. Преснякова Д. В. О дефинициях «устойчивость» и «устойчивое развитие» в экономической науке / Д. В. Преснякова // Социально-экономические явления и процессы. – 2011. – №8. – С. 129-134.

264. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

265. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко та ін. – К.: РВПС України НАН України, 1999. – 716 с.

266. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 року № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua\laws\show\385-2014%DO%BF

267. Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь: монографія / [за заг. ред. О. Ю. Березіної, Ю. В. Ткаченко]; Національна мережа ВНЗ-партнерів спільного Проекту ЄС/ПРООН

«Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»; Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2016. – 714 с. Режим доступу: http://cba.org.ua/images/MANUALS/monog_34.pdf

268. Програма дій «Порядок денний на XXI століття» / пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.

269. Проект стратегії низьковуглецевого розвитку України [Електронний ресурс]. – режим доступу: https://menr.gov.ua/files/docs

270. Проекти концепції сталого розвитку України: можливість їх вдосконалення та застосування. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1566/

271. Прокопенко О. В. Системно-синергетичний підхід до управління екологічними протиріччями на територіальному рівні / О. В. Прокопенко, М. М. Петрушенко // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2013. – № 1. – С. 254-266.

272. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. Райнерт – М.: Высшая школа экономики. – 2011. – 246 с.

273. Регіональна економіка. Підручник за ред. С. П. Качана. – К.: Знання – 670 с.

274. Регіональна статистика [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ2_u.htm

275. Рибак Ю. В. Кластерні моделі розвитку країн скандинавського регіону. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук за спец. 08.00.02 – Міжнародні економічні відносини. – Київ, 2014. – 22 с.

276. Рибачук В. П. Кластерна модель інноваційного розвитку агропромислового виробництва регіону на засадах «зеленої економіки» / В. П. Рибачук // Науковий вісник Херсонського державного університету – 2016. – Вип. 19. Част. 1 – С. 110-113.

277. Рогов Г. Фінансові механізми трансформації економічного зростання у сталий розвиток / Г. Рогов // Економіст. – 2012. – № 6. – С. 25 – 27.

278. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України : аналітична доповідь / за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 39 с.

279. Россоха В. В. Кластерна модель організації виробничих систем / В. В. Россоха // Економіка АПК. – 2011. – № 10. – С. 146–152.

280. Руденко Л. Г. Основополагающие принципы устойчивого развития регионов и их претворение в Украине/ Л. Г. Руденко, И. А. Горленко // Географические проблемы стратегии устойчивого развития природной среды и общества. – М.: РАН, 1996. – 325 с.

281. Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Джура, 2005. – 412 с.

282. Саблук П. Т. Інноваційна модель розвитку аграрного сектору економіки України та роль науки у її становленні / П. Т. Саблук // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011. – №2 – С. 200–208.

283. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П.Т. Саблук, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3–13.

284. Сайко В. Ф. Наукові основи стійкого землеробства в Україні / В. Ф. Сайко // Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства УААН». – 2010. – Вип. 3. – С. 3–17.

285. Сам собі монополія. Як кооператив на Тернопільщині опалює домівки «малиною» [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.epravda.com.ua/publications/2017/02/1/619225/

286. Самофатова В. А. Агротехнопарк як фактор сталого розвитку економіки Південного регіону / В. А. Самофатова // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні економічні, соціальні та екологічні детермінанти активізації розвитку країни та її регіонів», 28-29 квітня 2017 р., м. Ужгород, Част. 1, С. 111–114.

287. Самофатова В. А. Адаптивне управління потенціалом сталого розвитку харчової промисловості / В. А. Самофатова // Економіка харчової промисловості. – 2016. – № 8 (3) – С. 29–33.

288. Самофатова В. А. Базові принципи створення рибогосподарського кластеру в Південному регіоні / В. А. Самофатова // Економічні інновації. – 2016. Випуск 62 – С. 378–384.

289. Самофатова В. А. Вплив ділових циклів і криз на функціонування і сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону [Електронний ресурс] / В. А. Самофатова // Інфраструктура ринку. – 2017. – Вип. 6 – С. 189-192. Режим доступу: http://www.market-infr.od.ua/journals/2017/6_2017_ukr/39.pdf

290. Самофатова В. А. Забезпечення якості і безпечності агрохарчової продукції як фактор сталого розвитку агропродовольчої сфери // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики», м. Одеса, ОНЕУ, 22-23 вересня 2017 р. – С.38-40.

291. Самофатова В. А. Інтегровані основи інноваційного і сталого розвитку агропродовольчої сфери / В. А. Самофатова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2017. Вип. 22. Част. II – С. 68-72.

292. Самофатова В. А. Комплексний підхід до управління сталим розвитком агропродовольчої сфери Південного регіону / В. А. Самофатова // Причорноморські економічні студії. – 2016. Вип. 12. Част. II. – С. 65–69.

293. Самофатова В. А. Концептуальна модель управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону [Електронний ресурс] / В. А. Самофатова // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – Вип. 15 – С. 400-403.

294. Самофатова В. А. Концепція сталого розвитку агропродовольчої сфери / В. А. Самофатова // Агросвіт. – 2016. – Вип. 20. – С. 12–17.

295. Самофатова В. А. Методичне забезпечення управління сталістю розвитку агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2016. Випуск 5 – С. 56–59.

296. Самофатова В. А. Методологічні аспекти формування сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Науковий вісник УжНУ. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2016. Випуск 10 – С. 84–88.

297. Самофатова В. А. Методологічні засади галузево-територіальної моделі управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Вісник Одеського національного університету. Серія: «Економіка». – 2017. – Том 22. Вип. 3 (56) – С. 123–127.

298. Самофатова В. А. Методологія управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону в умовах децентралізації влади / В. А. Самофатова // Економіка АПК. – 2017. – № 6. – С. 86–93.

299. Самофатова В. А. Органічне сільське господарство і локаворство як фактори сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Формування та розвиток інноваційного потенціалу економіки України», 17-18 лютого 2017 р., м. Ужгород, С. 110-113.

300. Самофатова В. А. Передумови і фактори сталого розвитку агропродовольчої сфери / В. А. Самофатова // Економіка та держава. – 2016. – №10. – С. 38–40.

301. Самофатова В. А. Принципи стратегічного управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Agricultural and resource economy. – 2017. Том. 3. №1 – С. 173-181. Режим доступу: https://are-journal.com/are/article/view/91

302. Самофатова В. А. Проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери та шляхи їх розв’язання / В. А. Самофатова // Матеріали Міжнародного наукового семінару «Проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери та шляхи їх розв’язання», 8 жовтня 2015 р. – Одеса: «Фенікс», 2015. – С. 15–17.

303. Самофатова В. А. Процес кластеризації як базис сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука» (International Scientific Journal) – 2017. – № 3. – С. 69–73.

304. Самофатова В. А. Реалізація принципів сталого розвитку у агропродовольчій сфері регіону / Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі. Дискусії 2017 р: колективна монографія / Аверіхіна Т. В., Адамець Т. П., Андерсон Н. В., Самофатова В. А. [та ін.]; НТУУ «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського, Інститут телекомунікацій та глобального інформаційного простору НАН України, Вища економіко-гуманітарна школа / за наук. ред. проф. Хлобистова Є. В. – Київ, 2017. – 546 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.wixstatic.com/ugd/b93fb2_d2b1db785ee7471f9fe65b0cad264f1e.pdf

305. Самофатова В. А. Специфіка досягнення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону в умовах децентралізації управління економікою / В. А. Самофатова // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка «Економічні науки» – 2017. Вип. 12. Том. 2 – С. 232–238.

306. Самофатова В. А. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону на основі кластерного підходу / В. А. Самофатова // Економіка харчової промисловості. – 2016. – № 4 (8) – С. 10–14.

307. Самофатова В. А. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону та умови його забезпечення / В. А. Самофатова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. Випуск 21. Част. 1. – С. 130-133.

308. Самофатова В. А. Створення агротуристичних кластерів як аспект брендингу сільських територій Південного регіону [Електронний ресурс] / В. А. Самофатова // Інфраструктура ринку. – 2017. – Вип. 13 – С. 238–242. Режим доступу: http://www.market-infr.od.ua/journals/2017/13_2017_ukr/43.pdf

309. Самофатова В. А. Структура агропродовольчої сфери як організаційно-економічної системи / В. А. Самофатова // Молодий учений. – 2016. №12.1 (40) – С. 954-958.

310. Самофатова В. А. Формування зернового кластеру як передумова сталого розвитку агропродовольчої сфери Південного регіону / В. А. Самофатова // Регіональна економіка. – 2017. – № 1 – С. 30–37.

311. Самофатова В. А. Формування сільсько-міського континууму для забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону. Матеріали наукового симпозіуму «Адаптивні стратегії розвитку підприємств харчової промисловості в умовах мінливого світу» 19 травня 2017 р. – Одеса: Астропринт. – С. 65–69.

312. Самофатова В. А. Функціонально-управлінська модель сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону / В. А. Самофатова // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Економіка». – 2017. – Вип. 1 (49). Том 1 – С. 95–99.

313. Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://wdc.org.ua/uk/sustainable-development

314. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М.: «Прогресс», 1982. – 126 с.

315. Семенов В. Ф. Регіональна економіка: Навчальний посібник. – Київ, МП «Леся», 2008. – 595 с.

316. Системний аналіз сталого розвитку: навчальний посібник для магістрів галузі знань «Управління та адміністрування» / В. П. Бех, Ю. В. Бех, М. В. Туленков, В. Л. Акуленко, Н. В. Крохмаль, Я. О. Чепуренко ; за заг. ред. В. П. Беха, М. В. Туленкова Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : «МП Леся», 2015. – 512 с.

317. Скидан О. В. Організаційно-економічний механізм формування аграрної політики України. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. екон. наук. за спец. 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – ННЦ «Інститут аграрної економіки». – Київ, 2009. – 27 с.

318. Скидан О. В., Глібко О. П. Логістичний підхід до формування зернових кластерів / О. В. Скидан, О. П. Глібко // Економіка харчової промисловості. – 2010. – №4 – С. 54–59.

319. Сковорода Г. Сад божественних пісень [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3392

320. Скоцик В. Як нам жити в епоху змін? / В. Скоцик. – Київ: Фенікс, 2016 – 176 с.

321. Скупський Р. М. Марикультура Чорного моря – концептуальні засади створення рибогосподарського кластеру / Р. М. Скупський // Економічний форум. – 2015. – № 1. – С. 86–101.

322. Славов В. Підвищення еколого-економічної ефективності рослинництва і тваринництва на коеволюційних принципах сталого розвитку / В. Славов, О. Коваленко // Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. – 2012. – № 1. – С. 2–8.

323. Сліпецька Ю. М. Від Європи держав – до Європи регіонів: трансформація ідеї державного суверенітету / Ю. М. Сліпецька // Грані. – 2015. – № 12. – С. 69–73.

324. Смородинская Н. Тройная спираль как новая матрица экономических систем / Н. Смородинская // Инновации. – 2011. – № 4. – С. 66–72.

325. Соколенко С. Українські кластери // Електронний ресурс. Режим доступу: http://ucluster.org/.

326. Сонько С. П. Агроекосистема як екологічна ніша людини / С. П. Сонько // Збірн. наук. Праць Уманського ДАУ. Ч. 1. Вип.71 – 2009. – Ч. 1. Вип.71. – С. 188-199.

327. Сонько С. П. Географічна інтерпретація доповідей Римському клубу / С. П. Сонько // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 55-62.

328. Сохранение окружающей среды. Официальный сайт компании «Кернел» [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.kernel.ua/ru/sustaining-the-environment/

329. Соціальна, поведінкова, адаптивна економіка: теорія та практика / авт. кол. О. І. Павлов, Т. А. Кулаковська, В. А. Самофатова [та ін.]; за ред. О. І. Павлова – Одеса: Астропринт, 2016 – 172 с.

330. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: вектори реального поступу : національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2017. – 864 с.

331. Соціо-еколого-економічний розвиток агропродовольчої сфери України в сучасних умовах: проблеми та шляхи їх розв'язання: монографія / авт. кол. О.І. Павлов, К.Б. Козак, Д.Ф. Крисанов [та ін.]; за ред. О. І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2015 – 512 с.

332. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.- кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 320 с.

333. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – 412 с.

334. Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі: колективна монографія [Аверкина М.Ф., Андрєєва Н. М., Балджи М. Д., Веклич О. О. та ін.] / НАН України, ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України»; НТТУ «Київський політехнічний інститут»; Вища економіко-гуманітарна школа; Міжнародна асоціація сталого розвитку / за наук. ред. проф. Хлобистова Є. В. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А, 2014. – 540 с.

335. Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – 534 с.

336. Сталий розвиток регіонів України / наук. кер. проекту М. З. Згуровський; Міжнародна рада з науки (ICSU); Світовий центр даних «Геоінформатика і сталий розвиток»; Інститут прикладного системного аналізу НАН України і МОН України. – К.: Політехніка, 2009 – 197 с.

337. Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В. та ін.; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – 760 с.

338. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика; за наук. ред. Хлобистова Є. В. – Сімферополь: ИТ «АРИАЛ», 2001. – 589 с.

339. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / [Андерсон В. М., Андрєєва Н. М., Алимов О. М. та ін.]; За науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є. В. / ДУ «ІЕПСР НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. – Сімферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 589с.

340. Сталий розвиток та орієнтація на інтереси наступних поколінь. Програма ради Європи «Посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в Україні». – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9-Sustainable-development_I.-Parasyuk.pdf

341. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: монографія / Хвесик М. А., Бистряков І. К., Левковська Л. В., Пилипів В. В.; за ред. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України, 2012. – 465 с.

342. Станасюк Н. С., Оліховська М. В. Аналіз інтегрційних процесів у агробізнесі та формування агропродовольчих кластерів в Україні / И. Г.

Ушачев // Вісник нац. університету «Львівська політехніка». – 2014. – №794: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 82-87.

343. Статистичний збірник. «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України». Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

344. Статистичні щорічники «Рослинництво України» та «Тваринництво України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

345. Стегней М. І. Механізм екологічно сталого розвитку сільських територій: сутність складові та функції / М. І. Стегней // Причорноморські економічні студії. – 2016. – №2. – С. 28– 32.

346. Стельмащук А. М., Гангал Л. С. Перспективні напрямки трансформації суб'єктів аграрного ринку в умовах глобалізації економічних процесів / А. М. Стельмащук, Л. С. Гангал // Сталий розвиток економіки. – 2015. – №2. – С. 5–12.

347. Сторонянська І. З. Напрямки модернізації фінансового забезпечення розвитку сільських територіальних громад у контексті завдань адміністративно-територіальної реформи / І. З. Сторнянська, А. О. Пелехатий // Фінанси України – 2014. – №10 – С. 97–108.

348. Стратегія економічного та соціального розвитку Одеської області до 2020 року [Електронний ресурс] – режим доступу: http://oblrada.odessa.gov.ua/odeska-oblast/strategichni-ta-programni-dokumenty-oblasti/strategiya-ekonomichnogo-ta-sotsialnogo-rozvytku-odeskoyi-oblasti-do-2020-roku/

349. Стратегія розвитку Миколаївської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] – режим доступу: Режим доступу: http://www.mk.gov.ua/ua/ economy/strateg

350. Стратегія сталого розвитку «України до 2030 року. [Електронний ресурс]. – http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/Sustainable-Dev-Strategy-for-Ukraine-by-2030.html

351. Стратегія сталого розвитку регіону: моногр. / І.О. Александров, О.В. Половян, О.Ф. Коновалов, О.В. Логачова, М.Ю. Тарасова; за заг. ред. д.е.н. І.О. Александрова / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2010. – 204 с.

352. Стройко Т. В. Методологія дослідження інфраструктури агропродовольчої сфери в контексті сталого розвитку / Т. В. Стройко // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2014. – Т. 19. Вип. 3/1. – С. 54–63.

353. Ступак С. М. Формування моделі інноваційного кластеру на базі хлібопекарської галузі Одеського регіону / С. М. Ступак // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. пр. / голов. ред. М. І. Звєряков; Одеський держ. екон. ун-т. – Одеса, 2012. – Вип. 1 (44). – С. 112-121.

354. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні: актуальні проблеми, ризики та перспективи адміністративно-фінансової децентралізації / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор В.С. Кравців. – Львів, 2017. – 120 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

355. Тодорюк С. І. Екологічні перспективи в реалізації концепції сталого розвитку аграрного сектора України / С.І. Тодорюк // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – № 14. – С. 6-9.

356. Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Яворська В. В. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посібник. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.

357. Тоффлер Елвін. Третя хвиля / З англ. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.

358. Трейвиш А. И. Сельско-городской континуум: судьба представления и его связь с пространственной мобильностью населения / А. И. Трейвиш // Демографическое обозрение. – 2016. – Том 3, №1. – С. 53-70.

359. У Голій Пристані відкрили підприємство з інноваційним підходом у сфері аграрного виробництва [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://khoda.gov.ua/u-gol%D1%96j-pristan%D1%96-v%D1%96dkrilip%D1%96dpri%D1%94mstvo-z-%D1%96nnovac%D1%96jnim-p%D1%96dhodom-u-sfer%D1%96-agrarnogo-virobnictva

360. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.

361. Ужва А. М. Сталий розвиток сільськогосподарського сектору економіки регіону та стратегія його реалізації. Дис. на здобуття наук. ступ. докт. екон наук за спец. 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – Тернопіль: Тернопільський національний університет МОН України. – 2018 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.tneu.edu.ua/abstracts_of_theses/

362. Україна Інкогніта [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrainaincognita.com/mista-ta-regiony

363. Український південь: сучасні виклики та стратегічні пріоритети розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://newukraineinstitute.org/media/news/482/file/New%20South.pdf

364. Ульянченко А. В. Повышение конкурентоспособности аграрного сектора экономики Украины на кластерных основах / А.В. Ульянченко// Вестник аграрной науки. – 2010. – № 10. – С. 56–59.

365. Управління регіональним розвитком: проблеми та перспективи: монографія. За ред. Гавкалової Н. Л. – Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2013. – 400 с.

366. Урсул А.Д. Путь в ноосферу: концепции выживания и устойчивого развития человечества / А.Д. Урсул. – М.: Луч, 1993. – 41 с.

367. Ускова, Т.В. Управление устойчивым развитием региона [Текст]: монография / Т.В. Ускова. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2009. – 355 с.

368. Устойчивое развитие предприятия, региона, общества: инновационные подходы к обеспечению: монография / под общ. ред. д-ра экон. наук, профессора О. В. Прокопенко. – Польша: «Drukarnia i Studio Graficzne Omnidium», 2014. – 474 с.

369. Устойчивое развитие сельских территорий Алтайского края: социально-экономические и пространственные аспекты [Текст] коллективная монография / науч. ред. А.Я. Троцковский. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2013. — 330 с. Режим доступа: http://lib.ieie.su/docs/2013/UstoychRazvitieSelsTer.pdf

370. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / под ред. проф. Л. Г. Мельника. – Сумы: Университетская книга, 2009. – 1216 с.

371. Ушачев И. Г. Экономический рост и конкурентоспособность сельского хозяйства России / И. Г. Ушачев // Аграрный вестник Урала – 2009. – № 3. – С. 7–27.

372. Ушкаренко Ю. В. Розвиток підприємств обслуговуючої кооперації в аграрному секторі Херсонської області / Ю. В. Ушкаренко // Агросвіт – 2012. – №13. – С. 30– 34.

373. Федерація органічного руху України [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29

374. Федоренко В. Г. Концепція кластерної політики в Україні / В. Г. Федоренко, А. М. Тугай, А. Ф. Гойко // Економіка та держава. – 2008. – №11 – С. 5–15.

375. Федорова Н. Є. Теоретико-методологічний аналіз розвитку соціально-економічних систем у контексті прогресу / Н.Є. Федорова, Г. М. Пилипенко // Економічна теорія – 2016. – №3 – С. 3-20.

376. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: колективна монографія / За ред. Ю. О. Лупенка, В. М. Жука, В. О. Шевчука та О. В. Ходаківської. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. – 502 с.

377. Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали V Міжнародних філософсько-економічних читань (28-29 травня 2012 р., Львів) / Редколегія. Відп. секретар. З. В. Скринник. – Львів, 2012 – 617 с.

378. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2012. – 621 с.

379. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін.; НАНУ Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К.: Абрис: 2002. – 742 с.

380. Філяк М. С. Система показників у механізмі регулювання сталого розвитку території. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук. за спец. 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Г. С. Гжицького. – Львів, 20016. – 221 с.

381. Фоміна М. В. Сталий розвиток в умовах глобалізації: протиріччя та чинники / М. В. Фоміна // Сталий розвиток економіки – 2011. – № 7. – С. 6–11.

382. Фролова О. Инновационная деятельность – фактор устойчивого развития сельскохозяйственных территорий / О. Фролова // Никоновские чтения. – 2008. – № 13. – С. 335–337.

383. Фурдичко О. І., Лавров В. В., Коніщук В. В. Агроекологічні аспекти охорони навколишнього природного середовища на засадах збалансованого розвитку / О. І. Фурдичко, В. В. Лавров, В. В. Коніщук // Агроекологічний журнал – 2010. – № 2. – С. 5–11.

384. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен. – Москва-Ижевск : Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.

385. Харічков С. Змістовні акценти стратегічного бачення моделі сталого розвитку України / С. Харічков // Економічні інновації. – 2013. – Вип. 53. – С. 316–321.

386. Харічков С. К., Уханова І. О. Формування раціональної функціонально-організаційної структури та механізму координації учасників технопарку / С. К. Харічков, І. О. Уханова // Економіка: реалії часу. – 2013. – № 3. – С. 180–186.

387. Хвесик М. А. Інституційна модель природокористування в умовах глобальних викликів монографія / М. А. Хвесик, В. Л. Голян. – К.: Кондор, 2007. – 480 с.

388. Хвесик М. А. Концептуальні засади спіральної трансформації еколого-економічних відносин: генезис та перспективи імплементації / М. А. Хвесик, О. М. Шубалий // Економіка АПК. – 2015. – № 7. – С. 25–31.

389. Хвесик М. А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України: моногр. / М. А. Хвесик. – Донецьк: ТОВ «Юго- Восток, Лтд», 2008. – 496 с.

390. Хвесик М. А. та ін. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього. – К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. – 465 с.

391. Хвесик М. А., Бистряков І. К., Клиновий Д. В. Просторова організація та напрями використання природного багатства України / М.А. Хвесик, І.К. Бистряков, Д.В. Клиновий // Економіка України. – 2016. – № 7 (656). – С. 46-64.

392. Хвесик М., Бистряков І. Парадигмальний концепт на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. – 2012. – № 6. – С. 4–12.

393. Хмара М. П. Розвиток високотехнологічних кластерів, як закономірність світового господарства / Електронний ресурс: http:// www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/KNP/147/knp147_111-113.pdf.

394. Ходаківський Є. І. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: [монографія] / [Ходаківський Є. І., Данилко В. К., Цал-Цалко Ю. С.]; за заг. ред. д-ра екон. наук Є. І. Ходаківського. – Житомир: ЖДТУ, 2009. – 340 с.

395. Хорунжий М. Й. Аграрна політика: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 1998. – 240 с.

396. Хромушина Л. А. Екологізація сільського господарства як основа еколого-економічної безпеки / Л. А. Хромушина // Вісник СНАУ. – 2008. – № 1. – С. 278–283.

397. Цілі сталого розвитку 2016-2030 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/ua/

398. Цілі сталого розвитку в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sdg.org.ua/ua

399. Череп А. В. Створення та розвиток кластерних об’єднань підприємств харчової промисловості: теорія та практика [Текст]: монографія / А. В. Череп, Т. В. Пуліна. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2011. – 260 с.

400. Чернелевська О. Л. Вдосконалення державної конкурентної політики на засадах парадигми конкурентоздатності харчової промисловості: : автореф. дис. …д-ра екон. наук: 08.00.03 / О. Л. Чернелевська; Національний ун-т. харчових технологій – Київ, 2014 – 41 с.

401. Черненко А. А. Формирование зернового кластера как условие повышения эффективности региональной экономики: автореф. дисс на соискание учён. степ. канд. экон. наук по спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / А. А. Черненко. – Краснодар, 2014. – 24 с.

402. Чернюк Л. Г. Трансформаційно-територіальна організація структурного розвитку АПК України / Л. Г. Чернюк // Збірник наукових праць ВНАУ – 2012 – №1(56). Том 4. Серія «Економічні науки» – С. 18 – 25.

403. Чисельність наявного населення України. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/Pxweb2007/ukr/ publ_new1/2016/zb_nas_15.pdf

404. Чого очікувати від ЗВТ з Китаєм? Український клуб аграрного бізнесу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/chogo_ochikuvati_vid_zvt_z_kitaem

405. Чорней Н. Б. Теорія систем і системний аналіз / Н. Б. Чорней, Р. К. Чорней. – К.: МАУП, 2005. – С. 416.

406. Чорний Г. М. Феномен управління та систематизація управлінських знань в АПК / Г. М. Чорний, І. А. Міщенко, Н. Ю. Фіщук // Економіка АПК – 2017 – №4. – С.77 – 82.

407. Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія: Монографія. – КНЕУ, 2008 – 272 с.

408. Чужиков В. І. Кластерна політика країн Європейського союзу / В. І. Чужиков, О. Д. Лук'яненко // Економіка України. – 2013. – № 2. – С. 81–91.

409. Шаманська О. І Теоретичні основи формування та розвитку агропромислової інтеграції / О. І. Шаманська// Ефективна економіка. Електронний ресурс. – Режим доступу: http:// www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1632.

410. Шатохин М. В. Планирование комплексного устойчивого развития АПК региона / М. В. Шатохин, С. О. Новосельский, В. В. Дуплин // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии – 2013. – № 3. – С. 1–17.

411. Шевчук В. О. Фізико-економічні засади національної стратегії розвитку агросфери / В. О. Шевчук // Економіка АПК – 2013. – №12. – С. 97–107.

412. Шимко О. В. Кластери як форма інноваційного розвитку регіонів / О. В. Шимко // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32347/1/222-399-400.pdf

413. Шиян Д. В. Аграрні цикли: теорія, методологія, практика / Д. В. Шиян// Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 42–48.

414. Штулер І. Ю. Еволюція теорій економічного розвитку у сучасному вимірі знань / І. Ю. Штулер // Глобальні національні проблеми економіки. – 2016. – Вип.9. – С. 216–221.

415. Шубравська О. Біоекономіка: аналіз світового розвитку та передумови для становлення в аграрному секторі економіки України / О. Шубравська // Економіка України. – 2010. – № 10. – С. 63–73.

416. Шубравська О. В. Розвиток агропродовольчого виробництва України: завдання і виклики / О. В. Шубравська // Економіка АПК. – 2016. – № 4. – С. 5–12.

417. Шубравська О. В. Розвиток сільськогосподарського виробництва України: чинники зростання / О. В. Шубравська // Економіка АПК – 2015. – №5 – С. 3–20.

418. Шубравська О. В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: монографія / О. В. Шубравська. – К.: Інститут економіки НАН України, 2002. – 204 с.

419. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982 – 356 с.